

Издавач

Галерија Матице српске
Нови Сад, Трг галерија 1
www.galerijamaticesrpske.rs

Главни и одговорни уредник

Мр Тијана Палковљевић, управница

Уредник

Снежана Мишић, МА

Рецензенти

Проф. др Мирослав Тимотијевић

Проф. др Мирјана Стефановић

Књига За љубав отаџбине. Патриотизам и патриотизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији објављена је поводом истоимене изложбе приређене у Галерији Матице српске од 14. фебруара до 17. марта 2012. године.

Реализацију изложбе и књиге омогућило је Министарство културе, информисања и информационог друштва Републике Србије

Владимир Симић

ЗА ЉУБАВ ОТАЏБИНЕ

Патриоте и патриотизми у српској култури
XVIII века у Хабзбуршкој монархији

Галерија Матике српске

Нови Сад, 2012.

Превод резимеа

Др Радмила Шевић (енглески)

Светлана Вучковић (немачки)

Лектура и коректура

Јелица Недић

Регистри

Др Мирјана Брковић

Јелица Недић

Ликовно-графичко уређење

Мирослав Лазић

Фотографије

Мартин Цандир (корица)

Мирослав Лазић

Недељко Марковић

Владимир Вукадиновић

Штампа

OFFSET PRINT, Нови Сад, 2012.

Тираж

500 примерака

ISBN 978-86-83603-53-4

Copyright: 2012, Galerija Matice srpske

САДРЖАЈ

Предговор	11
УВОДНА РАЗМАТРАЊА	13
PRO DEO ET PATRIA: ВЕРСКИ ПАТРИОТИЗАМ И КУЛТУРА БАРОКА	23
Идеја отаџбине у култури барока	23
Хришћански рај као небеска патрија	37
<i>Pietas Austriaca</i> и католички патриотизам: култ светитеља, сакрализоване територије и владарске куће	53
Култови српских светитеља: <i>Serbia Sancta</i>	58
Патриоте, мученици, хероји	65
Уметност, политика и верски патриотизам	76
Патриотски програм и сакрализација простора	88
КУЛТ ВЛАДАРА И ДИНАСТИЧКИ ПАТРИОТИЗАМ	105
Од Леополда I до Леополда II: слика владара у XVIII веку	105
Морал, образовање и приручници	112
„Милостиви владар“ и „верни поданик“	115
Јосиф II и модел просвећеног апсолутисте	125
Владари, поданици и патриотска дела	132
Империјалне визитације и династички тријумфи	145
Крунисања и заклетве	150
Литургијско меморисање владара	160
Слика и пропаганда	165
Турци: слика непријатеља у огледалу пропаганде	165
Портрет владара као етички <i>exemplum</i>	175
Слика владара и трансфер ауторитета	191

Топоси династичког патриотизма и њихова визуелизација:	
култови предака, плодности и смрти	204
Култ предака и глорификација плодности	204
Смрт владара	220
Погубљење Луја XVI и одједи у Хабзбуршкој монархији	227
 ПРОСВЕТИТЕЉСТВО, РЕФОРМЕ И ПАТРИОТСКЕ ИДЕЈЕ.	235
Етички патриотизам и космополитизам:	
универзална заједница моралних људи	235
Критика космополитског концепта	246
Конституисање политичке јавности	249
Апсолутизам и јавност.	249
Племство	251
Грађански патриотизам и <i>respublica litteraria</i>	262
Маса као део јавности	273
Јавна места као простори комуникације	277
Патриотски чинови: јавне дебате, полемике и кампање	283
Дела против популарних побожности и сујеверја	285
Литерарни поход на манастире	295
Списи против папства и епископата	302
Од верске до политичке толеранције	310
Рат и медијска кампања против Турака 1789. године	317
Револуција 1789. године и аустријско-француски ратови	325
Језик као патриотска категорија	328
Патриотизам, словенство и црквенословенски	
језик у XVII веку	331
Просветитељство, реформе и сукоби око народног језика	344
Језик и национална идеја	350
Просветитељство и рађање националног концепта патриотизма	356
 ЗА ЗАКОН И СЛОБОДУ:	
КОНСТИТУЦИОНАЛНИ ПАТРИОТИЗАМ.	365
Нација, сталежи и политичко тело	365
Словенска/илирска нација: топоси	380
Конфесионални оквири илиризма	396
У служби карловачких митрополита:	
Павле Ритер Витезовић	401
Од рода до политичке нације:	
идеја о српској заједници у XVIII веку	407

Устав, закони и патриотизам	416
Српске привилегије као конституција	423
Борба за очување привилегија	430
Културно памћење и меморисање привилегија	436
Темишварски сабор 1790. године и борба за отаџбину	447
Конституционализам:	
патриотски дискурс у говору Саве Текелије	458
Епилог	465
 ЗАКЉУЧАК	 469
Summary	475
Zusammenfassung	479
Списак илустрација.	485
Скраћенице	493
Литература	495
Именски регистар	525
Регистар географских имена	553

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

За патриотизам као културно-историјски феномен, који своје порекло води из политичке терминологије античких полиса, хуманистичке дисциплине су показале веће интересовање тек током XX века. Последња истраживања која су махом била усмерена на проучавање средњовековних и нововековних нација и национализма, препознала су његову важност и увела га у своје оквири.¹ Однос између појмова *патриотизам* и *национализам* у историјској перспективи није увек био јасан, те је њихова употреба углавном зависила од појмовне апаратуре и интелектуалног хабитуса истраживача, али и од његових личних склоности и афинитета. Као такав, феномен патриотизма је остао занемарен у историјским дисциплинама у толикој мери да га је постало тешко разлучити од осталих културно-политичких идеја са којима се у историјским епохама углавном појављивао.² Управо то, као и сазнање да је патриотизам један од појмова који је дефинисао нововековну и рану модерну културу, били су главни разлози за одабир овог феномена за тему нашег рада. Анализа проблема који стоје у вези са њим, као и шири резултати до којих се дошло током истраживања, доприносе разумевању не само феномена патриотизма него и целокупне српске културе и уметности у посматраној епохи.

Већ сам наслов ове књиге указује на то да је тема хронолошки ограничена на период нешто шири од једног века, од краја XVII па до завршетка XVIII столећа. Међутим, проблем усложњава чињеница да овај период представља време транзиције из старије нововековне у новију модерну културу, са свим пратећим питањима и проблемима који се отварају.³ Српска култура XVIII века засни-

1 R. Koselleck, *Patriotismus. Gründe und Grenzen eines neuzeitlichen Begriffs*, у: *Patria und Patrioten vor dem Patriotismus: Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen in 17. Jahrhundert*, (Hg.) Robert von Friedeburg, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2005, 535–548.

2 Н. М. Blitz, *Aus Liebe zum Vaterland: Die deutsche Nation im 18. Jahrhundert*, Hamburg: Hamburger Edition 2000, 10–19. Упореди: Н. Макуљевић, *Умешност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства 2006, 18–21. Такође: М. Тимотијевић, *Композиције Стефана Гавриловића „Гај Муције Сцевола пред Порсеном” и „Томирида са Кировом главом” као патриотски „Exemplum virtutis”*, у: *ЗНМ XVIII/2* (2005), 274–284.

3 Исти, *Рађање модерне приватности. Приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века*, Београд: Clio 2006, 11.

вала се на два главна идејна и културна тока – барокном и просветитељском – чији обрасци се могу диференцирати на основу специфичности препознатих у политичкој и популарној култури, религији, визуелним уметностима или књижевности. У том смислу култура барока, захваљујући великом броју елемената јасно препознатљивих и у претходним вековима, представља слику премодерног доба са сопственим схватањима патрије и патриотизма.⁴ С друге стране, иако доба просветитељства у српској култури временски припада последњим деценијама XVIII века, по многим својим идејама и обележјима најављује неке од феномена кључних за разумевање културе модерног доба.⁵ У том смислу, оба појма, и барок и просветитељство, третирани су у раду у најширем значењу, као одреднице две епохе са особеним културним, политичким, друштвеним, религиозним и уметничким карактеристикама.

Тежиште рада је на препознавању, анализи и интерпретацији појмова патрија и патриотизам у култури и уметности, али и њима сродних појмова (отаџбина, домовина, домољубље, родољубље) или оних неопходних за разумевање прва два (етнија, нација, народ).⁶ У категоријалном истраживању наведених појмова највећи део рада посвећен је култури и уметности православних Срба у Хабзбуршкој монархији, из разлога што се ту најдаље стигло у историјским истраживањима, иако је одређена пажња посвећена и тумачењу идеје патриотизма код припадника српске етнице католичке вероисповести. У циљу бољег разумевања феномена, као и потврђивања појединих изнесених теза, у интерпретацији појединих проблема кориштена је различита аргументација – визуелна и литерарна. Циљ рада је да феномен патрије и патриотизма објасни из различитих углова, пратећи њихов развој и промене у XVIII веку, а кључне тачке су препознаване и интерпретиране преко визуелног материјала, ликовних дела високе и популарне културе, дела световне и црквене књижевности, као и политичких и културних догађања. Резултати овако замишљеног истраживања од значаја су за разумевање не само једног историјског феномена, који ни до данашњег дана није изгубио своју актуелност, већ и целокупне српске културе и уметности XVIII столећа.⁷

4 J. A. Maravall, *Culture of the Baroque. Analysis of a Historical Structure*, Minneapolis: University of Minnesota Press 1986, 3–14. За концепте српске барокне културе и уметности упореди: М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад: Матица српска 1996, 12–26.

5 D. Outram, *The Enlightenment*, Cambridge University Press 2005, 1–10. Упоредити такође: W. Schneiders, *Das Zeitalter der Aufklärung*, München: C. H. Beck 2001, 7–20.

6 Иако између појмова *отаџбина* и *домовина* постоји значењска разлика, у историјској перспективи она никада није била уочавана нити наглашавана, а сви сродни појмови те врсте били су идејно обједињени појмом *најирија* и *најириотизам*. Упореди: T. Munck, *The Enlightenment: A Comparative Social History 1721–1794*, Oxford University Press 2000, 201.

7 A. MacIntyre, *Je li patriotizam vrlina?*, у: *Patriotizam*, ur. Igor Primorac, Zagreb: Kruzak 2004, 16–17.

Истраживач хуманистичких дисциплина у свом интелектуалном инструментаријуму располаже мноштвом начина за сагледавање и решавање проблема у оквиру задате теме. Полазећи са већ разрађених становишта културолошких студија и нове културне историје, рад се креће у оквиру неколико методолошких поступака.⁸ Поред анализе дискурса којом се да обухватити и разумети комуникациони процес унутар једног или између више ентитета, ова техника доприноси и разумевању позиције појединачног дела у оквирима шире културне комуникације. Отуда је овај метод кориштен у интерпретацији патриотског дискурса на низу литерарних, визуелних и перформативних историјских примера.⁹ Слично стоји ствар и са производима визуелне културе за које историја уметности користи низ разрађених аналитичких механизма, попут иконологије, анализе текста и контекста или анализе дискурса.¹⁰ Важну предност у разумевању патриотског дискурса пружили су теоријски концепти културног или уметничког трансфера.¹¹

У циљу разумевања патриотског осећаја у култури XVIII века пажња је посвећена и питањима идентитета и свести, јер је сваки од наведених облика патриотизма стајао у директној вези са политичким идентитетом појединца, групе или етнице/нације. Идентитет, појам из инструментаријума модерне психологије и социјалних наука, употребљаван у анализи историјских феномена, допринео је стварању сложеније слике о појединцу и групи.¹² Индивидуа XVIII столећа је имала комплексан идентитет који се састојао из више различитих слојева, каткад комплементарних, а понекад контрадикторних, који су обједињени креирали премодерни менталитет доба. Ти идентитети могли су веома да варирају, а управо они су постали једна од кључних одредница за препознавање различитих типова личности, попут оних из доба барока или просветитељства. Идентитет

8 L. Hunt, *Introduction: History, Culture, and Text*, у: *The New Cultural History: Essays*, (Ed.) Aletta Biersack, University of California Press 1989, 1–22. О идеологији као културном систему: C. Geertz, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, New York: Basic 1973, 193–233.

9 Објашњења анализе дискурса у оквиру културних студија дато је у: C. Barker & D. Galasinski, *Cultural Studies and Discourse Analysis: A Dialogue on Language and Identity*, London: Sage 2001, 3–27. Упореди: T. A. van Dijk, *Discourse studies*, London: Sage 2008, xix–xxxvii. Преглед и основни појмови овог метода дати су у: M. Bloor & T. Bloor, *The Practice of Critical Discourse Analysis. An Introduction*, Oxford University Press 2007, 15–31.

10 G. Rose, *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials*, London: Sage 2002, 5–32. W. J. T. Mitchell, *Picture Theory: Essays on Visual and Verbal Representation*, University Of Chicago Press 1994, 111–181.

11 Низ различитих примера културног трансфера у средњој и источној Европи у XVIII столећу анализиран је у: G. Lottes, *Strukturtypen und Strukturregionen des Kulturtransfers. Auf der Suche nach Kulturgesamtheit im Europa der Kulturvielfalt*, у: *Aufklärung und Kulturtransfer in Mittel- und Osteuropa*, (Hg.) Iwan Michelangelo D'Aprile und Agnieszka Pufelska, *Aufklärung und Moderne* Band 19, Hannover: Wehrhahn Verlag 2009, 13–34. Погледати такође: *Cultural Translation in Early Modern Europe*, (Ed.) Peter Burke and R. Po-chia Hsia, Cambridge University Press 2007, 7–38.

12 П. Берк, *Историја и груписивена теорија*, Београд: Equilibrium 2002, 63–65.

није био статичан феномен и мењао се у складу са променама унутар друштва или заједнице.¹³ Као индивидуални феномен који се пресликавао на колектив, и обрнуто, често је до његове промене долазило посредно преко главних носилаца из горње класе, племства и врха црквене хијерархије, који су као политички активна група наметали модел понашања нижим слојевима. Међутим, понекад је долазило и до колективне промене, када би читава заједница прешла из једне у другу веру, или када би се једна заједница (етнија, нација, народ) у суживоту чврсто повезала са другом, што је условљавало делимичну или потпуну промену идентитета, као и промену објеката лојалности, појма који се налазио у средишту феномена патриотизма. Такође, промена у схватању појма *џајтриоџизам* схвата се и као неминовна промена до које је дошло услед колективне промене свести људи XVIII века, што је представљало природан (историјски) ток ствари, или, у случају Хабзбуршке монархије, процес инициран дубоким и комплексним реформама које су у држави спровођене са врха.¹⁴

Сам појам *џајтриоџизам* је релативно нов, појавио се током XVIII века, и одмах је ушао у терминологију раних национализама XIX века стекавши политичку конотацију. Међутим, његова етимологија, која води порекло од појма *џајтрија* (*patria*), имала је много већу разноврсност у значењима током премодерног доба, што је умногоме зависило од културе, схватања, веровања и менталитета тих историјских раздобља.¹⁵ Таква вишеслојност и комплексност појма *џајтрија* отвара питање о броју различитих отаџбина које је свака особа тог доба могла да има, као и о најразличитијим начинима на које је могла њима да исказе своју љубав. У основи премодерног патриотизма, налазио се осећај лојалности према отаџбини коју је појединац препознавао у различитим идејама, институцијама и личностима које су га окруживале.

Појам *џајтриоџизам* према основним дефиницијама означава љубав према домовини, али не само контемплативну љубав, већ и ону активну, исказивану делима. Патриота, особа која показује љубав и бригу према сопственој патрији, који се идентификује са њом, препознаје се по томе шта је спреман да учини и колику жртву да поднесе за њену добробит. Међутим, опис патри-

13 *Ликови барока*, (ур.) Розарио Вилари, Београд: Clío 2004, 7–11. Упореди: *Човек доба просвећености*, (ур.) Мишел Вовел, Београд: Clío 2006, 5–34.

14 Терезијанске и јозефинистичке опште реформе које су започете још крајем педесетих година, до краја века су драстично и неповратно измениле изглед државе. Више о томе у: D. Beales, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, London: I. B. Tauris 2005.

15 Појам *patria* у латинском језику имао је више значења, а свако од њих је долазило до изражаја у зависности од контекста у којем је та реч употребљена. Отуда је могао да означава отаџбину (земљу очева), домовину, родни град, али и родно место у ширем смислу те речи. Из њега изведен придев *patrius* указивао је на очинску, родитељску, домаћу, завичајну или родну везу. Истовремено, појму *patria* био је близак појам *pietas* који се односио на осећање дужности, а у зависности од контекста и на љубав према боговима, родитељима, поглаварима или на љубав према домовини. У: M. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Beograd: Familet: Neven 2006, 760, 796.

отизма укључује и такве елементе као што су идентификација са властитом земљом, потреба за припадношћу заједници и суделовањем у њеном животу, жеља за превладавањем скучених оквира индивидуалног живота и његових релативно приземних садржаја путем укореењености у колективној прошлости и успостављањем односа према колективној будућности.¹⁶ Патриотизам као осећај љубави према домовини не завршава се само на њеној политици, већ представља и љубав према њеном језику и култури, историји и херојским ликовима, обичајима и традицијама, књижевности и уметности или природним лепотама.¹⁷ Истовремено, патриотизам спада у категорију врлина повезаних са исказивањем лојалности, у коју се још може уврстити брачна верност, љубав према властитој породици и родбини, пријатељство, или лојалност институцијама попут цркве и државе или идејама попут нације.¹⁸ Тај однос обично је утемељен на посебној историјској повезаности између појединца који га изражава и објекта његове лојалности, те понекад стоји у вези са индивидуалним осећајем захвалности за добробити које прима од њега. Ипак, осећај патриотизма превазилази тај двосмерни однос узајамног доброчинства, па се тако може појавити и без оправдавајућих разлога зашто је неко патриота, веран својој отаџбини. Уопште, у култури и схватању XVIII века осећај љубави и лојалности спадао је у социјално нормиране врлине које је друштво кроз васпитање и образовање неговало и подржавало. Чврсти патријархални и сталешки систем своју главну потпору је имао у нормирању јавних и приватних врлина које су обликовале перцепцију света, контролисале емоционално понашање поданика и одређивале дужности сваког појединца. Отуда су љубав према вери или отаџбини у најширем смислу, као и лојалност владару и реформама које је он спроводио за добробит својих поданика, представљали манифестативне облике патриотских схватања човека тог доба. Управо на таквим концептима заснива се наше схватање и интерпретација појмова *џајрија* и *џајриоџизам*, у прилог чему даље у тексту износимо низ аргумената.¹⁹

Појам *џајриоџизам*, искован у XVIII веку, заснован је на наслеђу грчког и римског патриотизма из којег су филозофи, историчари и песници преузели религиозни и политички садржај, пре него што је добио квалитет и значење политичке врлине у служби нације. Старији од овог појма је термин *џајриоџа* чији етимолошки корен лежи у древном појму *patria* који се код античких народа, превасходно Грка и Римљана, односио на град. За Грке, који су себе видели као грађане (*politai*) и важне учеснике у животу полиса, *patriotai* су били варвари – странци названи по земљи свог порекла – насупрот грађанима одређеног

16 I. Primorac, *Patriotizam sveden na pravu mjeru*, у: *Patriotizam*, 60–62.

17 S. Nathanson, *U odbranu „umjerenog patriotizma“*, у: Исто, 37.

18 A. Oldenquist, *Loyalties*, у: *The Journal of Philosophy*, Vol. 79, No. 4. (Apr., 1982), 182–187. Упореди: R. E. Ewin, *Loyalty and Virtues*, у: *The Philosophical Quarterly*, Vol. 42, No. 169. (Oct., 1992), 410.

19 М. Тимотијевић, *Васџиџање емоџија и уобличавање модерној грађанској иџенџиџиџа код Срба*, у: *ГДИ* 1–3 (2005), 11–13.

града-државе. Тек од времена старог Рима појам *patria* добија пуно значење и емоционалну обојеност, када постаје симбол свих највиших вредности – моралних, религиозних, политичких и етичких – а тај моћни симбол инспирисао је војнике и грађане да поднесу и највеће жртве.²⁰ Истовремено, сваки поданик Царства признавао је најмање две отаџбине: прва је било његово родно место (*patria sua*), а друга град Рим као заједничка отаџбина (*patria communis*).²¹

Појам патриотизам је садржавао у себи и религиозни сентимент, те је понекад био веома близак појму побожности. Речи попут *земља* или *држава* односиле су се на земљу очева – *terra patria*, а отаџбина је била земља или простор који је религија сваког појединца већ сакрализовала, место где су биле покопане кости предака које су заузеле и штитиле њихове душе. Сваки антички грађанин је у души носио малу отаџбину, коју су чинили његова породица и гробови предака, и велику, коју је представљао град, са својим сакрализованим окружењем, светим местима и својим херојима. Отаџбину је омеђавала религија, а њен простор су насељавали богови и светитељи обожавани приликом верских светковина. Због тога што је све најдраже и најсветије било у вези са отаџбином, патриотизам је сматран врхунском врлином, далеко изнад свих осталих. У њему је појединац налазио сигурност за своју имовину, за своју породицу, законе или веру, а изгубити то значило је изгубити све. Верски патриотизам је везивао појединца за отаџбину светом везом, нагонећи га да је воли попут своје вере и да јој указује поштовање какво је указивао боговима. Морао јој се у потпуности и безусловно предавати и волети је без обзира да ли је славна или непозната, просперитетна или несрећна, милосрдна или сурова.²² Хришћанска теологија је учврстила ново схватање и емоционално самоодређење хришћана, који су пратећи учења Отаца себе видели као странце у сопственој отаџбини и чланове једне нове комуне, односно становнике једног другог (замишљеног) света. Пребацавање значења отаџбине са секуларног на духовни ниво представљало је неку врсту политичког задатка раних хришћана, у циљу изналагања нове чврсте везе која би заменила стару световну, а истовремено снажније повезало чланове њихове заједнице.

Једна од личности која је највише утицала на овај процес, истовремено градећи религиозни идентитет хришћана и у потоњим временима, био је Свети

20 Када би војник Римског царства погинуо бранећи Галију, Шпанију или Сирију, његова смрт се схватала не као смрт за одбрану тих територија, већ као жртва за *res publica Romana*, за Рим и све оно што он представља: богове, морал, владара или републику, образовање или начин живота. У: Е. Н. Kantorowicz, *Pro Patria Mori in Medieval Political Thought*, у: *The American Historical Review*, Vol. 56, No. 3. (Apr., 1951), 473–474.

21 Овакав став изражавају и Цицеронове реченице попут: *Patria mihi vita mea carior est* (Домовина ми је дража од живота). У: М. G. Dietz, *Patriotism. A Brief History of the Term*, у: *Political Innovation and Conceptual Change*, (Ed.) Terence Ball & James Farr, Cambridge University Press 1995, 177–178.

22 М. Viroli, *For Love of Country: An Essay on Patriotism and Nationalism*, Oxford University Press 2003, 18–19.

Августин.²³ Мењајући концепт саможртвовања и са њим самог његовог циља, он је у свом делу *De civitate Dei* умањео политичко значење појма *patria* и увећао његов духовни садржај, указујући на нове моделе побожности и пожртвовања – свете људе и мученике. У његовом схватању устројства и хијерархије универзума Рим је био само један мали део целине, а они који су у Риму и даље видели отаџбину и извор свог живота и идентитета, били су, по Светом Августину, осуђени на вечно ропство у *civitas terrena*. Тако се значај политичке заједнице смањивао, а важност небеског града и душе причесника све више нарастала.²⁴ Паралелно са тим, конституисање етничких и локалних хришћанских заједница истакло је у први план светитеље са домаћим пореклом, који су, поред општехришћанских дужности, имали и посебан задатак да заштите свој изабрани народ, као и сакрализовану територију на којој је живео. Указујући на *patria paradisi*, небески полис који је наводио хришћанске мученике на жртву, средњовековни схоластичари су истицали овај појам као извор највише дужности.²⁵

Истовремено, патрија стиче модеран смисао, препознатљив не само по „националној“ територији, већ и по емоционалној вези њених субјеката који су је видели као свету (*corpus mysticum*) и повезивали са политичким телом и личношћу владара. Вазали и витезови који су се борили и умирали за свог господара жртвовали су себе *pro domino*, да би исказали своју лојалност и династички патриотизам, а не да би испунили своју грађанску дужност.²⁶ Чак и када је приказиван као пример братске љубави, средњовековни патриотизам никада није достигао ниво саучествујуће љубави према суграђанину. Као витез, поданик или уметник појединац је нудио своју лојалност господару, феудалцу или патрону, али не у име територије, царства, или државе, већ њему као личности.²⁷ Теолошко схватање *amor patriae* било је уједињено са органским политичким телом, а смрт за отаџбину је сматрана величанственом жртвом инспирисаном хришћанским врлинама. Тиме је положен темељ идејама о отаџбини које су важиле у ренесанси, а које су пропагирале став да домовина

23 E. H. Kantorowicz, *Pro Patria Mori in Medieval Political Thought*, 475.

24 M. G. Dietz, *Patriotism. A Brief History of the Term*, 179–180.

25 У свом делу *Summa Theologiae* Тома Аквински се у више наврата позива на Цицерона у жељи да докаже да је љубав према отаџбини један облик побожности који се састоји из чина бриге и безазлене помоћи суграђанима и земљацима. Тај облик привржености произилази из љубави и усмерава суграђане да служе општем добру, те се стога може рећи да је *pietas* према домовини исто што и Правда. Докле год је стајала у субординацији према љубави према Богу, љубав према отаџбини се сматрала легитимном и племенитом. И Птоломеј од Луке у делу *De regimine principum* третира љубав према отаџбини (*amor patriae*) као највишу етичку вредност, засновану на идеји о милосрђу као најважнијој од свих врлина. У: M. Viroli, *For Love of Country*, 21–23.

26 E. Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, Princeton University Press 1957, 234.

27 A. L. Herman, *The Language of Fidelity in Early Modern France*, у: *The Journal of Modern History*, Vol 67, No. 1 (Mar., 1995), 9–16.

заслужује љубав и лојалност појединца већу него према породици, другој особи или чак хришћанској вери.²⁸ Овако схваћена идеја класичног патриотизма, током времена се трансформисала у нови политички концепт који се базирао на идентификацији појма *patria* са појмом *respublica*, тј. јавним слободама и општим добром. Патрија је изискивала одређену врсту љубави – *pietas* (поштовање, побожност) и *caritas* (милосрђе) – а грађани су јој дуговали безазлену љубав сличну оној какву осећају према родитељима и рођацима, и имали су обавезу да је јавно изражавају чином покорности и вршењем службе у њену корист. *Pietas* као врлина и део обавеза сваког грађанина истовремено је представљала и страст која је покретала на верност и великодушност, не само према ближњима, већ и према свим земљацима и суграђанима.²⁹

За хуманистичког интелектуалца новог века *пајтрија* је означавала слободе једног града или државе, освојене у прошлости, које су чувале грађански цивилни дух. Одсуство тог духа смањивало је снагу грађанства и омогућавало деспотима да владају, а појединац је имао моралну обавезу према својој отаџбини због тога што му је она обезбеђивала све добро које има у животу, као и због тога што је то било једино место на којем је могао да ужива предности слободе. Отуда је током XVIII века поново оснажила идеја стварања устава или јединственог закона који би политички обавезивао владара, што је изазвало оштру политичку борбу коју су водили различити друштвени слојеви, сваки из сопствених разлога. Читав тај процес, у историографији препознат као конституционални патриотизам, нарочито је постао изражен у време просветитељства и политичке и културне еманципације доњих сталежа, пре свега грађанства.³⁰ Различите социјалне и политичке структуре су, свака из својих различитих потреба, неговале другачије идеје о патриотизму. Водећи политички слојеви племства пропагирали су идеју државног патриотизма заснованог на очувању постојећег сталешког уређења, расподеле

28 Међутим, од X века *patria* поново стиче политичко-територијалну конотацију и постаје објект лојалности. Снажење средњих и већих краљевина као својеврсних „националних територија“ поново је означило отаџбину као политичку творевину, што се очитовало у увођењу пореза „за одбрану отаџбине“ (*ad defensionem natalis patriae*) или „за одбрану краља“ (*pro defensione regni*). Од XII века концепт отаџбине се употребљавао и у политичке и у религиозне сврхе: за скупљање средстава за Крсташке ратове, за регрутацију војника и бранилаца области и градова, за увођење нових пореза итд. У: M. G. Dietz, *Patriotism. A Brief History of the Term*, 181.

29 Ово се јасно може видети у Цицероновом делу *Tusculanae disputationes* у којем доводи у везу отаџбину са слободом и законима. Квинтилијан у *Institutio oratoria* указује на разлику између појмова *natio*, за који каже да означава обичаје једног народа, и *patria*, под којим се подразумевају закони и институције једног града. Свети Августин у *De civitate Dei* преноси у средњи век идеју о једнакости између отаџбине и јавног добра. У: Maurizio Viroli, *For Love of Country*, 19–20.

30 C. Laborde, *From Constitutional to Civic Patriotism*, у: *British Journal of Political Science*, Vol. 32, No. 4 (Oct., 2002), 591–599. О настанку ове појмовне конструкције упореди: P. Markell, *Making Affect Safe for Democracy?: On „Constitutional Patriotism“*, у: *Political Theory*, Vol. 28, No. 1 (Feb., 2000), 38–49.

моћи и очувању друштвених привилегија. За разлику од њега, династички патриотизам, генерисан и контролисан из владарске куће, усмеравао је осећања љубави и лојалности поданика према владару и династији. Поред овог, током друге половине XVIII века појављује се унутар просветитељског идејног круга и реформски патриотизам: променама наклоњене патриоте желеле су да просветитељским реформама модернизују и унапреде домовину. Носиоци тих идеја били су образовани појединци који су често себе јавно називали патриотама и организовали се у патриотска друштва у циљу спровођења свог програма. У последњој трећини века из ових друштава и паралелно са њима развија се национални концепт патриотизма. Главна брига ових друштава било је спровођење грађанских слобода и политичка партиципација нације.³¹ Иако етика патриотизма носи у себи одређену дозу контроверзности, јер од индивидуе захтева лојалност и бригу о отаџбини и, истовремено, његову имперсоналност и моралност при доношењу било каквих етичких судова, у епохи просветитељства је као један од водећих идеала истакнута верност етичкој заједници свих људи – човечанству. Тај идеал се заснивао на кантијанским идејама моралне једнакости свих људских бића, на постојању људских права и на схватању да све њих карактеришу одређене заједничке особине које доприносе смањењу разлика и ограда међу њима.³² Иако се већ пред првим налетом историјске буре овај идеал повукао са јавне сцене, ипак није у потпуности нестао и периодично је васкрсавао у делима појединих интелектуалаца.

Рад полази са становишта да је српска култура XVIII века, са свим својим специфичностима, функционисала као део опште културе тог доба у Хабзбуршкој монархији, и уједно у Светом римском царству, што је у највећој мери утицало и обликовало њена схватања идеје патриотизма. Српска етница која је развијала своју културу у Хабзбуршкој монархији још од почетака новог века, током XVII и XVIII века доживела је неколико великих политичких и културних промена, што је утицало и на њене концепте патриотизма. Компаративним методом, кроз различите уметничке и литерарне примере, показано је које су то додирне тачке које су српске патриоте делиле са својим савременицима, а на принципу културног трансфера демонстриран је начин циркулисања идеје патриотизма у оквиру једног, или између два различита друштва. Отуда је и структура саме књиге усклађена са основним токовима патриотске мисли доминантним у задатим географским и временским оквирима, а кључни проблеми којима ће бити посвећена пажња јесу верски, династички, просветитељско-реформски и конституционални патриотизам. Такође, ради бољег разумевања феномена у истраживања су укључена и разматрања фактора који су директно утицали на формулисање идеје патриотизма, попут нације, народа, сталежа, вере, закона, слободе, револуције, власти или политике.

31 O. Dann und M. Hroch, *Einleitung*, у: *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, (Hg.) Otto Dann, Miroslav Hroch und Johannes Koll, Köln: SH-Verlag 2003, 12–13.

32 P. Kleingeld, *Kantian Patriotism*, у: *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 29, No. 4. (Autumn, 2000), 314.

PRO DEO ET PATRIA: ВЕРСКИ ПАТРИОТИЗАМ И КУЛТУРА БАРОКА

Идеја отаџбине у култури барока

Током раног новог века патриотизам је бујао у многим европским државама и градовима што се видело по социјалним и политичким догађајима који су у појединим фазама препознавани као патриотски. Још у ранијем времену у делима хуманиста стављен је нагласак на идеју отаџбине (*patria communis, amor patriae, pro patria mori, pro patria et pro grege* итд.) одакле се преселио у политичку комуникацију. Притом, отаџбина/патрија је био широко схваћен појам и под њим се подразумевала припадност одређеној територији (граду, региону или држави), професионалном позиву, породици, али и одређеној етничкој или верској заједници.¹ Хуманисти и учењаци су својим делима ширили идеју да ништа није племенитије него умрети за отаџбину, што је временом превазишло оквире пуке реторике. Такви ставови су произишавали из сталешких и индивидуалних обавеза појединца у једном хришћанском, феудалном и монархијском уређењу. Патриотизам је постао нешто својствено сваком исправном човеку и грађанину, једна од најважнијих грађанских врлина, а љубав и лојалност према отаџбини мерило за оцењивање моралне исправности индивидуе, етничке или верске групе. С друге стране, одсуство патриотизма указивало је на непостојање елементарних људских врлина, те је било предмет опште осуде.² Заједница је појединцу одређивала етичке оквире деловања и омогућавала му несметан морални развитак у оквиру њих, те је стога била разумљива снага лојалности коју би он гајио према тој заједници, њеним законима и суверену као гаранту тих закона. За индивидуу губљење отаџбине је значило нестанак свих истинских мерила просуђивања и немогућност доношења било каквог исправног моралног суда, што је било равно пропасти. Отуда пристајање уз заједницу и на све оно што она изискује, па чак и жртвовање сопственог живота, нису излазили ван граница здравог разума.³

1 E. H. Kantorowicz, *Pro Patria Mori in Medieval Political Thought*, 476–477.

2 X. Gil, *One King, One Faith, Many Nations: Patria and Nation in Spain, 16th–17th Centuries*, у: *Patria und Patrioten vor dem Patriotismus: Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen in 17. Jahrhundert*, (Hg.) Robert von Friedeburg, Wiesbaden: Harrassowitz 2005, 105–112.

3 A. MacIntyre, *Je li patriotizam vrlina?*, 23–24.

Поред ове земаљске домовине, у XVII веку је постојала и друга, небеска домовина – славни Небески Јерусалим – за којом је такође чезнуо већи део европске популације. Вековима пре, током средњег века, најважнија отаџбина једног хришћанина био је рај смештен у небеским сферама, из чега је, последично, била извучена и основна идејна нит патриотизма као природног продужетка хришћанске врлине милосрђа. Овај религиозни аспект појма никада се није у потпуности изгубио, али у новом веку, током криза, ратова и конфликта око лојалности, значење појма *патриотизам* суштински ће се проширити, диференцирати и политизовати.⁴

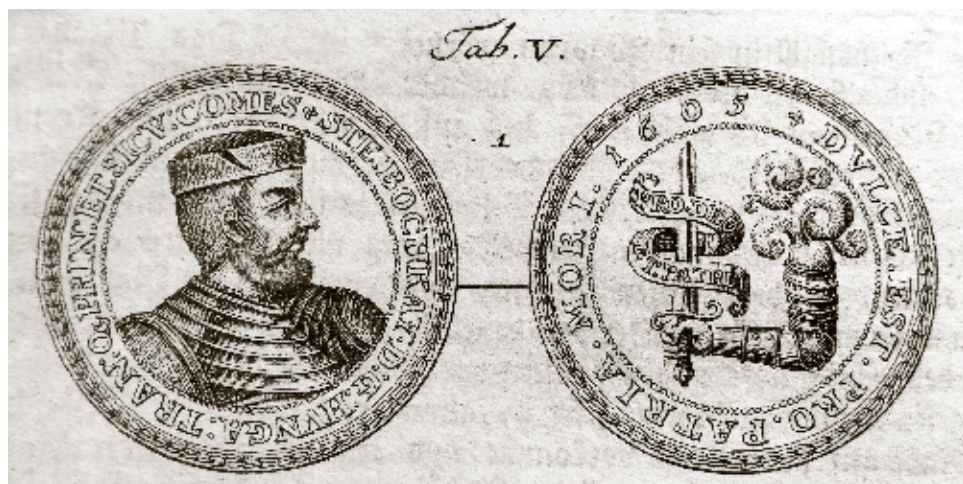
Значај који је патрија имала у политичком дискурсу Европе током XVII века био је проузрокован многим ратовима који су се водили, увођењем професионалне, стајаће војске и нарастањем пореза и дажбина неопходних за њено одржавање. У том смислу, отаџбина за поданике и контрибуенте више није била само идеал, већ је све више постајала обавеза којој је свако био дужан да одговори. Поред традиционалне обавезе племства да ратује за и у име краља и отаџбине, опште схватање доба било је да је у случају рата дужност сваког поданика да брани отаџбину – па макар и у сопственој кући. Такво схватање дужности послужило је властима као средство за увођење ратних пореза, чак и у време мира, који су оправдавани управо обавезом појединца да допринесе безбедности отаџбине. Патрија је била кључна реч која је гушила незадовољство и сламала отпор поданика.⁵ Неколико илустрација из књиге *Das Neu eröffnete Münzkabinet* (*Новоотворени кабинет новца*), која се под бројем 29 налазила у библиотеци Захарије Орфелина, говоре о патриотским дужностима појединца.⁶ Дело, објављено у Нирнбергу 1761. године, саставио је Јохан Фридрих Јоаким (Johann Friedrich Joachim) с посветом и под покровитељством царског пара Франца Стефана и Марије Терезије, и у њему је представио царску нумизматичку збирку описујући и репродукујући најважније примерке. Визуелне представе на новцу, каталошки обрађене, образовале су прави компендијум знања и веровања XVII и XVIII века што је дело учинило веома популарним.

Тако је на табли број пет приказан златни новац ердељског војводе Стефана Бочкаија из 1605. године на чијем аверсу се налази његово попрсје у профилу у складу са традиционалном иконографијом репрезентације владара, развијаном још од антике. Приказан у оклопу, снажне вилице и браде, Бочкаи је требало да остави утисак моћног политичког лидера и ратника, при чему је његов портрет пратила одговарајућа титулатура. Идеализовану слику племића потврђивала је и композиција на реверсу коју је чинила рука у оклопу са уздиг-

4 X. Torres, *Making and Remaking Patriotism: the Catalan Revolt against the Spanish Monarchy (1640–1659)*, у: *Patria und Patrioten vor dem Patriotismus*, 140–141.

5 S. Olden-Jorgensen, *Humanistic and Political Patriotism in 16th and 17th Century Denmark*, 250.

6 Т. Остојић, *Захарија Орфелин, живопис и рад му*, Београд 1923, 200.

Сл. 1. Златни новац ердељског војводе Стефана Бочкаија из 1605. године, илустрација из књиге Јохана Фридриха Јоакима *Das Neu eröffnete Münzkabinet*, 1761.

нутим мачем, око кога се вио свитак са натписом: PRO DEO ET PATRIA (За Бога и отаџбину). Представа у центру новца била је окружена натписом: DVLCSE EST PRO PATRIA MORI 1605 (Слатко је умрети за отаџбину 1605) (Сл. 1). Овај стари емблематски пиктограм је у даљем тексту објашњен управо као визуелизација идеје обавезе племића да се жртвује за сопствену веру, у овом случају протестантску, и да њој претпостави сопствени живот.⁷ Херојско жртвовање за сопственог господара била је персонална ствар и заснивала се на лојалности као кључној врлини у феудалном односу између владара и вазала. Племић би на позив господара окупљао своје људе, финансирао њихову опрему и трошкове, стављао се на располагање свом господару и кретао у рат спреман да пролије крв за његову част, достојанство и славу. Ова врлина верности је у савременој литератури слављена као једна од најважнијих одлика племенитог човека.⁸ У свести индивидуе XVII века идеали вере, отаџбине и владара међусобно су се преплитали и често се налазили у истом корпусу идеја. То је показао у једном свом запису и Крсто Мазаревић (1680–1725), учесник поморског сукоба са Турцима у којем је рањен: „Ако је она [његова лева рука] лила обилно крв, ова [десница] је најпре крвљу обојила мач, а сада мастилом перо. А обје теже да се жртвују за Вјеру, Дужда и Домовину...“⁹

7 J. F. Joachim, *Das Neu eröffnete Münzkabinet*, Nürnberg 1761, 45–47.

8 E. H. Kantorowicz, *Pro Patria Mori in Medieval Political Thought*, 477.

9 S. Brajović, *U Bogorodičinom vrtu: Bogorodica i Boka Kotorska – barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva*, Beograd: Plato 2006, 48.

Патриотизам као дужност да се плати порез и жртвује живот за краља и отаџбину био је само једна страна феномена. Не само као идеологија за мобилизацију људи и средстава, патриотизам је представљао и погодну платформу за критику или одбрану постојећег друштвеног реда. То се посебно видело када је грађански staleж довољно ојачао да би се упустио у политичку борбу са племством, оптужујући га да је неспособно за одбрану отаџбине и тражећи право да носи оружје и организује сопствену милицију. Такође, грађанство је захтевало да добије удео у локалној и провинцијској администрацији да би ефикасније заштитило старе обичаје и законе од нарушавања. Овакав став је подразумевао формирану самосвест о сопственом положају, улози и значају у друштву.¹⁰ Дужност сваког доброг патриоте била је да брани територију и законе који у њој владају од било кога ко би их угрозио. Сваки покушај њихове насилне промене од стране врховне власти или владара схватан је као атак на „свете“ традиционалне законе у које нико, па ни владар, није смео да задира и изазивао је револт или отворену побуну. Тако, када говоре о доброј и родољубивој власти представници Кнеза и Малог већа у Дубровнику, као највише власти у граду-републици, приликом једне од акција на сузбијању луксуза код грађанства, кажу следеће: „Уобичајена је ствар, а исто тако и потребна, да свака мудра управа и влада једног добро уређеног града уме да се прилагоди времену, имитујући у томе опрезне кормиларе, који, по повољном времену, броде по мору са развијеним једрима, а чим приметите да се небо навлачи мрачним облацима, и да противни ветрови узбуркају море, скупљају одмах развијена, и сваки од њих се труди да спасе брод.“ Увођење сличних уредби заговарали су представници високих световних и црквених институција као неопходну меру за буђење патриотске свести и јавне одговорности.¹¹

У барокном периоду појму *patria* био је близак појам *pietas*, јер је отаџбина идентификована не само са краљевином, већ и са вером коју је појединац исповедао.¹² Оба становишта била су заснована на делимично измењеним формулацијама класичних извора од стране средњовековних коментатора, првенствено Томе Аквинског. За Цицерона, Рим је био патрија грађана Рима, а патриотски осећај је обавезивао појединца на пијетет не само према боговима, прецима и отаџбини, већ и према пријатељима и суграђанима. Средњовековна рецепција отаџбине, од Томе Аквинског па надаље, тежила је диференцијацији патриотских дужности и грађанских права, као и разликовању идеја државе, институције засноване на поштовању хијерархије и субординације која је обликовала *societas civilis*,

10 S. Olden-Jorgensen, *Humanistic and Political Patriotism in 16th and 17th Century Denmark*, 254.

11 B. Letić, *Rodoljublje u dubrovačkoj književnosti XVII veka*, Sarajevo: Svjetlost 1982, 46–47. Такође у: D. Pavlović, *Iz književne i kulturne istorije Dubrovnika*, Sarajevo: Svjetlost 1955, 157.

12 Под појмом *pietas* у латинском језику се подразумевало осећање дужности, а у зависности од контекста тумачило се на различите начине: као дужност према боговима (побожност); као љубав према родитељима, деци, браћи и сестрама; или као љубав према домовини и поглаварима (патриотизам). У: M. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik*, 796.

Сл. 2. Емблем *Amor Patriæ*, из емблематског зборника Јохана Гриндла фон Аха *Pyramis oder Sinnreiche Ehren-Säule*, 1680.

и отаџбине, као места где је појединац рођен и одрастао. У таквом контексту, отаџбину су дефинисали посебни локални закони који су у њој владали.¹³

За Птоломеја од Луке, најважнијег ученика Томе Аквинског, љубав према отаџбини била је тесно повезана са праведном и добром владавином. Три суштинске врлине које је Птоломеј издвојио, а које су могле цветати само под легитимном и праведном владом, биле су љубав према отаџбини, праведност у спровођењу закона и тежња ка добробити суграђана. Овакви општи ставови и схватања су често исказивани у савременој литерарној и визуелној продукцији, а још чешће у емблематици која је, као средство за лакше презентовање апстрактних идеја и појмова, функционисала тако што је сажимала реч и слику. Љубав

¹³ R. Van Friedeburg, *In Defense of Patria: Resisting Magistrates and the Duties of Patriots in the Empire from 1530s to the 1640s*, у: *Sixteenth Century Journal*, Vol. 32, No. 2. (Summer, 2001), 357–358.

према домовини и дужност појединца према њој читаоцу је најдиректније саопштена употребом познатих визуелних предлогака. Тако је Јохан Франц Гриндл фон Ах (Johann Franz Griendl von Ach) у емблематском зборнику који је публиковао 1680. године под називом *Pyramis oder Sinnreiche Ehren-Säule* (Пирамида или вишезначни сџуб славе) искористио стари, добро познати визуелни пиктограм за пропагирање другачије идеје (Сл. 2). Емблем који говори о љубави према отаџбини приказује пеликана који кљуном пробија сопствене груди и крвљу која истиче храни птиће у гнезду. Овај средњовековни симбол Христових страдања у барокној емблематици често је тумачен као емблем материнске љубави цркве.¹⁴ Његово значење је још чешће интерпретирано као слика Христовог евхаристичног искупитељског милосрђа, па се због тога пеликану често придодaje крст. Са оваквим емблематским значењем приказиван је у барокној уметности православног света, а обично се појављивао као дрворезбарени украс иконостаса и архијерејских тронов.¹⁵ Такав леп пример се може видети на архијерејском трону у цркви Рођења Пресвете Богородице у Земуну, који је 1788. године израдио новосадски дрворезбар Аксентије Марковић (Сл. 3). Постављена на врх архијерејског трона, представа пеликана је добијала нов значењски слој, те се претварала у алегоријску персонификацију архијереја који се жртвује за одржање православне вере.¹⁶ Учествојући са тог узвишеног места у служби, односно надгледајући своју паству, фигура пеликана је указивала на једну од важних хришћанских врлина која је морала да краси срце помесног епископа – да се жртвује за спас својих верника.

У промењеном контексту и са другачијим називом овај емблем се трансформисао у ангажовани визуелни медиј за пропагирање идеје жртвовања за отаџбину. Текстови који прате емблем у Аховом емблематском зборнику су двојезични, латински и немачки, па се тако у наслову налази мото AMOR PATRIAE или LIEBE GEGEN DEN VATERLAND (Љубав према отаџбини). Слика добија јасан смисао кроз пратећи стиховани текст на немачком језику у којем се каже следеће: „Како пеликан својом крвљу храни своје младе, тако исто владар треба да се одликује бригом према својим поданицима и љубављу према отаџбини.“¹⁷ Даље, у пропратном коментару се истиче да је владар дужан да својим интересима претпостави интересе отаџбине и јавног добра, а као идеални се наводе примери античких хероја који су се жртвовали за отаџбину. Затим се помињу Муције Сцевола који је, да би спасао отаџбину од рата, спалио своју руку ста-

14 М. Тимотијевић, *Трон за кивот са мошћима светјој Теодора Тирона у манастиру Ново Хојово – њорекло облика и значење*, у: *Грађа за њроучавање сјоменика културе Војводине* 20 (1999), 131.

15 Исти, *Српско барокно сликарство*, 216–217. Упореди: J. B. Knipping, *Iconography of the Counter Reformation in Netherlands*, I, Nieuwkoop: De Graff 1974, 16.

16 Б. Кулић, *Новосадске дрворезбарске радионице у 18. веку*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2007, 269–273.

17 J. F. G. von Ach, *Pyramis oder Sinnreiche Ehren-Säule*, Dresden 1680, D1v–D2.

Сл. 3. Аксентије Марковић, Фигура пеликана са архијерејског трона, црква Рођења Пресвете Богородице у Земуну, 1788.

вивши је добровољно у ватру, Марко Курцијус који је скочио у провалију да би отаџбину спасао од куге, а потом иде низ примера Атилиуса Регулуса, Сципиона и многих других који су поднели жртву за отаџбину. Емблем, као и читав зборник, посвећен је Јохану Георгу III (Johann Georg III), саксонском надвојводи, а требало је да му послужи као својеврсни етички водич за дугу и успешну владавину. Оваква представа пеликана појављује се често у хералдици XVII и XVIII века, па се тако среће на племићким грбовима породица Зако од Бајше, Калинић од Цирфелда, Рајковић од Никшића, Антуновић од Кунбаје и др.¹⁸

Идеја жртвовања за Бога, владара или земаљску отаџбину није била нова, а присутна је још од времена крсташких похода. Часна погибија на бојном пољу гарантовала је свакоме брисање грехова, добијање мученичког венца и вечити боравак у рајским вртovima. Исти идеал имали су и српски ратници који су током XVII и XVIII века водили ратове против Турака, што је у пропаганди увек тумачено као обнова крсташких ратова против неверника. Мучеништво и смрт у борби против Турака, виђена у старом сталешком коду, била је исто што и смрт за владара и отаџбину, што је спајало две сфере које су паралелно трајале од средњег века – сакралну (*corpus mysticum*) и секуларну (*corpus politicum*). Из-

18 В. А. Дуишин, *Племићке породице, у: Војводина, II*, Нови Сад 1939, Таб. I–XVI.

раз PRO DEO ET PATRIA (За Бога и отаџбину), веома често употребљаван у јавној и приватној барокној култури, није исказивао два различита идеала, већ је два појма сажимао у једну идеју. Отуда је сваки појединац био дужан да воли своју отаџбину више од себе, скоро исто толико колико воли и Бога.¹⁹

Свест о патриотизму заснивала се на осећају лојалности који се налазио у основи појединачних или колективних идентитета. Међутим, сама могућност припадности нечему отварао је могућност постојања небројено много потенцијалних патрија. Заједнички језик, обичаји и ношња чинили су темељ на којем се градио идентитет појединца или групе, те би осећај патриотизма био у вези са крајем у којем је појединац живео, као и вером и обичајима који га је повезивао са сународницима. Отац, отаџбина и пријатељ били су појмови чврсто повезани осећајем припадности стеченог местом рођења. Идеални свет појединца чинили су мир породичног дома, љубав домовине, свакодневна комуникација са рођацима и пријатељима, и сахране на гробљима и капелама предака. То је функционисало како у елитној тако и у популарној култури. Када пише о склапању династичких бракова у својим приручницима за васпитавање принчева, Еразмо Ротердамски указује на проблеме са којима би се могле сусрети младе принцезе приликом одласка у далеке земље, где би се, због страног језика и другачијих обичаја, могле осетити као изгнане из домовине. Исто тако, већ од средњег века поједине стабилне европске монархије почињу у политичким програмима да се представљају као отаџбина свих становника који у њој живе. Овај идеал је био нарочито пожељан у етнички и верски разноликој Хабзбуршкој држави која је у кризним временима опстајала само уз велику дипломатску тактичност владара и двора.²⁰

Понекад се отаџбина односила на село или град у којем је појединац живео, па је тако Андрија Змајевић, угледни перашки племић и барски надбискуп, у писму Конгрегацији за пропаганду вере из 1682. године написао да се жели повући у своју обновљену породичну палату у Перасту, који назива *mia Patria*, остављајући сву добробит своје опатије.²¹ Подложен различитим интерпретацијама, појам патрија је укључивао у себе низ индивидуалних дужности, па су тако већ у средњем веку законски акти прописивали обавезу да појединац поштује Бога, да буде послушан својим родитељима и земљи која га је отхранила. Пратећи класичну идеју *DULCE ET DECORUM EST PRO PATRIA MORI* (Слатко и долично је умрети за отаџбину) обавеза поданика била је да у случају

19 E. N. Kantorowicz, *Pro Patria Mori in Medieval Political Thought*, 481, 486–487.

20 Међу Еразмовим многобројним делима која се баве сличном тематиком требало би издвојити *Васийиџање хришћанској владаоца* (1516) и *Уставинова хришћанској брака* (1526). У: Л. Е. Алкен, *Еразмо међу нама*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића 1994, 129–130, 251.

21 С. Брајовић, *Палаћа Андрије Змајевића у Перасту – надбискупски двор и locus amoenus*, у: *Привајни животи у српским земљама у освић модерној доба*, (ур.) Александар Фотић, Београд: Clio 2005, 590.

Сл. 4. Емблем *Officio Patriae*, из емблематског зборника *Emblemata trecenta*, 1714.

потребе жртвује свој живот за отаџбину.²² Управо овој идеји је посвећен један емблем у зборнику *Emblemata trecenta* (*Три стогодине емблема*) објављеном у Аугсбургу 1714. године. Веома једноставну композицију слике чини олтар отаџбине на којем је срце, са мачем положеним преко њега. Сliku објашњава кратак, али језгровит мото на неколико језика, али са истоветним значењем: OFFICIO PATRIAE, односно на немачком ZUM DIENST DES VATERLANDES (На услузи отаџбини).²³ Емблематски зборници, као педагошко средство, у највећој могућој мери утицали су на промоцију патриотских идеја усађујући их у васпитање људи још од најмлађих дана. Свака индивидуа из доба барока одрастала је са уверењем да је света дужност бити увек приправан за ступање у службу отаџбине и господара (Сл. 4).²⁴

22 Овај у новом веку веома често употребљавани израз представља стих преузет из Хорацијевих *Oga* (III.2.13). У: X. Gil, *One King, One Faith, Many Nations: Patria and Nation in Spain, 16th–17th Centuries*, 105–108.

23 *Emblemata trecenta*, Augsburg 1714, 51.

24 О типологији емблематских зборника у Угарској у XVII и XVIII веку: É. Knapp, G. Tüskés, *Emblematics in Hungary: A study of the history of symbolic representation in Renaissance and Baroque literature*, Tübingen: Niemeyer 2003, 53–83. T. Löffler, *Emblematik zwischen Genealogie*

Почетком XVII века у Енглеској се појављују појединци и групе који када описују себе употребљавају нови термин – *џајтриоџе*. Међутим, тек у XVIII веку долази до поклапања појмова *џајтриоџа* и *џајтриоџизам*, када се о патриотизму говори као о новом појму са другачијим значењем. Из тог разлога је проблематична повратна пројекција и дефинисање појма *џајтриоџизам* кроз интерпретацију која важи за секуларне националне и патриотске покрете XIX века. Унутрашњи садржај појма *џајтриоџа*, у време уобличавања његовог значења у XVII веку, имплицирао је на особу која се покорава Божјим законима и наредбама за заштиту природне отаџбине, која се бори за одржавање владајућег реда и истините вере, и која се својим положајем налази на пола пута између поданика и слободног грађанина.²⁵

Употреба неологизма *џајтриоџа* указује на промене у европским друштвима у којој се мењала природа легитимитета власти, која је сутерисала својим поданицима да се самоозначе овим појмом у циљу партиципације у животу заједнице. Посебно је важна разлика између нације и патрије у времену пре XVIII века која након тог времена губи на оштрини. Нацију карактеришу посебна права и привилегије које имају поједине особе или одређене групе, а које то право извлаче на основу места рођења, припадности одређеном сталежу или одређеној конфесији. Насупрот томе, патрија упућује на дужности које појединац или група имају према отаџбини. У раном периоду идеја отаџбине или нације понекад се поклапала са идејом припадности и поштовања династичког и сталешког реда, а таква схватања су се потпуно разликовала од значења појмова *национализам* и *нација*, као и *џајтриоџизам* и *џајтрија*, у XVIII веку. Термин и садржај овог појма као и оних који стоје у вези са њим морају се сагледавати у вези са структуром и променама у европским монархијским заједницама. Народ као заједница равноправних грађана или држава као јединство територије, власти и појединаца, у ствари су идеје које су формулисане тек током Америчке и Француске револуције.²⁶

О патриотском осећају код јужнословенских народа опширно говоре подаци из дубровачких архива. Свој патриотизам Дубровчани су исказивали на различите начине, а све одлуке које су доносиле државне и грађанске институције, сви послови које су склапали и обављали, образлагани су патриотским побудама са жељом да се допринесе напретку и благостању домовине. То су истицали и у XV веку говорећи да „...не постоји друга ствар која је лепша и дража и слободног човека достојнија него што је благостање властите домовине, и да сваки добар грађанин у свако доба, час и време треба да се брине о њеном очувању, њеној части и њеном угледу и гласу, као и о слободи и јединству њених житеља“. Слично дубровачкој влади, сачињеној од одабраних племића, поступали су и грађани

und Fürstenspiegel: Die Sinnbilder in den „Excubiae tutelares LX heroum“ (1637) von Andreas Brunner und ihre Rezeption, (рукопис докторског рада), München 2008, 28–33.

25 R. Van Friedeburg, *Patria und Patrioten vor dem Patriotismus. Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen in 17. Jahrhundert*, 8–11.

26 Исто, 12–13.

у статутима својих братовштина, попут Братовштине лазарина у чијем статуту из 1535. стоји да је основана „за здравље и лек наше браће и сестара и увећање култа Божјег... и на част и напредак и срећу државе наше величанствене и преузвишене госпoде и града Дубровника, за вечна времена“.²⁷ И други документи су имали слична заглавља у којима се формулација мењала у зависности од значаја послова, али су увек почињали истицањем Божје заштите и жеље за напретком компаније и трговине, која је требала да, поред личног, допринесе и општем добру. Важност идеје о поштовању јавне користи у званичној идеологији републике показивала је и латинска изрека *obliti privatorum, publicae curate* (Заборавите личне послове, брините се за јавне) која се налазила исписана у Сали Великог већа и стално подсећала већнике да општу корист не подреде приватној.²⁸

Идеја о обавези владара или власти да допринесе добробити народа исказана је на више места, а нарочито је био популаран њен емблематски пиктограм познат широм Европе. Слика ждрала који стоји на једној нози, док у другој држи камен, илустрација је старе приче из средњовековних *Физиолога*. У нововековној емблематици постала је веома популарна и често употребљавана за изражавање различитих идеја. У зависности од места на којем се налазила, контекста у који је постављена или промене пропратног текста, имала је више значења. Постављена на архијерејски трон, као у Круседолу, могла је говорити о врлинама духовног пастира и његовом бдењу над повереним му стадом. У проповедничком зборнику Јоаникија Гаљатовског *Ключъ разума* интерпретирана је као слика Богородице Еклезије која бди над Христом и правоверношћу.²⁹ Међутим, овај емблем је често имао и профани карактер, и тада је говорио о моралној обавези световних власти да брину о поданицима. У емблематском зборнику *Emblemata politica* (*Полиитички емблеми*) који је издао Петер Иселбург (Peter Isselburg) у Нирнбергу почетком XVII века, емблем са мотивом ждрала прати натпис *pro grege* (За народ), чиме је јасно објашњен двосмерни однос између владара и поданика у феудалном друштву (Сл. 5).³⁰ Поданик дугује верност своје властелину или владару, док је овај дужан да чува његов живот, имовину и права. Исти такав емблем се појавио у зборнику *Ииџика јеројолиџика*, објављеном код Јосифа Курцбека у Бечу 1774. године, под насловом *Власџелин длаџоуџогни* (Сл. 6). У коментару емблема се истиче да властелин служи општем добру и као ждрал бди над убогима и сиромашнима које му је Бог поверио. Како буде себе ставио на корист другима, тако ће од свих бити вољен и поштован, а отаџбина и народ ће имати оца и заштитника.³¹ Такав мотив ждрала често се

27 B. Letić, *Rodoljublje u dubrovačkoj književnosti XVII veka*, 24–25.

28 N. Lonza, *Obliti privatorum publica curate: preci i srodnici jedne političke maksime*, у: *Analiti Dubrovnik* 44 (2006), 25–28.

29 М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 216.

30 P. Isselburg, *Emblemata Politica*, Nürnberg 1617, 21.

31 *Ииџика јеројолиџика*, Беч 1774, 72–73.

Сл. 5. Емблем *Pro Grege*, из зборника Петра Иселбурга *Emblemata Politica*, 1617.

појављује у барокној хералдици, па се тако среће на племићким грбовима породица Станојевић, Радић, Сколонић.³²

Поред овог, друго кључно обележје патриотских осећања Дубровчана била је развијена свест о слободи, која је постала утолико снажнија, уколико су једна за другом балканске земље потпадале под турску власт. То, као и вечита борба против млетачке доминације, довели су до посебног истицања духа независности, што се огледало и у латинској крилатици на Ловријенцу, тврђави која је чувала град са мора: *NON VENE PRO TOTO LIBERTAS VENDITVR AVRVM* (Слобода се не продаје за сво злато света).³³ Култ слободе негован је у Дубровнику од најранијих дана па до пада Републике, а на основу легендарне традиције први април је прослављан као „дан слободе“, када су слављени благостање, хармоничан живот свих сталежа

32 В. А. Дуишин, *Племићке породице*, Таб. I-XVI

33 В. Letić, *Rodoljublje u dubrovačkoj književnosti XVII veka*, 25.

Сл. 6. Емблем *Властелин благодни*, из емблематског зборника *Ишѣка иеройолѣиѣка*, 1774.

и оданост религији као посебна одлика његових становника. На тај начин је код грађана подстицана љубав према отаџбини и иницирана активност на њеном очувању и увећању. Међутим, када би се град нашао у неприлици, или био угрожен од непријатеља, уобичајена пракса је била јавно декламовање патриотских говора, чему би се прикључивали и песници, стиховима ступајући у одбрану града и излажући непријатеља оштрој сатири. Један од таквих иступа представља и сатирична песма *Зло од Кошора* песника Шишка Менчетића, уперена против традиционалних дубровачких супарника, у којој се о непријатељу говори као о кукољу из жита који је узрок немиру и нескладу. Слично су прошли и Млечани које дубровачка поезија XVII века пореди са женама којима пре приличи вретено него оружје, подсмевајући им се због пораза у борби са Турцима и саветујући их да оставе Дубровник на миру.³⁴ Присиљена да у времену опадања моћи тра-

³⁴ Исто, 25–27. О Менчетићевој песми у: *Књижевносй Дубровника: ренесанса и барок*, (ур.) Злата Бојовић, Београд: Филолошки факултет 2007, 33.

же помоћ од султана за опстанак Републике, дубровачка влада је у образложењу истицала очување слободе, што је звучало као патриотско штиво о родном граду: „Господару, ништа немамо него онај Град који нас држи у слободи и господству. Онде су наши синови, наша крв, кости наших пређа, гнездо нашег рођења, куће имања и издржавање нашег живота. Треба да га пазимо више него зеницу очију, па Вас стога молимо овако свесрдно за помоћ коју захтева нужда у којој се град налази, а у складу с нашим дугим служењем и верношћу.“³⁵

Развијена патриотска свест племства и грађанства огледала се и у тестаментима у којима су опомињали своје наследнике да брину о интересима домовине и заветовали их да се увек нађу држави у случају потребе. Поједини богати грађани су остављали држави своја имања и новац, попут Миха Працата који јој је завештао велику суму за исплату годишњег данка Турцима. Никола Рафов Гучетић, Габро Габров Цријевић, Ловро Џивов Соркочевић и многи други грађани даривајући Републици новац, заветовали су своје синове да буду добри хришћани, лојални синови своје отаџбине, да се увек старају о њеном угледу и користи и да никад не претпоставе своје интересе њеним. И појединци који нису живели у Дубровнику гајили су пијетет према домовини не заборављајући је у тестаментима. Тако је Стијепо Градић, управник Ватиканске библиотеке који је највећи део свог живота провео ван отаџбине, у својој последњој опоруци оставио дубровачкој влади свој сат као знак дивљења и оданих осећања према домовини. Као носталгични родољуб изразио је жељу да сат стоји у сали Сената па је у стилу оновремених песничких тема о сату и времену угравирао на њему латинске стихове који су требали да опомињу на мудрост: „Ако хоћеш да урадиш нешто што ваља / гледај моје покрете.“³⁶ И религиозни мотиви су утицали на то да се поданици сете своје Републике, па је многи завешталац „за спас своје душе“ остављао државној благајни извесну своту новца намењену за ванредне потребе града-државе, за откуп суграђана из турског ропства или за помоћ приликом удаје девојака.

Ипак, патриотска свест је била привилегија људи племићког слоја и малог броја интелектуалаца, због чега су дубровачки песници већину поданика називали *шамним љуком* и *несвесном љомилом* која не зна шта су идеали и општи интереси.³⁷ Патриоте су биле поносне на своја патриотска осећања схватајући их као својство *љеменијој срца* и *високој њорекла*, које није карактеристично за припаднике ниског порекла, лишене високих идеала и подложне страстима и приземним интересима. Најјачи докази патриотизма нуђени су у неким од најтежих тренутака по Републику, ратним опасностима или великом земљотресу 1667. године који је уништио велики део града. Стоичко прихватање живота као идеал виших друштвених слојева изразио је дипломата и песник Јакета

35 J. Tadić, *Dubrovnik u vreme Dživa Gundulića*, у: *Srpski književni glasnik* LVI /4 (1939), 277.

36 B. Letić, *Rodoljublje u dubrovačkoj književnosti XVII veka*, 48–49.

37 О непоузданости и пороцима гомиле говорио је и Џиво Гундулић у песми *Влагаоци и љук*. Више у: *Песништво ренесансе и барока: Дубровник, Далмација, Бока Которска*, (ур.) Мирослав Пантић, Београд: Просвета 1968, 185–186.

Палмотић када је сазнао да му је читава породица настрадала у земљотресу. Свој лични бол подредио је обавезама према домовини, па је у том смислу и писао дубровачкој влади из турског посланства: „Како имам више дати отаџбини него самоме себи, тако сам рад жртвовати моје несреће јавном добру и утешити мој бол учинивши своје срце од жељеза да у чему год послужи Вашим преузвишеностима са оним slabим силама које су ми дали Бог и нарав.“³⁸

Хришћански рај као небеска патрија

Током средњег века појам *пaтpија* код хришћана темељио се на идеји о небу или рају као једној од најважнијих отаџбина. Циљ хришћанског живота састојао се у томе да се сигурно стигне до небеске домовине, а да се притом избегну све опасности и препреке које стоје на путу. Зато су многи духовници наглашавали важност неговања равнодушности према спољашњем свету и његовим чарима. Идеја неба/раја јесте добар пример хришћанског концепта посредованог менталним сликама негованим код верника који су замишљали небеску патрију. Те слике су уобличаване аналогијама са текстовима из Библије, са усменом традицијом, као и уз помоћ визуелних представа. Библијски писци су небо замишљали и описивали појмовима који су употребљавани за поједине земаљске просторе, али не обичне, већ оне који су садржали квалитете довољне да осликају јединствену природу раја. Три такве слике, царство, град и врт, имале су кључну важност, а свака од њих је одређеним својим аспектом била, истина непотпуна и делимична, аналогија небу.³⁹

Визија небеског града, са свим радостима и сластима које ће улазак у њега донети, служила је као подстицај и инспирација верницима, медитативним путницима и практичним ходочасницима. Идеја живота као путовања према Небеском Јерусалиму била је веома често обрађивана у поетским и прозним облицима, у дидактичким и верским делима и визуелним уметностима.⁴⁰ У том

38 В. Letić, *Rodoljublje u dubrovačkoj književnosti XVII veka*, 53.

39 Таква просторна аналогија није нужно указивала верницима на рај као на физичку локацију, као што, уосталом, ни социјална аналогија за Бога – Отац или Краљ – није говорила о њему као о физичком бићу. Такође, треба напоменути да параболе у Новом завету природу неба сликају као изразито комуналну, те се тако, на пример, небо приказује као гозба, свадбена прослава или као град – нови Јерусалим. У: А. Е. McGrath, *A Brief History Of Heaven*, Blackwell Publishers 2003, 4–6. О интерпретацији Јерусалима као *patria caelestis et terrestris* и политичкој употреби те идеје, више у: S. M. Yeager, *Jerusalem in Medieval Narrative*, Cambridge University Press 2008, 3–4, 138. et passim. Упореди: Ј. Ердељан, *Идеја Јерусалима и његови-иpесѝионице држава љавославних Словена у љозном средњем веку*, (рукопис докторског рада), Београд 2008, 30–40.

40 Ова тема је представљала веома важан аспект јавног дискурса, поготово у вековима пре просветитељства, па су њој посвећена нека од највећих и најпознатијих дела, попут *Божанствене комедије* Дантеа Алигијерија, *Изјубљеног раја* Џона Милтона или *Пућа хришћанина*

смислу, и вечни живот у небеској отаџбини није био само пројекција индивидуалне тежње, већ јавни став читаве заједнице, искупљене у јединству са Богом.⁴¹

Обавеза сваког хришћанина била је да као ходочасник читавог живота тежи спасењу у небеској домовини.⁴² Таква путовања могла су да буду дуга и тешка, ако се одлазило у неко далеко место, попут Јерусалима, Рима или Свете Горе, али могла су да се одигравају и у региону или у крају, при чему је одредиште било неко локално светилиште.⁴³ Овакав вид путовања двоструко је деловао на свест и схватања онога ко је на њега одлазио: на том путу је упознавао низ других непознатих људи који су чинили и веровали у исто, што је стварало осећај заједничког идентитета. Истовремено, ходочасници су меморисали места која су представљала изворишта њиховог идентитета: општехришћанске и националне светитеље, светиње и реликвије, мошти и чудотворна места, која су појачавала њихов осећај припадности и подсећале да је хришћански рај место њиховог духовног порекла. Усмена историја као доминантни вид преношења традиционалних вредности у премодерном периоду усађивала је оваква схватања у потоње нараштаје.⁴⁴ Циљ је могао да буде различит: за ходочасника или путника налазио се у земаљском Јерусалиму, док се хришћанска душа кретала према Небеском Јерусалиму. На том путу постојало је много ћорсокака и слепих улица, а велики број људи никада и не би успео да пронађе излаз.⁴⁵

Дона Бањана. Та идеја се развија и у сатиричној алегији *Лавиринџ свейша, рај срца* Јана Амаса Коменског, у којем је живот представљен као путовање кроз лавиринт кроз који свака индивидуа пролази на путу ка циљу – јединству са Богом у небеској отаџбини.

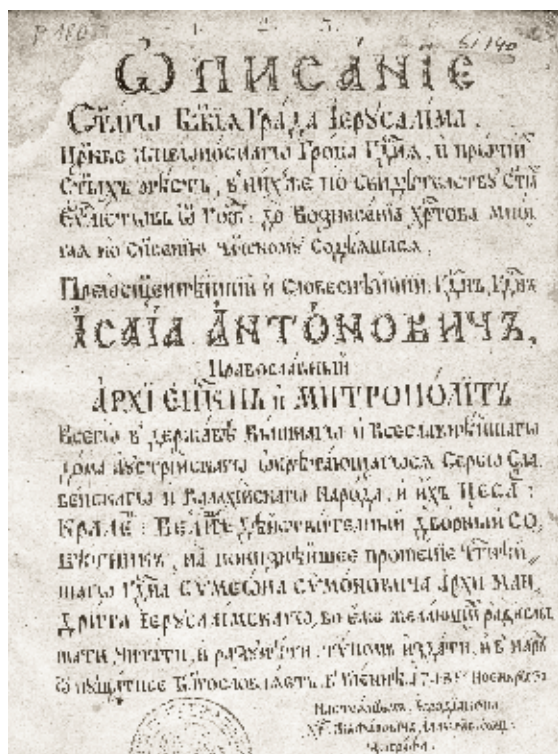
- 41 S. Pattemore, *The People of God in the Apocalypse: Discourse, Structure and Exegesis*, Cambridge University Press 2004, 197–211. A. E. McGrath, *A Brief History Of Heaven*, 165–166.
- 42 Све до модерног доба појединац и друштво су етичке моделе проналазили у светим списима. Стари и Нови завет пружали су такве обрасце приказујући различита путовања, као што су Аврамово у Канаан, или велика мисионарска путовања апостола Павла. Можда два најважнија путовања описана у Старом завету су лутање Јевреја кроз пустињу четрдесет година пре доласка у обећану земљу, и повратак у Јерусалим-отаџбину, након деценија егзила у Вавилону. Свако од тих путовања постављало је моралну норму за одржање хришћанске духовности. У: D. Webb, *Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West*, New York: I. B. Tauris 1999, 51–63. Иста, *Medieval European Pilgrimage, c.700–c.1500*, New York: Palgrave Macmillan 2002, 44–77.
- 43 Јаснија слика о локалним или регионалним центрима ходочашћа може да се добије ако се погледа структура православних и католичких ходочасничких центара у Хабзбуршкој монархији којих је било више од стотину. У: G. Tüskes, E. Knapp, *Volksfrommigkeit in Ungarn: Beiträge zur vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte*, Dettelbach 1996, 177–198. О сакрализованом пејзажу и ходочасничким местима у средњоевропском контексту, више у: M. R. Forster, *Catholic Revival in the Age of the Baroque: Religious Identity in Southwest Germany, 1550–1750*, Cambridge University Press 2001, 61–105.
- 44 B. Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb: Školska knjiga 1990, 56.
- 45 Управо такав свет види Коменијусов ходочасник када га у петом поглављу књиге *Лавиринџ свейша, рај срца* (1623) посматра са висине. У: J. A. Comenius, *The Labyrinth of the World and the Paradise of the Heart*, Whitefish: Kessinger Publishing 1992, 11–12.

Посебну важност у животу хришћанина имао је физички одлазак на ходочашће у Јерусалим. Поклоњење највећим хришћанским светињама није могао свако да изведе, па је оне којима би то пошло за руком, заједница посебно уважавала, те су заузимали истакнуто место у њој. Приликом одласка на путовања, која су често била скопчана са смртоносним опасностима, поклоници су прибављали књиге-водиче кроз Свету земљу у којима су се налазиле илустрације и литерарни описи светих места и светих предмета. Те књиге су имале назив *ѿроскиниѿтариони*, по грчкој речи за ту врсту дела, и биле су лако доступне свим ходочасницима у Јерусалиму. Комбинујући визуелно и литерарно, оне не само да су превазилазиле своју функцију религијског водича по Светој земљи, већ су се претварале у комплексна дела са дубљим циљевима. Приказујући реалне просторе Града и везујући за њих догађаје из свете хришћанске историје, књига је стицала меморативни карактер а својом структуром подстицала ходочаснике да се изнова присећају места на којима су се клањали и молили. Стално оживљавање сећања на просторе земаљског Јерусалима и догађаја и светих личности у вези са њим, подстицали су веру сваке индивидуе и оживљавали меморију на Небески Јерусалим који чека сваког исправног хришћанина на крају пута.⁴⁶

Најстарији илустровани српски рукопис јесте *Поклоњеније часѿноѿа ѿрода и свейѿих месѿи ва свейѿом ѿраде Јерусалиме ѿвесѿи нека изабрана* од Гаврила Тадића из 1662. године, а сличне записе са ходочашћа оставили су и митрополит Михаило Николајевић Кратовац (1657), Јеротеј Рачанин (1727), јеромонах Силвестар Поповић (1746) и други.⁴⁷ Једно од најпознатијих дела ове врсте јесте *Оѿисаније Свейѿоѿа Божијеѿ ѿрада Јерусалима* Христофора Цефаровића, штампано у Бечу 1748. године, а које је објавио на предлог, трошак и у редакцији Симеона Симеоновића, архимандрита јерусалимског и чувара Светог гроба (Сл. 7). Књижице овакве садржине нису биле реткост, а Симеон Симеоновић је изабрао један сажети текст који је, изгледа, одобрио јерусалимски патријарх као водич по палестинским светињама. Већ у предговору он каже да читалац у књизи

46 О ходочашћу као чину креирања колективног идентитета: Н. Макуљевић, *Визуелна култура и ѿриваѿни иденѿѿѿѿѿѿѿѿ ѿравославних хришћана у 18. веку*, у: *Приваѿни живоѿ у срѿским земљама у освиѿ модерноѿ доба*, 89–90. Посебан облик побожности је чинило медитативно или виртуелно ходочашће, које је црква прихватила као духовну вежбу у многим сегментима једнаку благодетима стварног ходочашћа. Познат пример таквог путовања пружио је Франческо Петрарка којег је 1358. године позвао пријатељ Ђовани Мандели да заједно крену на ходочашће у Свету земљу. Извинивши се због немогућности да пође на путовање, Петрарка је за пар дана саставио дело *Itinerarium ad Sepulchrum Domini*, својеврсни водич који је полазио од Милана, а завршавао се на Христовом гробу у Јерусалиму. По његовим речима, дело му је омогућило да посети Свету земљу и да прати свог пријатеља на путу, а да притом не напусти Милано. Овакви примери нису били ретки, јер је у таквој врсти медитативног путовања ходочасник пратио пут до Јерусалима уз помоћ менталних слика креираних на основу путописне литературе, побожних текстова, мапа и црквених служби. Више о томе: S. M. Yeager, *Jerusalem in Medieval Narrative*, 13.

47 Д. Давидов, *Срби и Јерусалим*, Београд: Политика 2007, 161–198.

Сл. 7. Христофор Цефаровић, Описаније Светога Божијега града Јерусалима, 1748.

неће наћи причу о царским делима и царским палатама, већ о местима које је Христос изабрао за свој земаљски живот и где се родио, показао многа чуда за спасење људског рода, страдао и био погребен и васкрсао. Основни текст прате слике географских и историјских тоposa старозаветне и новозаветне историје.⁴⁸

Са ходочасничких путовања поклоници су доносили и сликана или штампана појединачна дела са топографијом Светог града, који су били познати као јерусалими. Настајали су у Светој земљи и били намењени управо хаџијама, а због различите језичке структуре верника, често су писани двојезично, грчки и словенски. Њихов иконографски садржај близак је илустрованим описима Јерусалима, имали су исту меморативну и молитвену функцију, а утицали су на визуелно обликовање како приватног, тако и јавног простора, попут цркве-

48 Описаније Јерусалима, изрезао у бакру Христофор Цефаровић, Беч 1748, (ур.) Динко Давидов, Нови Сад 1973, 15–20, 40–50.

Сл. 8. Јанош Филип Биндер, *Стори града Јерусалим*, око 1785.

них ентеријера.⁴⁹ Реинтерпретирајући основни картографски садржај слике, јерусалими су доносили синтезу светих простора и свете хришћанске историје. Управо су тако конципирани сачувани примерци графика попут *Сторої града Јерусалима* (1785) од Јаноша Филипа Биндера (Сл. 8), и у одређеној мери листа *Јерусалимска црква Васкрсења и Пајријаршија* (1749) коју је изрезао Христопфор Џефаровић. Оба листа су намењена хаџијама, садрже топографски приказ Јерусалима и његових светилишта, праћених сликама из библијске историје која се за њих везују, и имају обиман литерарни део, који садржи исписане називе свих приказаних места.⁵⁰

Колику су важност у свести верника имали простори Свете земље показује и пример три брата – Павла, Антуна и Јакова Бранковића. Боравећи у Бечу 1688. године, тврдили су да су њихови преци држали велике поседе у Босни

49 Н. Макуљевић, *Визуелна култура и њивајни идентитет православних хришћана у 18. веку*, 91–93. Више примера је публиковано у: Д. Давидов, *Срби и Јерусалим*, 201–266.

50 Исти, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад: Матица српска 1978, 270–272, 379.

око Сарајева те су, истичући своје раније заслуге за хришћанство, молили цара да им их врати у случају да царска војска освоји те крајеве. Посеђивали су писмо које им је 20. маја 1683. године у Риму издао генерал фрањевачког реда у којем потврђује да су браћа дошла 1683. у Јерусалим, када је он био гвардијан фрањевачког самостана у том светом граду. Браћа су дошла да се поклоне Светом гробу, након чега их је он узвисио на ниво витезова Светог гроба, а они су се одужили тако што су од турских поседника откупили Гетсимански врт, и за сва времена га поклонили наведеном самостану у Јерусалиму. Наставили су и даље да раде за хришћанску веру, откупљујући многе хришћане из турског ропства. Најстарији брат Павле погинуо је код Приштине 1689. године прикључивши се царској војсци.⁵¹

Исти такав значај, који је индивидуална свест барока придавала простори-ма Небеског Јерусалима, може се уочити у појединим деловима *Службе Свештој Симеона* у којима се такође инсистира на одрицању од пролазности земаљског света и усмерењу ка небеском: „...мимоишао си царство земаљско, / изабрав богатство – речи свете / и њих си изволео да чуваш, / оставив супругу и чеда / и све земаљске красоте.“⁵² Тај етички патриотски код носио је са собом разрађену хришћанску идеју одрицања од земаљске части и славе, а у владарским програмима концепт *Imitatio Christi*. Стефан Немања је био тај који се одрекао владарске круне и части и: „Утврдив тело своје на земљи, / узевши крст пође за Христом, / живота удостоји се непролазног на небесима...“⁵³

Овако уобличена идеја патриотизма водила је порекло из позноантичких и средњовековних списа о *patria paradisi*, небеској домовини којој су хришћани примарно дужовали лојалност. На таква схватања посебно је утицало дело Августина Хипонског *De civitate Dei* (*О држави Божијој*), нарочито књиге XIV и XV у којима је пружио опис небеског града.⁵⁴ У њима Свети Августин тумачи небески град као место у којем се идеал традиционалног римског патриотизма, безгранична оданост домовини, поштовање јавног добра и идилична заједница светитеља, праведника и хришћана, у потпуности остварује.⁵⁵ У књигама XI–XIV Свети Августин се бави пореклом земаљског и небеског града, да би у XV започео са прегледом њиховог развитка у људској историји. Павећи међу њима огромну разлику, он их пореди са Каином и Авељом. Каин, грађанин земље, био је први рођен, па су тако и сви људи на земљи рођени у греху а тек касније спасени Божијом милошћу, док Авељ већ по рођењу припада граду Божијем.

51 V. Klaić, *Život i djela Pavla Rittersa Vitezovića (1652–1713)*, Zagreb: Matica hrvatska 1914, 72–73.

52 С. Немањић, *Служба Свештој Симеону*, у: *Србљак: службе, канони, акаџиски*, (ур.) Ђорђе Трифуновић, I, Београд: Српска књижевна задруга 1970, 9.

53 Исто, 15.

54 A. Augustin, *O državi Božijoj*, II, Zagreb: Kršćanska sadašnjost 1995, 303–305, 313–321.

55 P. M. Soergel, *Religious Patriotism in Early-Modern Catholicism*, у: *Patria und Patriotismus vor dem Patriotismus*, 92–94.

Каин је основао град, а Авељ није, јер светитељи припадају небеском граду, док су, у време док бораве на земљи, само ходочасници који чекају одлазак у вечну отаџбину.⁵⁶ Свети Августин изједначава Небески Јерусалим са неколико појмова: Христовим небеским краљевством, хришћанском заједницом и небеском црквом. Сваки од ових целестијалних појмова има своје земаљске слике: наспрам Небеског налази се земаљски Јерусалим, наспрам вечне хришћанске заједнице земаљска конгрегација оличена у мрежи епархија и парохија, и наспрам вечне Цркве стоји земаљска црква као институција. Тако је земаљски Јерусалим, место поклоњења и ходочашћа, слика вечног Небеског Јерусалима који постоји само кроз чврсту веру хришћанина. У Августиновој визири земаљско Римско царство, прожето паганштином, категоријално се налази сувише ниско и представља перверзију хришћанског и природног реда. Касније ће средњовековна мисао увести християнизовани концепт државе као један од кључних топоса политичке теологије.⁵⁷

Идеја припадности небеској хришћанској заједници преко њене земаљске инкарнације наставила је да егзистира у различитим облицима све до модерног доба.⁵⁸ Реченица која илуструје овакав концепт патриотизма приписује се цариградском патријарху Генадију II (1400–1473) и појашњава однос вере и премодерне отаџбине: „Иако сам Хелен по говору, ипак никад не бих рекао да сам Хелен јер не верујем у оно што су Хелени веровали. Волео бих да своје име извучем из своје вере, тако да кад год ме неко пита ко сам, одговорим – хришћанин.“⁵⁹ Исти двоструки однос према лојалности небеској и земаљској отаџбини приписује се Светом Сави у служби посвећеној преносу његових моштију: „Странству Владичином уподобивши се, / странац си постао отачаству ти, / блажени Саво светитељу, / на небесима тиме си дворац спремио / у вишњем Јерусалиму.“⁶⁰ И даље: „Достојно ти је даровао Христос / градожитељство на небесима, / јер овдашњег града волео ниси, / блажени Саво.“⁶¹

У емблематским зборницима XVII века често се појављују емблеми који говоре о тој небеској отаџбини и лојалности коју према њој треба да осећа сваки

56 F. E. Cranz, *De Civitate Dei*, XV, 2, and *Augustine's Idea of the Christian Society*, у: *Speculum*, Vol. 25, No. 2. (Apr., 1950), 215–216.

57 Исто, 219–220. Упореди: A. R. Meyer, *Medieval Allegory and the Building of the New Jerusalem*, Cambridge: D. S. Brewer 2003, 47–65.

58 Оваква схватања се јасно препознају у делима неких политичких теоретичара XVII века, попут Томаса Хобса који у свом делу *Левијатан* (1651), на основу цитата из Светог писма, доказује „...да је Царство Божије грађанска држава у којој је сам Бог суверен, прво на основу старог, а затим на основу новог споразума у којој он влада преко свог намесника или викара“. У: Т. Хобс, *Левијатан или мајерија, облик и власи државе црквене и грађанске*, 2, Ниш: Градина 1991, 75.

59 E. Keduri, *Nacionalizam*, Podgorica: CID 2000, 91.

60 Аноним, *Служба преносу моштију Светиога Саве*, у: Србљак, I, 35.

61 Исто, 67.

Сл. 9. Емблем *Cordis sit Patria Coelum*, из емблематског зборника Јеронима Амона *Imitatio Crameriana*, 1647.

прави хришћанин. У зборнику Јеронима Амона (Hieronymus Ammon) публикованом 1647. године под називом *Imitatio Crameriana* (Опонашање Крамера) емблеми су били конципирани тако да им је првенствена намена била да стимулишу контемплацију верника на одређене теолошке теме. Тако четрдесети емблем у књизи приказује две фигуре: жену која обамрла лежи на земљи и чији атрибути указују да је она, у ствари, персонификација света и мушкарца који стоји поред ње и у рукама, на којима се налазе крила, узноси своје срце ка небу (Сл. 9). Сliku прати мото на латинском *Cordis sit patria coelum* (Нек небо буде срцу отаџбина), док се одмах испод њега настављају стихови на немачком: „Das Vatterland meins Hertzens schrein / Thut nur allein der Himmel sein“ (Отаџбина срца мог узвикује, то може бити само небо). Испод слике се такође налази пропатни текст на латинском: „Nulla domus terrae, solum mihi patria coelum, sperno orbem, coelum spero Deique domum“ (Немам дома на земљи, само небо ми је отаџбина, презирем свет,

очекујем небо и дом Божји). И на немачком: „Kein Freund ist in der Welt; ich fahr in Gottes Namen / Zu Gott in Himmel auff / in Jesu Namen / Amen“ (Без пријатеља у свету; путујем у име Бога / ка Богу на небо / у име Исуса / Амин).⁶² Порука овог емблема била је јасна и саопштавала да, попут човека на слици који се окреће од света и усмерава своје срце према небу, свако треба да одврати своје мисли и љубав од пролазних земаљских задовољстава и да их усмери према Богу. Сунце које се у позадини пробија кроз густе облаке симболише вечни живот у Богу који за сваког хришћанина започиње смрћу на земљи.

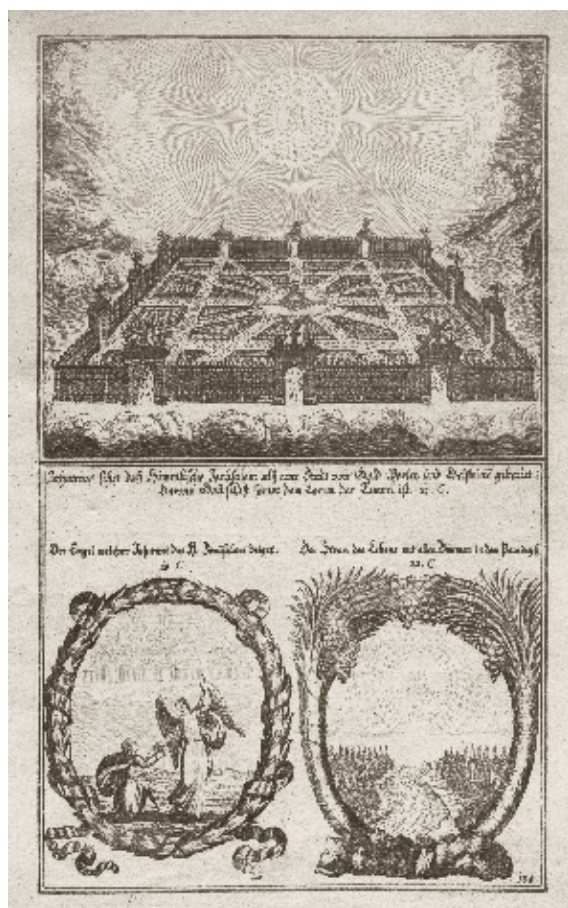
У култури барока на уобличавање свести појединца највише је утицала доступна литература, било да ју је сам читао, било да ју је слушао у цркви. Свето писмо, највише читана књига, служило је као извор различитих знања и у њој је свако могао да пронађе одговарајуће ставове о изгубљеној небеској отаџбини из које је људски род изгнан и за коју гаји наду да ће се једног дана вратити. О таквој небеској отаџбини као изворишту идентитета сваког хришћанина говори и апостол Павле у својим посланицама Галатима и Филипљанима, у којима каже да упркос физичком и духовном ропству у којем се налази сваки човек на овоме свету „горњи Јерусалим слободан је, и мати је свима нама“ (Гал. 4, 26), те такође „наше живљење је на небесима, откуда очекујемо и Спаситеља Господа Исуса Христа“ (Фил. 3, 20). У Посланици Јеврејима покушао је да илуструје вредност и моћ вере, узимајући за пример неке од најважнијих старозаветних праведника, попут Авеља, Еноха, Ноја, Аврама, Јакова или Мојсија. Истичући веру као основ сваке наде и извор спознаје Бога и невидљивог света, апостол Павле слави чврстину њихове вере која им је омогућила да изведу херојске и моралне подвиге. Даље закључује да је вера та која ће омогућити свима онима који чекају небеску отаџбину, да је заиста дочекају и препознају:

У вјери помријеше сви они не дочекавши остварење обећања, али их видеше издалека, и поздравеше, и признаше да су странци и пролазници на земљи. / Јер они који тако говоре показују да траже Отаџбину. / И да су мислили на ону из које су изишли, имали би времена да се врате; / Али сада желе бољу, то јест небеску. Зато се Бог не стиди њих да се назива Бог њихов; јер им је припремио Град (Јевр. 11, 13–16).

Услов да би неко стекао место у том светом простору, а који апостол Павле у дидактичном тону изричито наводи, јесте „мир са свима и светост, без које нико неће видјети Господа“ нити ће моћи да приступи „Гори Сионској и Граду Бога живог, Јерусалиму небескоме, миријадама анђела, / Свечаном сабору и Цркви првородних, записаних на небесима, и Богу судији свију, и духовима савршених праведника, / И Исусу, Посреднику Новог Завјета, и крви очишћења, која боље говори неголи Авељева“ (Јевр. 12, 14–24).

Визуелна представа Небеског Јерусалима веома се често појављује у барокној црквеној уметности и имала је различите намене – од дидактичких

62 Н. Ammon, *Imitatio Crameriana*, Nürnberg 1647, L4.

Сл. 10. Јохан Улрих Краус, *Небески Јерусалим*, илустрација из књиге *Historische Bilder-bibel*, 1702.

до медитативних. Углавном је чинила саставни део представе *Свих светих*, која се појављује у композицији *Другој Христовој доласка* и садржи Деизис, хор праведника и Рај. Веома популарну илустрацију Небеског Јерусалима, која је у каснијим временима често копирана, урадио је аугсбуршки графичар Јохан Улрих Краус (Johann Ulrich Krauß, 1655–1719) у *Историјској илустрированој Библији* (*Historische Bilder-bibel*) (Сл. 10). Књига објављена у Аугсбургу 1702. године стекла је велику популарност широм средње Европе, а веома често се налазила у приватним библиотекама сликара и графичара којима је служила као извор иконографских предлога. Присутна је и код српских православних иконописаца и сликара XVIII столећа који је користе приликом осликовања цркава и иконостаса, те су на тај начин неке представе из ње постајале познате у ши-

рим круговима.⁶³ Илустрација се појављује као последња у књизи и односи се на текст Откривења Јовановог, а Краус композицију саставља из два дела: у горњем регистру приказује слику Небеског Јерусалима као ограђеног врта, са дванаест капија на којима стражаре арханђели, док се унутар налази мноштво народа. Иако је приказан као утврђено насеље, капије су непрекидно отворене указујући добродошлицу свима који су достојни да се ту нађу. Град има савршену кубичну форму у складу са визијом о обновљеном Храму пророка Језекиља. У средишту се налази Јагње Божије, док се изнад, у слави, приказује Бог Отац, окружен хоровима анђела. У доњем регистру Краус је поставио две теме у два флорална медаљона: у левом представља тренутак када анђео Светом Јовану показује Небески Јерусалим, док је у десном приказана Река воде живота која извире испод престола Божијег.

Графички лист *Небески Јерусалим* који је израдио Христофор Џефаровић 1748. године састоји се из кружног дела у којем је приказан Исус Христос Страшни Судија око кога стоје Богородица и Свети Јован у Деизису, и у четири реда хорови арханђела и анђела, старозаветних праведника и краљева, пророка и апостола, архијереја и светитеља, мученика и светих жена (Сл. 11). У средишњи из отвореног неба појављују се Часни крст са оруђима страдања, а околу круга су четворица јеванђелиста у декоративним медаљонима. У горњем делу слике налази се издвојена слика раја или Небеског Јерусалима, представљеног као врт окружен зидинама са дванаест врата, у којем расту кипариси и друго рајско биље. Према стандардној иконографској схеми поред раја се приказују и раскајани лопови с Голготе који носи сопствени крст и Аврам у чијем крилу су душе праведника који су, својим исправним животом, обезбедили себи место у рају.⁶⁴

Било као централна представа, било као маргинални део слике, концепт Небеског Јерусалима уобличен је према пасажима из једне од најпознатијих књига из Светог писма – Откривења Јовановог. Свети Јован до детаља описује небески град – отаџбину – који му, у визији, открива један анђео:

И видјех Свети град, Јерусалим нови, гдје силази са неба од Бога, припремљен као невјеста украшена мужу својему... / И који има славу Божију, и свјетлост његова бијаше слична драгом камену, као камену јаспису који зрачи као кристал; / И имаше зид велики и висок, и имаше дванаест врата, и на вратима дванаест анђела; и имена натписана, а то су имена дванаест племена синова Израилевих. / Од истока троја врата, и од сјевера троја врата, и од југа троја врата, и од запада

63 Христофор Џефаровић из ње преузима поједина визуелна решења и употребљава их као предлошке приликом осликавања зидова манастира Бођана, а користе је и Амвросије Јанковић у манастиру Раковцу и Теодор Крачун у црквама у Сусеку и Сремској Митровици. У: Љ. Стошић, *Зайагноевройска графика као предложак у српском сликарству XVIII века*, Београд: САНУ 1992, 58–62.

64 D. Papastratos, *Paper Icons: Greek Orthodox religious engravings 1665–1899*, Vol. I, Athens 1990, 94–98.

Сл. 11. Христофор Цефаровић, *Небески Јерусалим*, 1748.

троја врата. / И зид Града имаше дванаест темеља, и на њима дванаест имена Дванаест апостола Јагњетових. / А онај што говораше са мношвом имаше метар, трску златну, да измјери Град и врата његова, и зид његов. / И Град лежи четвороугаоно, и дужина је његова колика и ширина. И измјери Град трском, на дванаест хиљада стадија: дужина и ширина и висина једнака је. / И измјери зид његов на сто четрдесет и четири лакта, по мјери човјечијој, која је и анђелова. / И бјеше грађа зида његова јаспис, а Град злато чисто, слично стаклу чистом. / И темељи зида Града бијаху украшени сваким драгим камењем: први темељ јаспис, други сапфир, трећи халкидон, четврти смарагд, / Пети сардоникс, шести сард, седми хрисолит, осми вирил, девети топаз, десети хрисопрас, једанаести јакинт, дванаести аметист. / И дванаест врата дванаест бисера, свака врата бијаху од једнога бисера. И трг Града бијаше злато чисто као провидно стакло. / А храма не видјех у њему, јер храм је његов Господ Бог Сведржитељ, и Јагње. / И Град не потребује сунца ни мјесеца да му свијетле, јер га слава Божија освијетли, и свијетлост је његова Јагње. / И народи ће ходити у свјетлости његовој, и цареви земаљски донијеће славу и част

Сл. 12. Непознати иконописац, *Небески Јерусалим*, 1726.

своју у њега; / И врата његова неће се затварати дању, јер ноћи ондје неће бити. / И донијеће славу и част народа у њега. / И неће ући у њега ништа нечисто, ни који чини гадост и лаж, него само записани у Јагњетовој Књизи живота (Откр. 21, 2–27).

И показа ми ријеку воде живота, бистру као кристал, која извире од пријестола Божијег и Јагњетовог. / Насред трга његова и са обје стране ријеке Дрво живота, које рађа дванаест родова дајући свакога мјесеца свој род, и лишће од Дрвета бијеше за лијечење народа. / И више неће бити никаквога проклетства; и пријесто Божији и Јагњетов биће у њему, и слуге његове служиће Му. / И гледаће лице Његово, и Име Његово биће на челима њиховим. / И ноћи више неће бити, и неће требати свјетилке, ни светлости сунчане, јер ће их обасјавати Господ Бог, и цароваће у вјекове векова (Откр. 22, 1–5).

Иконографски слично Џефаровићевој конципирана је икона из 1726. године, која је припадала Серафиону, протосинђелу нишког владике (Сл. 12). И на

њој је представљен Христос у слави окружен хором светитеља и бесплотних сила, док се у дну налази слика Небеског Јерусалима као Божанског врта у којем у Аврамовом крилу обитавају праведници и врли хришћани.⁶⁵

Идеја о Небеском Јерусалиму и његовој земаљској слици утицала је и на формулисање изгледа црквених ентеријера, нарочито иконостаса, као и на његову симболичку интерпретацију.⁶⁶ Олтарска преграда је још од ранохришћанског периода симболизовала прочеље Небеског Јерусалима, а овакво тумачење се подразумевало и у бароку. Симболична веза са Небеским Јерусалимом и његовим земаљским еквивалентом, Соломоновим храмом, оправдавала је и употребу класичних архитектонских елемената који су се појавили на барокним иконостасима Карловачке митрополије. Овакво тумачење почивало је на средњовековној егзегетској традицији која се може пратити од Евсевија из Цезареје. Већ на раним представама Небеског Јерусалима и Соломоновог храма појављују се елементи класичне архитектуре, а на византијским минијатурама из македонског периода виде се удвојени стубови са чвором на средини. Ови стубови, сматрало се, имали су кулtnу намену и директно су повезивани са јерусалимским храмом, а истоветни стубови се појављују и на олтарским преградама. Међутим, са измаком средњег века појављује се схватање да су стубови јерусалимског храма изгледали другачије и да тзв. стубови Светог Петра, који су били тордирани, у ствари потичу са јерусалимског храма. Ова идеја је утицала и на изглед Бернинијевог пројекта балдахина у цркви Светог Петра у Риму, а тордирани стубови се појављују и на барокним иконостасима Карловачке митрополије. Намера њихових идеатора била је да се олтарска преграда протумачи као прочеље јерусалимског храма, па се у том смислу на њој отвара и троје врата, иако је за обављање литургије било довољно и двоје. Симболичка диференцијација простора у храму постаје веома изражена сакрализацијом олтарског простора и његовим препознавањем као слике Небеског Јерусалима.⁶⁷ Овоме је доприносила дуборезбарена и сликана флорална декорација иконостаса, која је источни део храма претварала у рајски врт у којем обитавају само одабрани. Такође, на низу иконостаса насталих у оквирима православних заједница у Отоманској држави,

65 Чезња хришћанина ка небеској отаџбини опевана је у службама светитељима који су водили смеран живот вршећи добротинства и милосрдна дела, попут Светог Стефана Штиљановића, чији култ је у народу због тога био нарочито поштован: „Стефан блажени, / гладне хранише и наге одеваше / желећи да се загреје у крилу Авраамову.“ У: Непознати Шишатовчанин, *Служба Светиом кнезу Стефану Штиљановићу*, у: Србљак, III, 273.

66 У обликовању поштовања према мистерији богослужења велику улогу су одиграли поједини текстови Светог писма, између осталог и Књига пророка Исаије (Иса. 6, 1–5). У: А. Е. Mcgrath, *A Brief History Of Heaven*, 166. О утицају новозаветних литерарних пасажа, поготово Христових речи, на иконографију и интерпретацију православних руских иконостаса, више у: И. А. Шалина, *Боковые врата иконостаса: символический замысел и иконография*, у: *Иконостас. Происхождение – развитие – символика*, (ур.) А. М. Лидов, Москва: Прогресс-Традиция 2000, 559–564.

67 М. Тимотијевић, *Црква Светиој Георгији у Темишвару*, Нови Сад: Матица српска 1996, 98–101.

зона сокла је била резервисана за идеалистичке представе раја, ограђеног врта у којем праведници обитавају у Аврамовом крилу.⁶⁸

Уопште, сложена идеја о храму као слици макрокосмоса била је присутна у интерпретацији хришћанске цркве још од средњег века.⁶⁹ Барок је напустио традиционалну архитектонску концепцију православног храма са куполом у корист једнобродне лонгитудиналне грађевине без куполе, упоређујући га по намени са школом, а по изгледу са позориштем.⁷⁰ Ипак, и у архитектонски једноставним барокним православним храмовима, сакрална топографија простора одређивала је место небеских сфера у горњим зонама храма. Отуда су у куполи или на месту куполе, у своду предолтарског простора, често сликана Света Тројица у слави или само Бог Отац или Исус Христос, док су се у угловима налазиле представе јеванђелиста. Остале површине свода најчешће су биле бојене у плаво и декорисане златножутим звездама доприносећи илузији отвореног неба. Таква визуелна иконографија јасно је симболички диференцирала небеско од земаљског и свето од профаног, откривајући оку верника делић слике небеске отаџбине.⁷¹

У симболичкој топографији тело цркве је и даље тумачено као брод у којем се налазе одабрани и спасени, из чега су повлачене директне паралеле са старо-заветним бродом у којем се Ноје спасао потопа. Такве идеје су исказиване и на пропагандним графичким листовима контрареформације који су позивали вернике да осигурају сопствено спасење у окриљу цркве представљене као брод који плови по немирном мору и штити вернике од напада јеретика. Таквих листова је било доста и правиле су их све верске заједнице, како протестантске, тако и католичка и православна. Јохан Георг Мансфелд (Johann Georg Mansfeld) је израдио један такав лист за епископа будимског Дионисија Поповића под називом *Христос Крмчија* (Сл. 13). На њему је приказао узбуркано море по којем плови брод којим управља Христос, држећи у једној руци једра, а у другој крму. У лађи се налазе апостоли и верници, а један од путника је и епископ Дионисије,

68 Таква традиција настављена је и у црквеном иконопису XIX века у Кнежевини Србији, али и у православним храмовима у Турској. У: *Иконопис Врањске епархије*, (ур.) М. Тимотијевић и Н. Макуљевић, Београд: Филозофски факултет 2005, 32.

69 О симболичкој диференцијацији сакралног простора православног храма у XVIII веку: Д. Новаковић, *Ејџџом или крајџка објашњења о свейом храму, одеждама, божанственој лиџурџи која се служи у њему и њеном окружењу, кроз крајџка џиџања и одговоре*, (ур.) Владимир Вукашиновић, Панчево: Х. Б. Вишњић 2007, 79–81. Бројни визуелни примери европске архитектуре у контексту такве симболичке интерпретације куполе сакупљени су у: D. Stephenson, *Visions of Heaven. The Dome in European Architecture*, New York: Princeton Architectural Press 2005, 164–189.

70 М. Тимотијевић, *Црква Свейої Георџија у Темишвару*, 39.

71 Такви примери се могу пронаћи у српском црквеном сликарству током читавог XVIII века (Бођани, Кикинда, Мокрин). Представа *Свейџе Тројице у слави* са свода цркве Светог Николе у Кикинди анализирана је у: М. Костић, *Јаков Орфелин и његово доба*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2007, 154–157.

Сл. 13. Јохан Георг Мансфелд, *Христос Кормчија*, почетак XIX века

док се у даљини види слика цркве. Наизглед сложену композицију објашњава текст у доњем делу листа:

Корабле јест цркова Христова, кога основаније јесте православна вера, а балвани и даске јесу догмати вере и преданија. Катарка, јесте честни крест. Ветрила, или платна, јесу надежда и љубав. Управител или Кормчија, јесте Господ наш Исус Христос. Корабленици, јесу апостоли и наместници их, и сви клирици. Писари, јесу учители церковни. Мореплователи, јесу сви православни християни. Море, јесте овај свет. Тихи воздух, јесте светаго Духа духовненије и благодат. Ветрови, јесу искушенија противу цркве. Корман овог кораба, чрез који сваки Християнин ко пристаништу ивному управља се, јесте книга Кормчија, у којој светих апостола правила и Синодалска находе се.⁷²

Црква као заједница свих хришћана који су се окупљали у Христово име и коју су пророци најавили, апостоли основали, архијереји украсили и мученици

72 Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, 388.

прославили, имала је свој небески еквивалент у вечној тријумфујућој цркви у којој анђели служе литургију у славу Бога. Глава такве цркве јесте Христос, а она представља рајску отаџбину у којој сваки хришћанин налази вечито спасење.⁷³

***Pietas Austriaca* и католички патриотизам: култ светитеља, сакрализоване територије и владарске куће**

Узроци поновног појављивања унеколико измењене идеје верског патриотизма, након концепта који су понудили ренесансни градови-републике, могу се уочити у превирањима током реформације и контрареформације. Након тих догађаја хришћанска вера је заузела још значајније место у приватној и јавној сфери.⁷⁴ У Хабзбуршкој монархији протестанти су представљали бројну групу, а у појединим деловима чак и већину. Међутим, после 1620. године и битке код Вајсенберга у којој је хабзбуршка војска поразила војску чешких и аустријских протестаната, верска политика у Монархији добила је другачији ток, а против протестаната су уведене репресивне мере. Истовремено са појавом тих оштрих мера, у Католичкој цркви се јавила снажна пропаганда која је кроз световну и црквену историју глорификовала аустријску домовину, њене светитеље и владарску кућу.⁷⁵ Дела нове историографије, заснована на делима немачких хуманиста XVI века и савременим историјским студијама, подстицала су на лојалност римској католичкој религији и њеном поглавару, на учествовање у католичким обредима и на поштовање појединих светитеља као знак верности Риму.⁷⁶ Феномен конфесионалног патриотизма заснивао се на формули у којој се изједначавала љубав према Богу и љубав према отаџбини (*amor Dei = amor patriae*). Један од првих текстова тог времена који је величао локална ходочасничка места било је дело баварског католика Мартина Ајзенграјна (Martin Eisengrein, 1535–1578) *Unser liebe Fraw zu alten Oetting* (*Наша мила Госица од Алтетиинија*), објављено у Инголштату 1571. године, у којем се бавио историјом овог светилишта и заступао култ светитеља, њихових реликвија, као и ходочашћа усмереног према овом месту. Поред ове верске конотације Ајзенграјн је у књижици величао баварску патрију уздижући Алтетинг у симбол најстаријег топоса баварског идентитета. Да би то постигао вешто је саставио еписко историјско дело у којем је Алтетинг приказао као место на којем је започела християнизација

73 Арх. Вениамин, *Новая Скрижаль или Объяснение о Церкви, о Литургии и о всех службах и утварях церковных*, Москва 1992, 1–2.

74 G. Tüskés, É. Knapp, *Volksfrömmigkeit in Ungarn*, 97–110.

75 P. M. Soergel, *Religious Patriotism in Early-Modern Catholicism*, 92–94.

76 G. Kapner, *Barocker Heiligenkult in Wien und seine Träger*, Wien: Verlag für Geschichte und Politik 1978, 13–26.

Баварске, а прве становнике довео у везу са библијским херојима прогласивши их потомцима старозаветног Ноја. Захваљујући снажној пропаганди, убрзо потом појавило се низ светилишта која су активно промовисала везу Баварске са апостолским хришћанством и аристократском побожношћу. Митологија је у барокним историјским делима била саставни део историјског наратива, а сакрализација територије кључни топос у изградњи католичког патриотског осећања.⁷⁷

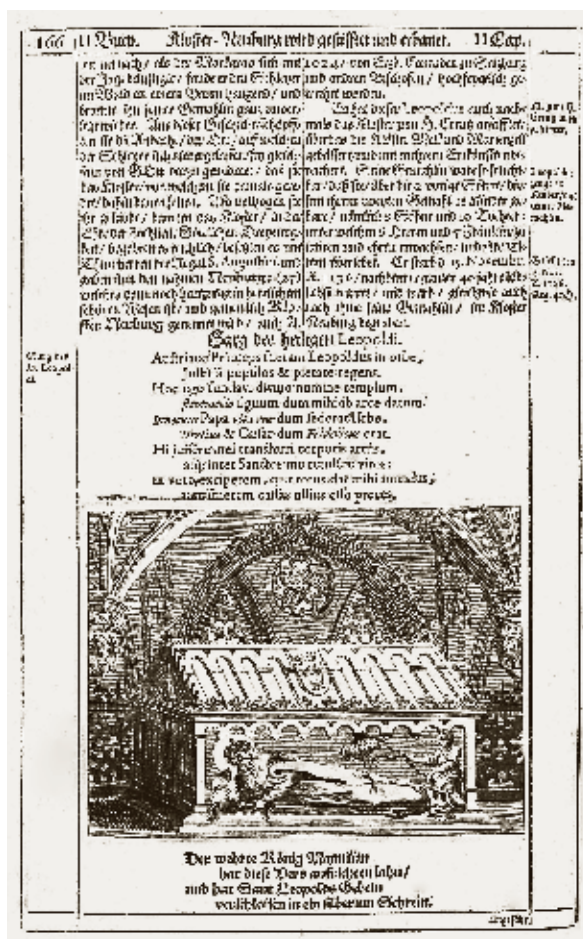
У истом контексту се између 1615. и 1628. године појавило дело језуите Матеуса Радера (Mattheus Rader, 1561–1634) *Bavaria Sancta* (Света Баварска), у којем је пописао и публикувао све светитеље и сва светилишта у Баварској од касне антике до средњег века. То обимно дело инспирисано је савременим хагиографским и еклезијалним студијама које су настајале у то време у Италији, у кругу Ђезара Баронијуса и других црквених историчара. Радерова књига је наглашавала апостолски континуитет Баварске католичке цркве тако што је прослављала њене вишевековне хорове светитеља. Реторику верског патриотизма Радер је појачавао доказујући да је баварско војводство имало кључну улогу у христјанизацији читаве Германије преко својих светитеља. *Bavaria Sancta* је уздигла дискурс локалног светитељског култа на ниво патриотског панегирика, а територија Баварске представљала је Свету земљу, свету отаџбину окруњену планинама и брдима коју је штитила Богородица, а брижљиво водила побожна династија.⁷⁸

Од средине XVII века сличан програм сакрализације територије може се уочити у Аустрији под називом *pietas Austriaca*. Овај појам је означавао барокну побожност схватану као врлину аустријских владара немачке и шпанске линије, која је била у функцији династичке пропаганде. Идеја се заснивала на веровању да је Бог поверио аустријској владарској кући мисију у вези са Царством и Црквом, а као кључна личност истицан је славни предак Рудолф Хабзбуршки. Тако схваћена католичка побожност није се односила само на регента већ на све чланове породице и представљала је врхунац специфичне католичке хабзбуршке пропаганде. Развијала се постепено током XVII века, али је и тада и након тога доба, пројектована на прошлост и учествовала у њеном (ре)конструисању.⁷⁹ Ова врста религиозности манифестовала се на више начина, посебно у поштовању Богородице, у верном учествовању у Светим тајнама, нарочито евхаристији и покајању, у обожавању светаца и глорификовању свете и империјалне мисије

77 Више о сакралној топографији и ходочасничкој верској култури у средњој Европи у: М. R. Forster, *Catholic Revival in the Age of the Baroque*, 61–103. Упореди: Р. M. Soergel, *Wondrous in his saints: counter-Reformation propaganda in Bavaria*, Berkeley: University of California Press 1993, 105–119.

78 Исти, *Religious Patriotism in Early-Modern Catholicism*, 95–98. Такође у: Исти, *Wondrous in his saints*, 217–232.

79 A. Coreth, *Pietas Austriaca. Österreichische Frömmigkeit im Barock*, Wien: Verlag für Geschichte und Politik 1982, 6.

Сл. 14. Саркофаг Светог Леополда у манастиру Клостернојбургу, илустрација из књиге
Зигмунда Биркена *Spiegel der Ehren des Erzhauses Oesterreich*, 1668.

Хабзбурговаца. Идеја *pietas Austriaca* доживела је свој врхунац током владавине цара Леополда I (1640–1705), а једна од његових најважнијих иновација била је постављање Светог Леополда III, маркгрофа из XII века, за патрона Горње и Доње Аустрије. Током XVIII века дан Светог Леополда, 15. новембар, постао је патриотски празник, а временом се кроз разне службе развио и снажан однос између светитеља и аустријске отаџбине. Центар овог култа налазио се у августинском манастиру Клостернојбургу који је у XII веку основао лично Леополд и у којем је сахрањен, а који је временом постао важан патриотски топос (Сл. 14). Сваке године Хабзбурговци су посећивали светилиште, а најбољи проповедници тог времена тамо су држали проповеди у којима су величали живот, побожност и

личност Светог Леополда, а самим тим и династију која је подржавала култ. Али, пошто је тај дан био уједно и црквени и државни празник, у проповедима се често говорило о владарским стварима или унутрашњим и спољним пословима. Тако је победа над Турцима, разрешење проблема у спољној политици или успешни свршетак рата за аустријско наслеђе, приписиван заштити коју је светитељ пружао својој домовини.⁸⁰

Једну од познатих проповеди које су штампане изговорио је чувени аустријски барокни проповедник Абрахам Санта Клара (Abraham á Sancta Clara, 1644–1709) у којој је Леополдову побожност довео у везу са аустријском отаџбином. Проповед под називом *Astriacus Austriacus* (*Небески Аустријанац*) започињала је типичном барокном похвалом светитељу у којој се слушаца подсећао да је манастир Клостернојбург свето место, не само због тога што чува земне остатке Светог Леополда, него и због поседовања моштију других хришћанских светитеља и мученика. Над манастиром је бдео хор светитеља који је указивао на светост простора и на врлине оснивача. Даље је низом реторичких фигура и примера проповедник указао на побожност, праведност, милосрђе и патриотизам светитеља, упоредивши га са низом библијских личности. Иако ове две различите традиције – једна која се заснивала на грађанском хуманизму а друга на хагиографском патриотизму – могу изгледати антитетичне, оне то нису биле. Службе и проповеди посвећене Светом Леополду представљају место додира религиозног и профаног патриотизма, а хагиографски панегирици су главно средство за меморисање јавних врлина.⁸¹

Пример Светог Леополда одлично приказује механизам измишљања традиције и конституисања религиозних култова у служби дефинисања колективног и појединачног идентитета. Током XVII и XVIII века инсистирало се на томе да је његов култ веома стар и да се религиозна слика Аустрије није мењала још од раних времена. Међутим, Леополд је канонизован тек 1485. године и то на захтев Хабзбурговаца, а његов култ и наглашено поштовање креирано тек у XVII веку. Улога култа састојала се у томе да оствари лојалност и приврженост светитељима и празницима које је одобрила и подстицала држава, тако што се инсистирало на томе да је та побожност у вези са аустријским иденти-

80 S. von Birken, *Spiegel der Ehren des Hoechstloeblichsten Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich*, Nürnberg 1668, 166. О делу и аутору више у: A. Coreth, *Österreichische Geschichtschreibung in der Barockzeit (1629–1740)*, Wien 1950, 51–55. Сачувано је много визуелних представа које су приказивале манастир Клостернојбург са светитељем-патроном који благосиља не само манастир, већ и владарску династију и читаву државу. Такав пример је графички лист Бенедикта Прила (Benedikt Prill) из 1750, на којем је визуелизовао верско-политички програм Хабзбуршке монархије, под називом *Изјелег манасџира Клостернојбурга који блајосиља Свејџи Леополг*. У: J. Schumann, *Die andere Sonne: Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I*, Berlin: Akademie Verlag 2003, 224. Упореди: P. M. Soergel, *Religious Patriotism in Early-Modern Catholicism*, 98–99.

81 Исто, 101–102. Више о Абрахаму Санта Клари у: R. A. Kann, *A study in Austrian intellectual history: from late Baroque to Romanticism*, New York: F. A. Praeger 1960, 50–88.

тетом. Појава нових облика ходочашћа у провинцији у Аустрији током XVII и XVIII века указује на значај који је ова културна пракса имала у обликовању локалних идентитета. Религиозни патриотизам је развијан и негован кроз култ светитеља, светих места и реликвија и утицао је на стварање карактеристичне католичке самосвести у Аустрији, слично као што је то чињено код православних Срба у Монархији. Истовремено, ходочашће и обилазак светих места код појединаца је представљало основу за даљи развој територијалног идентитета.⁸²

Црква је ритуалима прослављала своју тријумфаторску позицију, а у тим догађајима учествовала је и држава преко владајуће династије, наглашавајући побожност и припадност католичкој вери. Барокне церемоније, раскошне свечаности, тријумфалне поворке и ефемерни спектакли, били су изражајна средства којим се пред протестантима демонстрирала припадност католицизму и небеском царству.⁸³ Наглашавање евхаристије подразумевало је процесије у којима је ношена хостија и обожавани тело и крв Христова. Символика Сунца, извора светлости и топлоте, као бога и владара света, преносила се и на монарха који у панегирицима и пропагандним делима постаје небески цар присутан у хостији. Тако идеја *Eucharisticus Sol* постаје необично важна, а њена примена се уочава већ у форми монстранце која добија облик сунца са зрацима распоређеним околу. У периодима ратова са Турцима, у јавности је интензивно пропагирана идеја о евхаристичном сунцу које ће победити отомански месец. *Pietas eucharistica Austriaca* глорификована је и у савременој поезији и у школској драми, али и преко графичких листова на којима је приказиван цар Леополд I као тријумфатор над Турцима.⁸⁴

Попут евхаристије, у центру католичке побожности Хабзбурговаца стајало је и поштовање крста, а са тим у вези и посебно поштовање Христових рана и срца. Ова побожност имала је своје корене још у средњовековној традицији, а у бароку поново добија значај због оштрих верских сукоба који су се одигравали у Светом римском царству. Посебно је у ратовима са Турцима истицана идеја о крсту као знаку који ће Хабзбурговце одвести до победе, као цара Констанина некада, што је приказивано на многим графичким листовима. Посебно поштована реликвија био је Часни крст који се налазио у ризници царске палате у Бечу, а пред њим су своју последњу молитву изговарали чланови династије све до XX века.⁸⁵ Ипак, најснажнија вера била је усмерена према Богородици што је утицало на огромну снагу и разноврсност манифестовања њеног култа. Интензивно поштовање Богородице било је карактеристично за време католичке рестаурације, када је глорификована као победница над јересима, Турцима, грехом и ђаволом. Хваљена је у католичкој литератури као патрон хришћанске

82 P. M. Soergel, *Religious Patriotism in Early-Modern Catholicism*, 103.

83 G. Kapner, *Barocker Heiligenkult in Wien*, 27–29.

84 A. Coreth, *Pietas Austriaca*, 29–30.

85 Исто, 38–40.

победе над муслиманима у бици код Лепанта 1571. године, и католика над протестантима у бици код Беле горе (Weißer Berg). Симбол епохе је представљала идеја о Богородичином непорочном зачећу, која је формулисана још на концилу у Базелу 1449. године, а у потпуности развијена и уведена у црквене програме од Тридентског концила. Марија је интерпретирана као префигурација и узор цркве – *Ecclesia Immaculata*, а католичке црквене реформе одвијале су се у том знаку. Владарска кућа Хабзбурговаца закрилила се овим симболом и развијала идеологију на идеји Богородичине милости. Језуити, најзначајнији пропагатори овог култа, вршили су истовремено и династичку пропаганду, спајајући тако у један култ *Pietas Austriaca* и *Pietas Mariana*, истичући Богородицу као заштитницу појединих градова, владарске куће и државе.⁸⁶

Ова врста религиозног патриотизма и његово испољавање доживели су снажну кризу у доба просветитељства и филозофског рационализма. Јозефинистичке реформе и позни јансенизам у Аустрији прекинули су све спољашње изражајне форме ове побожности. Иако су престали да подстичу одласке својих поданика на ходочашћа, а и сами су укинули своје процесије за Клостернојбург, идеја *Pietas Eucharistica Austriaca* остала је присутна у идеологији Хабзбурговаца и током XIX века. Легенда о Рудолфу Хабзбуршком и догађају са свештеником и хостијом често је приказивана у религиозној и државној пропагандној уметности, а култ славних предака добио је нови значај. Неколико анегдота из живота цара Франца Јосифа, сличних оним Рудолфа Хабзбуршког, указују на важност коју је придавао поштовању евхаристијске традиције.⁸⁷

Култови српских светитеља: *Serbia Sancta*

Идеја о светитељском пантеону и његовом верско-политичком значају позната је још у српској средњовековној култури и заснивала се на византијској империјалној идеологији са идејом универзалности небеског и земаљског царства.⁸⁸ Православна црква уобличава светитељске хорове који бдеју над светом српском земљом, одражавајући тако и нови земаљски поредак. Улога тих

⁸⁶ Исто, 45–49.

⁸⁷ Јансенизам, реформски покрет у католичкој цркви, снажно је критиковао барокне облике побожности утичући на постепене промене у Хабзбуршкој монархији. У: W. R. Ward, *Late Jansenism and the Habsburgs, in: Religion and Politics in Enlightenment Europe*, (Ed.) James E. Bradley & Dale K. Van Kley, University of Notre Dame Press 2001, 164–166. О неополитичком концепту владавине Франца Јосифа и оживљавању ритуала и церемонија из XVIII столећа у: D. L. Unowsky, *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria 1848–1916*, West Lafayette: Purdue University Press 2005, 13–32.

⁸⁸ Д. Поповић, *Под окриљем свештосињи: култи свјетих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд: Балканолошки институт САНУ 2006, 7–9. Упореди: С. Марјановић-

светитеља била је да се моле „за свој род и отечество“, подразумевајући под тим како православно становништво, тако и отаџбину у смислу територије. Црква је у својим програмима инсистирала на установљењу култова преминулих представника верске и световне власти, а чувајући њихове мошти у својим храмовима пропагирала идеју сакрализације земље. Такве идеје уобличавају се већ у средњем веку, када култови светитеља, реликвија и светих места постају најважнија упоришта српског колективног и индивидуалног идентитета и област патриотског деловања у његовој одбрани.⁸⁹ Истим механизмом деловања служила се јерархија православне цркве у Хабзбуршкој монархији, која се, након Велике сеобе 1690. године, нашла у окружењу прозелитистичке верске политике Католичке цркве, прештампавајући службе и похвалне песме српским светитељима, наручујући иконе и графичке листове који су јачали њихове култове, или подстичући ходочашћа у манастире у којима су се чували њихове мошти. У изграђивању свести о српском светитељском пантеону важну улогу имала је и реформа богослужбене праксе која је од почетка XVIII века спровођена на територији Карловачке митрополије, а која се највећим делом заснивала на тековинама руских црквених реформи претходног века, уз помоћ образованих богослова и богословске литературе који су стизали оданде.⁹⁰

Још од времена митрополита Мојсеја Петровића митрополијски укази су у црквама допуштали употребу само оних богослужбених књига које је одобрио московски Духовни синод.⁹¹ Овакве богослужбене књиге, иако неопходне, представљале су проблем епископату у Карловачкој митрополији јер се у

Душанић, *Свети краљ: кули Свѣтана Дечанској*, Београд: Балканолошки институт САНУ 2007, 159–170.

- 89 Тако су и гробови црквених поглавара имали програмски значај, али и посебан смисао, прилагођен потребама и задацима сопственог времена. У акцији систематске обнове Пећке патријаршије они су, као и многа решења сликаног програма настала у то доба, подвлачили идеју о старини, континуитету и мисији српског црквеног средишта. Међу сачуваним сепулкралним споменицима ове епохе, издваја се, по својој замисли, надгробни ансамбл патријарха Максима. У: Д. Поповић, *Memoria патријарха Максима*, у: ЗЛУМС 34–35 (2003), 111–112, 116–117.
- 90 М. Тимотијевић, *Serbia sancta и Serbia sacra у барокном верско-иолипиичком програму Карловачке митрополије*, у: *Свети Сава у српској историји и традицији*, (ур.) Сима Ђирковић, Београд: САНУ 1998, 388–389.
- 91 Међутим, проблем је представљао то што је у њима централно место заузимао руски светитељски пантеон, који је од средине XVI века уношен у штампане књиге. Тај процес се завршава састављањем *Списка общецерковных святых* који је унет у Тийик патријарха Јоакима, објављен 1682. године, а у који је ушло шездесет шест канонизованих светитеља. На основу њега су 1682. и 1695. године штампани исправљени *Месецослови* у које су били унети сви руски светитељи. Више о проблемима између руске и грчке православне цркве о питању богослужења и богослужбених књига у XVII столећу у: Н. Д. Успенски, *Колизеја двеју теологија при ревизији руских богослужбених књига у XVII веку*, Краљево: Епархијски управни одбор Епархије жичке 2004, 7–19. Историјски ток развоја руског православља дат је у: D. H. Shubin, *A history of Russian Christianity: The Patriarchal Era through Peter the Great, 1586 to 1725*, Vol. II, New York: Algora Publishing 2005, 120–151.

њима нису помињали српски светитељи. Приликом службе проскомидије решење је пронађено у диптисима за живе и умрле, традиционалном средству меморисања важних хришћанских личности, али и локалних светитеља, који су водили порекло још из раних дана цркве. У Карловачкој митрополији, српски светитељи су уношени у диптихе за умрле, где се помињу као представници владарске лозе или црквене хијерархије и укључени су хронолошким редом међу остале историјске личности које нису биле проглашене за светитеље. У руске штампане књиге често се уносе рукописане исправке у којима се имена руских светитеља замењују српским, а имена руских владара хабзбуршким. Тако се на првом празном листу једног московског служебника пореклом из манастира Крушедола, налази исписан део службе проскомидији и велике јектеније у којима се помињу владари. Уместо руских императора исписана су имена цара Јосифа II и Марије Терезије, а у самом тексту служебника заградама су означена места на којима имена руских владара и светитеља треба заменити хабзбуршким императорима, односно српским светитељима. То је учињено и у служби проскомидији, где су у чину вађења четврте честице, након Василија Великог, Григорија Богослова, Јована Златоустог, Антонија и Кирила Јерусалимског и Николаја Мирликијског, заградом издвојена имена московских архиепископа Петра, Алексеја, Јоне и Филипа, Никите, епископа новгородског, и Леонтија, епископа ростовског. Уместо њих, током службе проскомидије помињана су имена српских светитеља, на шта упућују и посебни рукописани текстови ове службе, која се држала на жртвенику као упутство свештенику на богослужењу. Поред општеприхваћених православних светитеља, у њима се помињу и најугледнији српски светитељи распоређени према чиновима на којима се посвећују поједине честице.⁹²

Помињање српског светитељског хора није било уведено ни у прве штампане српске служебнике обновљене Београдске митрополије. У *Служеднику* који

92 М. Тимотијевић, *Serbia sancta u Serbia sacra*, 390–392. Један од репрезентативних примера рукописних проскомидија јесте онај из 1791. године који је саставио модошки парох Василије Гађиновић, а који се чува у цркви Светог Георгија у Темишвару. Сам текст службе проскомидији исписан је у четири вертикалне колоне, а у средишњем делу је исцртан чин полагања честица на дискос. Дуж ивица листа тече широка барокна бордура на којој се налази четири медаљона са исцртаним пиктограмима. У левом медаљону су срце и оруђа страдања, у десном свећњак са упаљеном свећом, у медаљону на средини горње бордуре пиктограм Свете Тројице, троугао окружен Сунцем са јеврејском инскрипцијом за Бога – Јахве, док је у доњем медаљону двоглави окружени аустријски орао са грбом Угарске, око кога су исписани име и титулар цара Леополда II. Слика јасно показује да је у време настанка проскомидије распоред честица био прилагођен руској пракси, према којој се приликом вађења честица за живе прво помиње име императора, а затим чланова синода и осталих. Појава аустријског двоглавог орла и имена Леополда II указује да је приликом вађења честица за владара помињано име хабзбуршких императора. У овој проскомидији, приликом вађења треће честице, након Василија Великог, Григорија Богослова, Јована Златоустог, Атанасија и Кирила Јорданског и Николе Мирликијског, посебно се помињу српски светитељи Симеон, Сава, Арсеније и Максим. У: *Исти, Црква Светиої Георгија у Темишвару*, 135–136.

У каснијим издањима књиге, попут римничког из 1761. и венецијанског из 1765. године, прикључена је служба архиепископу Арсенију Сремском, првом наследнику Светог Саве. Тако су у коначној барокној редакцији *Србљака* равноправно били заступљени стари немађићки култови и култови

95 Исто, 54–58. О визуелним аспектима римничког издања *Срђљака* из 1761. године више код: М. Тимотијевић, *Римничко издање Срђљака и барокна примењена амблемајлика*, у: ЗМСКИЈ 50, св. 1/2 (2002), 88–90.

сремских светитеља, којима је Карловачка митрополија потврђивала своју древност и легитимност у прекоставским областима. Од тринаест светитеља само двојица су припадала српској црквеној историји, док су остали светитељи потицали из круга политичке историје Србије. Неколико година након појаве штампаних *Србљака* ови светитељи су на Црквено-народном сабору у Сремским Карловцима 1769. године, проглашени за заповедне празнике. Митрополит Јован Георгијевић, две године касније, штампао је црквени календар у који су унесени сви национални светитељи чије су се службе налазиле у *Србљаку*, а који је због тога називан српским календаром. У богослужбеној пракси Карловачке митрополије појавиле су се и посебне молитве Србима светитељима, сличне онима посвећеним кијевским и руским у тамошњим молитвословима.⁹⁶

Стихови служби, акатиста и стихира сакупљених у *Србљаку* указују на патриотске тежње верника и на очекивања која су имали у односу на српске светитеље, а која су се често тицала бриге за отаџбину. Од светитеља се очекивало да, као некада на овом, тако и сада на оном свету делују патриотски и да посебну пажњу обрате на своју отаџбину, свој народ и православну веру. Отуда се у *Служби Светиом десјоју Јовану Бранковићу* светитељ моли да чува отаџбину од Турака тако што ће својим молитвама код Бога посредовати за победу хришћана: „Јоване Боговенчани, / ти јавио се јеси царевима моћ светлоносна, / војника похвала свечасна, / хришћана свих поборник непобедив / за које још жив душу своју полажући / тако и по смрти неодступно / отачаство своје чувај / и православним војницима нашим / против Агарена помози / молитвама својим.“⁹⁷ Од њега се, даље, тражи да се брине о православној вери, о побожним хришћанима који поштују његов спомен, те да их води на путу ка спасењу у царству небеском: „...стога се моли за своје отачаство / и за све људе што у православљу живе / и твоје мошти са вером поштују... монахе и мирјане / што нас сабрао јеси овде, сабери и тамо, у царству небеском.“⁹⁸ Слично томе, у четвртој икосу *Акаџисџи Светиоме Сави* истицана је верност православној вери као једна од најважнијих патриотских врлина побожног хришћанина: „Разум недоразумни што уразумљава верне / ти Богом био јеси, / велики поборник исповедања православне вере, / јер многе јереси у отачаству свом истребио јеси / укрепивши веру Христову на тврдом камену / што у срцу верног ти народа, / светитељу Саво, крепко држи се, / због тога борећи се за свету веру заједно са тобом / овако вапијемо ти.“⁹⁹ У вечите заслуге Светог Саве, које се препознају као херојске врлине, спадају и његове патриотске активности на просвећивању сопственог народа: „...гладнима храну раздајући / и духовну храну потребни-

96 Исти, *Serbia sancta i Serbia sacra*, 394–395.

97 Непознати Крушедолац, *Служба Светиом десјоју Јовану Бранковићу*, у: *Србљак*, III, 69–71.

98 Исто, 81.

99 Аноним, *Акаџисџи Светиоме Сави*, у: *Србљак*, III, 221.

цима, / убогима као отац милостив / просветљаваш отачаство ти црквеним учитељима / што их родио јеси Духом и божаственим учењем.“¹⁰⁰

У наставку, аутор стихова слави Светог Саву као „чврсту стену отачаствене цркве“ о коју се разбијају таласи незнабожаца и иступљују стреле јеретика. Савину светитељску величину објашњава његовим делом, оснивањем хришћанске цркве у отаџбини, њеним учвршћивањем и унутрашњим уређењем, крунисањем хришћанских владара и бригом, попут доброг пастира, о миру државе и сваког појединца.¹⁰¹ Сама синтагма *отачесѣвна црква* указује на једну стару идеју прокламовану још у политичко-верској идеологији Византије и у потоњим временима често истицану као идеал. Радило се о идеји *симфоније* (црквенослов. *соіласіе*, латин. *consonantia*) која се одликује дијархичном равнотежом између државе и цркве, односно између две врсте власти – световне и духовне. Иако ове две власти имају различите природе, њихов извор је један и спада у област божанског права. Таква политичка теорија заступљена је у *Номоканону Светиога Саве* или *Крмчији*, најзначајнијем српском правном споменику XIII века који је садржао одредбе црквеног и делимично грађанског права. *Крмчија* је уређивала односе између двеју власти обновивши идеју *симфоније* и овај законски зборник је имао прворазредну улогу у животу српске цркве све до краја средњег века. Та идеја ће се после трансформисати у идеју конкордије (*concordia*) између државе и цркве, али са становишта елите православне цркве њено потпуно остварење је било прижељкивано, иако тешко остварљиво управо због иноверности политичких владара тих држава, и у Отоманској империји и у Хабзбуршкој монархији.¹⁰² Ипак, интегрисаност карловачких митрополита у систем државне бирократије може се уочити на неколико примера. На бакрорезном листу *Свети Сава са светињима дома Немањина*, начињеном у облику честитке Марији Терезији поводом крунисања за угарску краљицу, у личности Светог Саве може се препознати симболична слика патријарха Арсенија IV Јовановића који нуди свој благослов. Иако су крунисање вршили највиши прелати Католичке цркве, у овом симболичком гесту може се схватити тежња за што снажнијим повезивањем Хабзбуршке монархије и Православне цркве (Сл. 20).¹⁰³

Најважнија улога светитеља састојала се у томе да стално бди над својим верницима и да им у тренутку потребе пружи брзу помоћ. Та помоћ се односила како на заштиту и излечење од опаких болести, тако и на заштиту вере и отаџбине од турског насиља. Ово очекивање експлицитно је саопштено у *Заједничкој служби Светим десјојима Бранковићима* коју је написао непозна-

100 Аноним, *Служба ѡреносу моштију Светиога Саве*, у: Србљак, I, 53.

101 Аноним, *Акаѣистъ Светиоме Сави*, у: Србљак, III, 223–225.

102 Б. И. Бојовић, *Краљевство и светлост: ђолиѣичка филозофија средњовековне Србије*, Београд: Службени лист 1999, 40–41. Упореди: С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањина: диѢломатиѣка студија*, Београд: Српска књижевна задруга 1997, 64–65.

103 К. Васић, *Патријарх Арсеније IV Јовановић и бакрорезна графика на ђодручју Карловачке митрополије 40-ѣих ђодина XVIII века*, (рукопис магистарског рада), Београд 2007, 39–40.

ти Крушедолац: „Јоване прехвални, / погледај на људе отачаства својега, / стани насупрот агаренског насиља / и непријатељска смишљања разруши / и силу њихову растури до краја / силом од Бога дарованом ти, / јер тебе дарова Бог људима својим / стражитеља и бранитеља живота нашега.“¹⁰⁴ Нешто слично, али песнички још лепше и изражајније речено је у другом канону *Службе Светиом кнезу Стефану Штиљановићу*: „Људи Израилски једном прелажаху Црвено море, / кости Јосифове носећи, / а ми у благодати Нови Израил, људи Божји, / Стефанове мошти с љубављу целивајући / духовно море живота овог прелазимо невлажно.“¹⁰⁵

Идеја о Новом Израилу, изабраном Божијем народу, била је веома распрострањена у политичкој теологији како средњег, тако и новог века. Овакве паралеле, подржане интерпретацијама одговарајућих пасажа из Библије, производиле су осећај припадности једној заједници, премодерној нацији, и јачале осећање лојалности према њој. Патриотизам тог изабраног народа био је, као по правилу, усмерен на повратак у стару отаџбину, коју је у неком тренутку изгубио, или одлазак у нову, обећану земљу, коју је Бог спремио за њега.¹⁰⁶ Велика сеоба 1690. године на тадашњим сликама, у проповедима, поемама и хроникама, поређена је са егзодусом изабраног народа из Египта. У *Србљаку*, у стихири *Службе Светиом десиоју Јовану Бранковићу*, аутор препознаје српски народ као Нови Израил и позива га да се молитвом обрати за помоћ и заступништво Светом деспоту: „Ликуј сад и заиграј, Нови Израилу, / као негда богоотац пророк тако и ми данас / гробнице ваше окружавамо многоцелебне... Приђите славно, српског народа сабори... Весели се и ликуј, Сирмијо са околним земљама...“¹⁰⁷ Исто тако, аутор службе препознаје Свету династију Бранковића као децу Израилу које је Бог водио по свету и штитио од заблуда, јереси и зла, да би по својој промисли прославио њих, њихову земљу и поданике:

О, богоданог вам сазнања, свети, / туђе градове и земље пролазећи / из места у место / као негда древни Израил по пустињи, / јер вас Бог чуваше, / никако не погрешисте у отачком предању / све док не изволи Бог да прослави / земљу и људе отачаства вашег, / јер земним царством небеско примисте / и с анђелима непрестано ликујете / и нас тамо не заборавите / што с вером певамо вас.¹⁰⁸

Да је отаџбина била изједначавана са православном вером и заједницом која ју је неговала указују и молбе верних Светом Сави: „Од сваког зла спа-

104 Непознати Крушедолац, *Заједничка служба Светиим десиојима Бранковићима*, у: *Србљак*, III, 203–205.

105 Непознати Шишатовчанин, *Служба Светиом кнезу Стефану Штиљановићу*, у: Исто, 283.

106 Тако су Јермени мехитаристи заступали став да су они изабрани народ, да је Еденски врт лоциран у Јерменији, а да су и Адам и Ева говорили јерменски језик. У: A. D. Smith, *Chosen People*, Oxford University Press 2003, 45–46, 73.

107 Непознати Крушедолац, *Служба Светиом десиоју Јовану Бранковићу*, у: *Србљак*, III, 65–69.

108 Исто, 91.

си христољупца краља, / отацтво ти, / православне хришћане, / и бори се за њих / као велики архистратиг за Исуса Навина.¹⁰⁹ Литургијско одржавање сећања на свете владаре било је важно и због тога што су се неки од њих, попут Светог деспота Јована Бранковића, вратили издалека да би обновили своју отаџбину. Такав патриотски чин представљао је и узор за актуелне верско-политичке лидере народа: „Као луча светлосарна са запада дошав, / васељену просветлио јеси / и људе отацтва својег растурене сабрао јеси...“¹¹⁰ Исто такво дело отацтвољубља учинио је и Свети Сава, који је, упркос својој жудњи за Богом и монашком осамом, чувши за смрт свог брата, краља Стефана Првовенчаног, из далеке земље дошао у своју отаџбину и, васкрснувши га, замонашио.¹¹¹ Као што су просветитељи XVIII века одредили себи за мисију да раде на моралном усавршавању човечанства, тако је и Свети Сава виђен као неко ко поправља народ искорењујући рђаве обичаје и грехе и наводи на покајање уз чудесну и исцелитељску снагу светитељских моштију: „Јерихонске зидине свештеник Божји Сава разара / окореле у људима обичаје греховне, / затрубив око срца њихова јеванђелски глас покајања, / и ђивот свештени носећи, очеве часне мошти, / што мира потоке као јорданске изливају / људима који с вером примају победу над непријатељима.“¹¹²

Патриоте, мученици, хероји

Патриотске активности вршене за добро народа биле су разлог за литургијско меморисање Светог Саве и Светог Симеона, који су у годишњем циклусу православне цркве заузимали важно место. Њихова просветитељска улога више пута је наглашена у службама и похвалним текстовима, па се тако на једном месту каже: „Као два светила на духовној тврди / земљу људи својих вером просветљавате, / и зато спомен ваш часно служећи / славимо прославивши вас пресвету Тројицу, / Симеоне и Саво, двојице света.“¹¹³ Међутим, патријарх Пајсије, писац службе, отаџбину истовремено види као двоструки идеал: као геополитички сакрализован простор, али и као веру отаца – *йравославље оѣачко*. Описујући дела Светог Стефана Првовенчаног, каже да је он оружјем вере одагнао непријатеље од граница својих, а затим вером разорио њихово безбожништво и претворио их у део своје отаџбине:

У одежду божаствену обукао се јеси, / оружјем вере укрепив се / и ухвативши се у коштац са супротницима / одагнао их јеси од граница твојих / и њих да се теби

109 Аноним, *Служба йреносу моштију Свейгоа Саве*, у: Србљак, I, 63.

110 Непознати Крушедолац, *Служба Свейом десјоѣу Јовану Бранковићу*, у: Србљак, III, 79.

111 П. Јањевац, *Служба Свейом Симону*, у: Исто, 305.

112 Т. Хиландарац, *Заједнички канон Свейоме Симеону и Свейоме Сави на осам ѣласова*, у: Србљак, I, 419–421.

113 Исти, *Служба Свейоме Симеону*, у: Исто, 209.

повинују учинио јеси, / крсним оружјем оградив се / разараш иновernih неверје / и твојм отачаству приводиш, / светлости чедима чинећи их.¹¹⁴

Границе геополитички схваћене отаџбине ограничене су идејом великог српског народа, односно свих оних који су могли да се споразумевају тим језиком. У *Служби Свештом цару Урошу* када говори о објављивању моштију овог светитеља, патријарх Пајсије каже: „...данас се радују сви родови / отачаства језика српског / моштију твојих јављањем.“¹¹⁵ Тиме је недвосмислено исказао став да је отаџбина српског народа, који је у том тренутку расејан на веома широком простору, свуда где он живи, што се односило на највећи део Балкана и велика пространства Краљевине Угарске.

Топика прослављања најважнијих српских светитеља често се заснивала на паралелама са славним библијским личностима.¹¹⁶ Тако се Свети Симеон по свом карактеру, животу и делима упоређује са старозаветним Аврамом: „Други Авраам природом и делима јавио си се, / милошћу и вером украшавајући се, / из отачаства и рода изишао јеси / Бога слушајући, / и у земљама туђим угодно њему поживео јеси, / стога и Авраамов део теби даровао јесте, / где сада, примив га, радујеш се.“¹¹⁷ Врлине Светог Симеона биле су кључни елемент у његовом духовном уздизању и предуслов за комуникацију са Богом, што му је донело истакнуту улогу предводника народа и оца отаџбине:

Давидову кротост имајући, / од сродника завишћу прогоњен, / Гедеоново уздање стекавши, / са мало хиљада победио јеси, / Јеремијину плачевном живљењу, Симеоне, подобећи се, / срце своје небески Јерусалим сатворио јеси / светог Духа усељењем.¹¹⁸

Напуштањем световног живота постао је хришћански војник који вером брани свој народ од непријатеља: „Као силни војник цара Христа / што царује над свима, / противнике вере низложио јеси / и људе своје неповредне од њих сачувао јеси.“¹¹⁹ Сличну важност имао је и култ покрститеља народа који је доносио духовно ослобођење од греха и смртности, те је отуда и Свети Сава по својој мисионарској и проповедничкој делатности међу српским народом упоређиван са апостолом Павлом.¹²⁰ Тако се на једном месту каже да се: „...апо-

114 П. Јањевац, *Служба Свештом Симону*, у: Србљак, III, 323.

115 Исти, *Служба Свештом цару Урошу*, у: Исто, 363.

116 Старозаветни примери су имали функцију симбола једне владарске врлине или дужности, али такође и вредност политички актуелне метафоре. У средњовековној Србији у лику Стефана Немање веома често су се испреплетале карактеристике Јакова, Давида или Мојсија. У: С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, 190–210.

117 Т. Хиландарац, *Служба Свештоме Симеону*, у: Србљак, I, 171.

118 Исти, *Заједнички канон Свештоме Симеону и Свештоме Сави на осам ђласова*, у: Исто, 411.

119 Исти, *Служба Свештоме Симеону*, у: Исто, 141.

120 Врлину духовног ослободиоца који је народ увео у хришћанство, носио је у панегиричким списима и Свети Симеон Немања. У: Б. И. Бојовић, *Краљевство и светлост*, 90–91.

столски трудио / по селима / и по градовима / и по земљама, / Павлу подобећи се, / јер труд и путовања твоја / ко да опише, / венац Павлове славе носећи / предстојиш светој Тројици.¹²¹

По дубини божанске спознаје и својим врлинама првосвештеник Сава се изједначио са Мојсијем, пророком и вођом изабраног народа: „Прешавши плотски облак / и добродетељима на Гору узашав, / самовидац божаственог сазнања постаде, / као Мојсије на таблицама срца свога / примаш закон благодатни, / светитељу Саво.“¹²² Као посредник између Бога и изабраног српског народа, попут Мојсија, Свети Сава заступа њихове праведне интересе:

...људи својих срца напојио јеси / и семе благочашћа у њима / молитвама својим узгајио јеси / и ове плод изврстан принео си Христу, / и сада предстојећи њему / са зборовима апостола и светитеља, / помињи у молитвама својим њему / да нас сачува од сваког озлобљења / у миру да служимо спомен твој.¹²³

Заступничка улога пред Богом додељена је и Светом Симеону:

Аврааму подобно, оче Симеоне, / када те Бог позва / усрдно за њим пошао јеси / земљу отачаства оставив, / и предиван у добродетељима јавио си се / и вишњи Јерусалим у наслеђе обећано примио јеси, / моли да се и ми у њега уселимо, / тебе предстатеља имајући.¹²⁴

У *Служби Светиом Симеону* Свети Сава истиче свога оца као морални узор наследницима на српском владарском трону, упоређујући га са Светим Илијом. Као неко ко је бринуо о својим потомцима у отаџбини, Свети Сава му се обраћа следећом молитвом:

Преподобни оче, / добру си нашао лествицу / којом узиђе на висину, / којом и стече Илија колесницу огњену, / но он усходишта другима не остави, / а ти по смрти својој / у отачаству ти пут показа царевима, / небески човече, / земаљски анђеле, / светилничке отачаства свог, / Симеоне блажени, / моли за спасење душа наших. / Преподобни оче, / ако је отачаству ти требало проповедати, / ти ниси престао говорити, / боловима и трудом и сузама својим / исправљао си на веру истиниту стадо ти / као дрво напајано учењем твојим.¹²⁵

Универзална димензија подвига Светог Симеона истиче се честим поређењима са великим личностима из Старог завета: Адамом, Аврамом, Исаком, Јаковом и Нојем. Тако се као обновитељ своје земље Немања пореди са Нојем, обновитељем света. Такође се истиче да је „водио ратове и толике царе

121 Аноним, *Служба ѡреносу мошћију Светиога Саве*, у: Србљак, I, 51.

122 Непознати Милешевац, *Служба уснућу Светиога Саве*, у: Исто, 101.

123 Т. Хиландарац, *Служба Светиога Саве*, у: Исто, 233.

124 Исти, *Заједнички канон Светиога Симеону и Светиога Саве на осам ѡласова*, у: Исто, 349–351.

125 С. Немањић, *Служба Светиом Симеону*, у: Исто, 9.

победио као некад Мојсије који је Бога видео“. Немања је попут цара Давида, који је, иако најмлађи међу браћом, Божијом благодаћу постао највиши. У панагиричком тону житија које је саставио Доментијан историјске чињенице и догађаји уклопљени су у пружање легитимитета власти.¹²⁶

Свети Симеон, као патрон старе српске државе, и Свети Сава, као патрон аутокефалне Српске православне цркве, у потоњим временима су истицани као носећи стубови духовности српског народа. Њихов култ, као и култови њихових наследника обједињених под називом *Свети лоза Немањића*, постали су толико важни, да се легитимитет било које потоње владарске династије могао стећи на основу сродства са њима.¹²⁷ Још као световни владар Стефан Немања је поседовао харизму, израз божанске милости дароване христољубивом владару, ревносном хришћанину.¹²⁸ Смрт српског великог жупана постала је још једна од кључних тачака у Савином *Житију Светиој Симеона* и имала је пресудан значај у каснијем одржавању његовог култа, као и за идеолошку схему која је из тога проистекла. Стефан Немања је напустио овоземаљски простор да би заступао своју земљу на оном свету. Његово повлачење на Свету Гору и смрт у присуству великог броја представника светогорског монаштва, које се окупило у Хиландару, јасан су предзнак нечега што ће се истицати као битна особина свих чланова немањићке династије – да се лично спасење не одваја од спасења отаџбине.¹²⁹

Садржај текстова сабраних у *Србљаку*, који су имали снажну патриотску и националну конотацију, утицали су на визуелно обликовање илустрација у књизи. У издању објављеном у штампарији Димитрија Теодосија у Венецији 1765. године, које је припремио Захарија Орфелин, на фронтиспису је приказана група српских светитеља у медаљонима које благосиља Исус Христос. У средини композиције, у највећем медаљону, приказан је као монах Свети Симон, бивши првовенчани српски краљ, док су око њега распоређени Свети деспот Стефан Бранковић, Свети Стефан Штиљановић, Свети Арсеније архиепископ, Свети краљ Милутин, Свети Стефан Дечански, Свети цар Урош, Свети деспот Јован Бранковић, Свети Сава архиепископ, медаљон са ликовима Светих Атанасија

126 Б. И. Бојовић, *Краљевство и светлост*, 83.

127 Гроф Ђорђе Бранковић је тврдио, што му је и признато посебним царским дипломама 1683. и 1688. године, да је потомак Вука Бранковића из Подгорице, некадашњег господара Херцеговине, Срема и Јенопоља, и потомак Ђорђа Бранковића, господара Илирије, великог војводе Горње и Доње Мизије и других земаља. У: Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, Београд: СКА 1911, 352–353.

128 Ову пролазну харизму не треба мешати са светитељском харизмом коју је стекао тек пошто је постао монах, и објавио се као мироточиви. Значење појма *харизма* као посебног квалитета или дара који нека индивидуа поседује изведено је из новозаветних текстова апостола Павла. Појам је чврсто повезан са старогрчком речи *χάρισμα* која заузима важно место у његовој теолошкој мисли где је користи са значењем „дар Божије милости“. У његовој интерпретацији харизма означава различите дарове – духовне или натприродне – који су последица Божије милости. У: J. Potts, *A History of Charisma*, Palgrave Macmillan 2009, 23.

129 Б. И. Бојовић, *Краљевство и светлост*, 56–59.

Сл. 15. Непознати иконописац, Срби свейишељи, друга половина XVIII века

Великог, Максима архиепископа српског и Кирила Александријског, Свети Симеон Мироточиви, Свети кнез Лазар и Света деспотица Ангелина. Тако концептирану представу прати кратак текст у дну странице који обавештава да је то приказ светих српских царева, кнежева, деспота и архиепископа који се моле за свој род и отаџбину.¹³⁰ Та визуелна формула је потом примењивана и у иконопису, где се показала као врло ефектна, подстичући појаву нових иконографских облика усмерених ка јачању побожности код православних Срба (Сл. 15). Представљени као национални светитељски пантеон који бди над својим православним народом и над територијом коју тај народ насељава, на овој икони се развија идеја карактеристична за верско-политички програм Карловачке митрополије, коју је нешто раније на неколико графичких дела доследно спровео Христофор Џефаровић, реализујући замисли патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте.¹³¹

Мученичко страдање од неверничке руке за истиниту веру, по узору на ране хришћане, у православној цркви перципирано је као један од највиших идеала и као патриотски чин који отвара врата Небеског Јерусалима и доноси благодат не само мученику, већ и целој заједници. Такав идеал владара-мученика Српска православна црква је видела у кнезу Лазару и његовом жртвовању за веру и отаџбину у Косовској бици 1389. године. Такође, углед који је династија стицала канонизацијом овог светитеља у највећој мери је доприносила њеном стабилизовању и учвршћивању.¹³² О одјеку који су косовски догађаји имали у Европи говори низ уметничких дела, попут сребрног тањира који је седамдесетих година XVI века исковао шибенски уметник Хорацио Фортеца (Horazio Fortezza), за Алвиза Гриманија, млетачког провидура Далмације.¹³³ У *Турској хроници*, коју је Сигмунд Фајерабанд штампао на немачком језику у Франкфур-

130 Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, 318–319.

131 К. Васић, *Патријарх Арсеније IV Јовановић*, 95–100. Да таква визуелна концепција није била ретка показује и сличан пример насловног листа књиге Јурја Раткаја (Juraj Rattkay) *Spomen na kraljeve i banove Kraljevstava Hrvatske, Slavonije i Dalmacije* (1652) који је израдио Јурај Шубарић. На њему је приказан велики средишњи медаљон са ликом Светог Петра, док је около распоређен венац од осам мањих медаљона са сликама илирских светаца и мученика.

132 С. Петковић, *Култи кнеза Лазара и српско сликарство XVII века*, у: *Српски светишћени у сликарству православних народа*, Нови Сад: Матица српска 2007, 116.

133 Око средишњег медаљона са грбом овог провидура, у три одељена поља, теку призори из Косовске битке, а изнад сваког је Хорацио забележио шта представља. Тако је у првом, горњем одељеном пољу приказана вечера Јурја (!) деспота и Милоша Обилића. У друга два поља приказани су Милош Обилић у тренутку када убија султана Мурата и сцена у којој турски гонитељи сустижу и кажњавају Обилића. На ободу тањира, нижу се призори из римске историје, а ту су и медаљони на којима су угравирани ликови разних римских императора, што је, вероватно, било стандардно повезивање античке традиције са блиским или савременим догађајима. Фортеца је, вероватно, послужио као књижевни извор неки од преписа из Цријевићевог дела *De Turcarum origine moribus et rebus gestis comentarius*, које је штампано у Франкфурту 1590. године. У: Д. Медаковић, *Косовски дој у ликовним уметносћима*, Београд: Српска књижевна задруга 1990, 14–15.

Сл. 16. Смрт кнеза Лазара, илустрација из књиге *Türckische Chronica*, 1577.

ту на Мајни 1577. године, један део је посвећен Косовској бици и страдању кнеза Лазара (Сл. 16). Текст прати слика на којој је представљено погубљење кнеза Лазара пред султаном Бајазитом, док се у позадини виде два турбета са телима султана Мурата и његовог старијег сина. Кнез Лазар је приказан као световни владар, који спремно дочекује смрт од руке целата. Ова слика световне смрти владара у српској култури ће се трансформисати у слику етичког избора између небеског и земаљског царства, и истаћи као узор за потоње генерације.¹³⁴

Религиозно сликарство XVII и XVIII века често је потенцирало елементе који су додатно наглашавали ту идеју.¹³⁵ Зограф поп Данило, насликао је 1667. ико-

¹³⁴ *Türckische Chronica. Wahrhafft e eigentliche und kurtze Beschreibung, der Türcken Ankunfft, Regierung, Königen, und Keysern, Kriegen, Schlachten, Victorien und Sigen, wider Christen und Heyden*, Franckfurt am Mayn 1577, 6.

¹³⁵ Од четврте деценије XVII века култ кнеза Лазара почиње интензивно да се обнавља па тако настаје низ представа у религиозном сликарству попут оног у цркви Светих апостола у Пећкој патријаршији (1633/34), у оквиру обнове старијег живописа из 1300. године. На јужном зиду, у поворци владара-светитеља лозе Немањића, поред Симеона Немање прикључен је лик кнеза Лазара, а затим се низ даље наставља према истоку представама Стефана Првовенчаног, краља Милутина, Стефана Дечанског и цара Душана. Кнежев лик се

Сл. 17. Непознати дрворезац, *Свѣти кнез Лазар Срѣски*, крај XVII – почетак XVIII века

ну кнеза Лазара поред којег је приказан Свети Георгије Нови Софијски, која се чува у хиландарској ризници, а чија идеја водиља није да истакне кнеза-ктитора манастира, већ кнеза-мученика. Георгије Нови, златар из Кратова, ни сталешком припадношћу, ни временом живљења, ни датумом прослављања, не може се довести у везу са кнезом Лазаром. Оно што им је заједничко јесте мученичка смрт

истовремено појављује и у живопису манастира Благовештења Кабларског (1635), у сликарству наоса цркве у Жељевици код Чачка, и у цркви села Брезова код Ивањице, а затим у манастиру Хиландару, у параклису посвећеном Светом Николи. За угледне сарајевске хаџије, Гавру и Вуковоја Хумковића, сликар Радул је насликао 1675/76. године икону са Деизисом, и шесторицом српских светитеља. Осим Светог Саве и Симеона Немање, приказао је и Стефана Првовенчаног, Стефана Дечанског, цара Уроша и, на крају, кнеза Лазара. У: С. Петковић, *Култи кнеза Лазара и српско сликарство XVII века*, 118–119. З. Ракић, *Радул – српски сликар XVII века*, Нови Сад: Галерија Матице српске 1998, кат. бр. XVI

од Турака, што су Хиландарци, ктитори иконе, желели и да истакну, доводећи их у везу по типу светости, и то не само на овој икони, већ и у хагиографским текстовима. Овакав приступ указује на нову тежњу, која се појавила у другој половини XVII века, да се вођа Срба и уопште хришћана у Косовском боју истакне као мученик. Иста идеја може да се испрати и на познатом дрворезу *Кнез Лазар српски* са почетка XVIII века (Сл. 17). Најранији познати овакав тип потиче из времена после Велике сеобе када су се мошти кнеза Лазара већ налазиле у јужној Угарској, са избеглим становништвом које је веровало у брзи повратак у отаџбину и ослобођење од Турака. Пошто је једино кнез Лазар од свих српских владара-светитеља страдао од Турака, и пошто су једино његове мошти, од свих најзначајнијих, биле понесене у избеглиштво, стекли су се услови да се рашири култ предводника хришћанске војске у борби са Турцима 1389. године. Да би се што јасније пропагирала та идеја и истакао његов подвиг и жртва, кнез Лазар је приказан у владарској одори са круном на глави, и са другом одрубљеном главом у рукама. Ова икона, која је сигурно копирана и умножавана у великом броју примерака, поред своје религиозне функције добила је и пропагандну – да подсећа српско и друго православно становништво на хришћанског хероја и његову жртву и да подстиче на ослобођење отаџбине.¹³⁶

У истом том контексту је и Кипријан Рачанин саставио *Стихиру Светом кнезу Лазару* у којој, у односу на владарски, истиче мученички лик кнеза Лазара. У том кратком делу Рачанин описује кнеза Лазара као хероја вере и заступника српског народа који стоји пред Богом у рају:

Приђите данас, сабори православни / и српски народе, / и видите где суд без вино-
сти / прима мученик Лазар, / као јагње безобиво заклан би / од проклетог Амурата
/ и вргнуто би тело његово на земљу, / и нико га не повреди, / и многи од верних /
видеше као стуб огњени / са земље што до небеса досеже, / и овај, дакле, венча се, /
а онај без спомена пропаде, / а овај у миру слављен је, / а онај у гејени / у бесконачне
векове мучи се, / док овај Христа Бога моли / за душе наше.¹³⁷

Верност и подношење жртве за веру и отаџбину су оваквим етичким примерима најјасније пропагирани међу припадницима Православне цркве. Тако схваћена идеја хероизма доминирала је у српској култури током читавог средњег и новог века, све до просветитељства када нова друштвена начела почињу паралелно да јачају и идеју профаног хероја.¹³⁸

Током XVIII века уочавају се промене у визуелном представљању кнежевог лика код којег се од тада инсистира на његовој улози историјског хероја, на владарском достојанству, припадности српској светородној династији Немањића и улози у борби против Турака. Промене су видљиве у снази култа који постаје

136 С. Петковић, *Култи кнеза Лазара и српско сликарство XVII века*, 122–123.

137 К. Рачанин, *Стихира Светом кнезу Лазару*, у: *Србљак*, III, 399.

138 М. Тимотијевић, *Композиције Стефана Гавриловића*, 16–17.

један од најснажнијих у Карловачкој митрополији, као и у продукцији визуелних дела и њиховој иконографији. Најпознатији пример је лик кнеза Лазара на, данас уништеном бакрорезу који је начинио Христофор Џефаровић, а који је познат преко копије коју је израдио Захарија Орфелин 1773. године, и који је конципиран по правилима важећим за барокне репрезентативне владарске портрете (Сл. 18).¹³⁹ Орфелин је кроз лик светог српског владара исказао више асоцијација на легитимитет Карловачке митрополије, проналазећи узор не у ранијим представама већ у савременом сликарству, са циљем да се развије осећање родољубља код верника, као и да се одбране права српског народа гарантована царским привилегијама. Упоредивши лик кнеза Лазара са ликом моћног европског апсолутистичког владара, Орфелиново дело, израђено по наруџбини митрополита Јована Георгијевића, уклопило се у низ раније насталих ангажованих верско-политичких графичких листова које је производила елита Православне цркве.¹⁴⁰

Завршну фазу у прослављању српског светитељског пантеона представљала је појава *Ойшће стихири* за заједничку службу свих српских светитеља, коју је на основу ранијих стихова саставио вршачки епископ Јован Георгијевић. Стихира је спевана у периоду између 1750. и 1761. године када је настао њен први познати препис, сачуван у *Параклису Стефану Дечанском*. У њој се упућује молитва свим српским светитељима, заступницима српског рода пред Богом:

С[вя]тый Сербски Прос[вя]тителѣ, Учителѣ Пр[е]подобниѣ: Кралѣ, Ц[а]рѣ, и Кн[я]зѣ. Симоне Мироточе. Савво равно-Апостолни. и Арсение Чудотворче. Стефане Первовенчанне. Владиславе. и Савво Вторый, со Теоктистом Всехвальным. Преславный: Милутине, Никодиме, Даниле, Ефреме, со Евстратием, во премудрости предивни, и во страдании Адаманти Светлий, и Великий Чудотворче Стефане Дечаном Слава. и Урошу от Расл Его, Честна и С[ва]та. Преславный, и Великий Княже Лазаре, иже пролияв Кров свою За Веру, и О[те]чество, и Достояние твое, Слава тебе. Всехвалне Ц[а]р[и]це и Велике Кн[я]гине Деспотице Воз'поем: Елену, Анастасию и Ангелину, С[вя]ты и Славни Деспоты: Георгие, Стефане, Максиме, и Иоанне, Сирмиския, и Крушедолския Обители Слава. Во бранех Славный Воине, Стефане Щилановичу, и Велики Целабниче приходящим к' тебе с Верою. С[вя]тый Петре Коришский, Иоаникие Девичкий. Прохоре Пшинский, Иоане Рилский, Гаври-

139 Д. Медаковић, *Косовски бој у ликовним уметносьима*, 16. Бакрорезни портрет кнеза Лазара изведен је директно према познатом предлошку парадног портрета хабзбуршког цара Карла VI из 1732. године. Он је такође представљен у бароком ентеријеру у ауторитативној, победничкој пози са скиптром у руци док су поред њега одложени мач, владарска кугла и круна. Директним визуелним цитатима са владарских портрета патријарх је са сарадницима постављао њихове заслуге и славу на исту раван. Наведени бакрорезни портрет Карла VI (1732), објављен је у: М. Тимотијевић, *Поршреши архијереја у новијој српској уметносьи*, у: *Зайадноевропски дарок и византијски светй: зборник радова са научној скупи одржаној од 10. до 13. октобра 1989*, Београд: САНУ 1991, 169–170, сл. 226.

140 Л. Шелмић, *Бакрорез „Кнез Лазар“ Захарије Орфелина*, у: *Српска уметносьи 18. и 19. века: одабрани чланци и скици*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2003, 16–19.

ле Лесновский, Илларионе Осоговский, С[вя]тый Василие Новый Чудотворче, Захолмский Архиерею. Пре[о]с[вя]щенне: Иже всех Вас прославляем и Славим, Яко Велике Столпе и Пред'стателе, Рода Сербскаго (:Крстоноснаго:) М[о]лите Б[о]га о Д[у]шах наших, Спасится Нам.¹⁴¹

Убрзо по настанку ова стихира је уведена у литургијску употребу, а на архијерејском сабору 1769. године уведен је у црквени календар и празник Сабор српских просветитеља, по угледу на недељу Свих светих. Две године касније, Јован Георгијевић, тада већ карловачки митрополит, објавио је своју *Ойшиу сѣихиру срѣским свейишељима*, у штампарији Јосифа Курцбека у Бечу.¹⁴² Почетком седамдесетих, у току терезијанских реформи, двор је укинуо све празнике националних светитеља, изузев Светог Саве који је проглашен за патрона Карловачке митрополије.

Уметност, политика и верски патриотизам

Средином XVIII века црквени врх Карловачке митрополије припремао се за штампање дела Павла Ритера Витезовића *Serbia illustrata* (*Објашњење Срдије*), у којој је национални светитељски пантеон требало да добије своје историјске окви-ре. Из Витезовићеве преписке са бачким епископом Христофором Митровићем, који је администрирао Карловачком митрополијом после смрти Стефана Подгоричанина, сазнаје се да је овој историји требало да буду додати описи живота српских светитеља и хералдички графички прилози.¹⁴³ Оваква структура књиге *Serbia illustrata* требало је да покаже да некадашње немањинско царство има свој небески еквивалент у светитељском пантеону, а да се затим из тог уобичајеног барокног схватања о јединству неба и земље, извуче политичка интерпретација у којој би идеја о српским светитељима (*Serbia sancta*) била стављена у функцију историјске Свете српске земље (*Serbia sacra*).¹⁴⁴ Светитељски пантеон који бди над српским земљама код православних верника био је пример патриотског деловања. Пропаганда Православне цркве кроз визуелне предлошке и текстове, показивала је да се отаџбини може помоћи покорношћу светитељима, њиховим моштима и реликвијама.

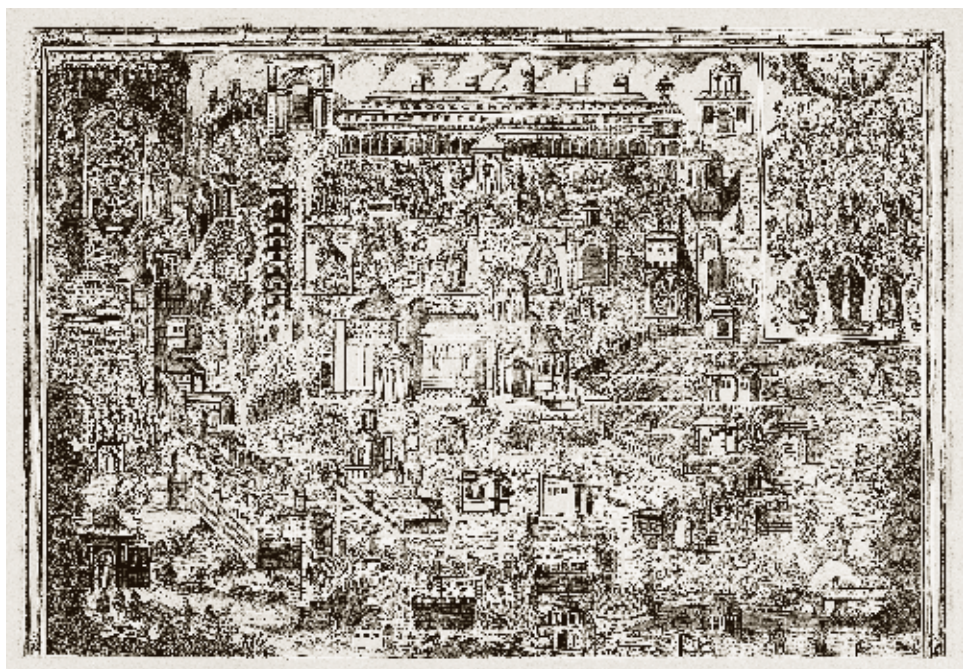
Иако до објављивања Витезовићеве књиге није дошло, интересовање за сличне идеје није престајало, нарочито у митрополијском придворном кругу и карловачкој Покровобогородичиној школи. Мануил Козачински, један од

141 Наведено према: Л. Чурчић, *Параклис Сѣефану Дечанском Јована Георгијевића из 1762. године*, у: *Српске књије и српски писци 18. века*, 168–169.

142 Ј. Георгијевић, *Собраније изабраних молишви*, Беч 1771, 51–52. Више о томе у: В. Стефановић, *Сѣихира Србима свейишељима – скраћена верзија са дојунским текстом и коментаром*, у: *Бојословље IX (XXIV)*, св. 1–2 (1965), 185–193.

143 V. Klaić, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića*, 272–277.

144 М. Тимотијевић, *Serbia sancta и Serbia sacra*, 397.

Сл. 19. Непознати бакоррезац, *Манастир Студеница*, 1733.

учитеља, за потребе школског програма саставио је драму *Трагедокомедија*, изведену 1734. године, у којој је величао српско царство. Судбину Царства Козачински не повезује са српским националним хагиологијом, већ уместо њега на сцену изводи алегоријске персонификације античког пантеона, попут Марса, Белоне и Паладе. Једно од централних места заузима цар Душан, као оличење националног мита о златном добу, а поглавари Карловачке митрополије, од Арсенија III Чарнојевића до тадашњег митрополита Викентија Јовановића, прослављају се као његови обновитељи.¹⁴⁵

На бакоррезној ведути манастира Студенице из 1733. године, насталој према натпису преписаном у XIX веку, ктиторством патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте, појављују се сви елементи на којима је изграђивана идеја о небеској и земаљској Србији (Сл. 19). У десном горњем углу налази се композиција *Лоза Немањића*, по схеми и одабиру личности најближа истоименој представи из храма манастира Дечана. У основи композиције стоји Свети Симеон, именован као први српски цар, приказан у монашкој ризи. На врху је Христос сведржитељ, а са стране анђели који цару Душану приносе кру-

¹⁴⁵ В. Ерчић, *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Трагедокомедија*, Београд: Институт за књижевност и уметност 1980, 249 и даље, посебно 270–274.

ну и лорос. У средишту дрвета српског царства из манастира Дечана налазио се најмоћнији владар српске средњовековне државе, чији ће лик патријарх Шакабента и касније истицати у верско-политичким програмима. Наспрам *Лозе Немањића*, у левом горњем углу приказан је балдахин са завесом испод којег је барокни хералдички пано који придржавају два анђела. На горњем делу паноа је картуш са натписом „Стефан Немања бист цар сербскиј в лето 6683“, што указује на оснивање царства и династије приказане *Лозом Немањића*. Картуш са натписом испод паноа објашњава да су представљени грбови Србије, Тракије, Грчке, Македоније, Срема, Хрватске, Словенске, Ахаисе, Илирије, Мисије, Далмације и Босне, који приказују српско средњовековно царство у светлости историзма Мавра Орбина.¹⁴⁶ Хералдичка целина истовремено указује на јурисдикционе оквири Пећке патријаршије, а Арсеније IV Јовановић Шакабента, као њен поглавар, потписивао се у званичним документима као „Архиепископ пећки, и свих Словено-Срба, Бугара, и целога Илирика патријарх, или Архиепископ пећки, патријарх свих Срба и Бугара, Поморја, Далмације, Травуније и Вретанских острва и целога Илирика“.¹⁴⁷ Постављање хералдичког паноа којим су потврђивани званична патријархова титула и јурисдикциони оквири Пећке патријаршије, наспрам представе *Лозе Немањића*, указивало је на духовну везу патријаршије са некадашњим немањићким царством. Управо на тој вези почињао је ауторитет патријарха као верског и политичког поглавара православног народа у обновљеној пећкој патријаршији, за који се Шакабента залагао и у Меморандуму упућеном Карлу VI неколико година касније.¹⁴⁸

У складу са таквим схватањима патријарх Шакабента наручује да се између *Лозе Немањића* и хералдичког паноа постави правоугаоно поље са ликовима српских светитеља. Овако конципирана представа јасно исказује идеју о српском светитељском пантеону, окупљеном око Светог Саве у чину литургијског благодарења. Свети Сава је приказан у архијерејској одежди, како стоји у средини, испред часне трпезе, на којој су свети сасуди и други богослужбени предмети. Док благосиља, изнад њега у мандорли лебди голуб Светог Духа, док су по страни најугледнији представници српског хагиологиона. Поред Светог Саве су архиепископи, даље бочно монаси и монахиње из владарске куће, а у другом реду владари који нису примили монашки постриг.

Слично конципиран, али много репрезентативнији политички графички лист патријарх је наручио одмах након сеобе и преласка у Сремске Карловце. Повод настанку овог листа било је крунисање Марије Терезије за краљицу Угарске 1741. и потврђивање патријархове титуле, које је уследило неколико

146 М. Тимотијевић, *Serbia sancta u Serbia sacra*, 400–401.

147 С. Гавриловић, *Српски национални програм патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабентије из 1736/37. године*, у: ЗМСИ 44 (1991), 39.

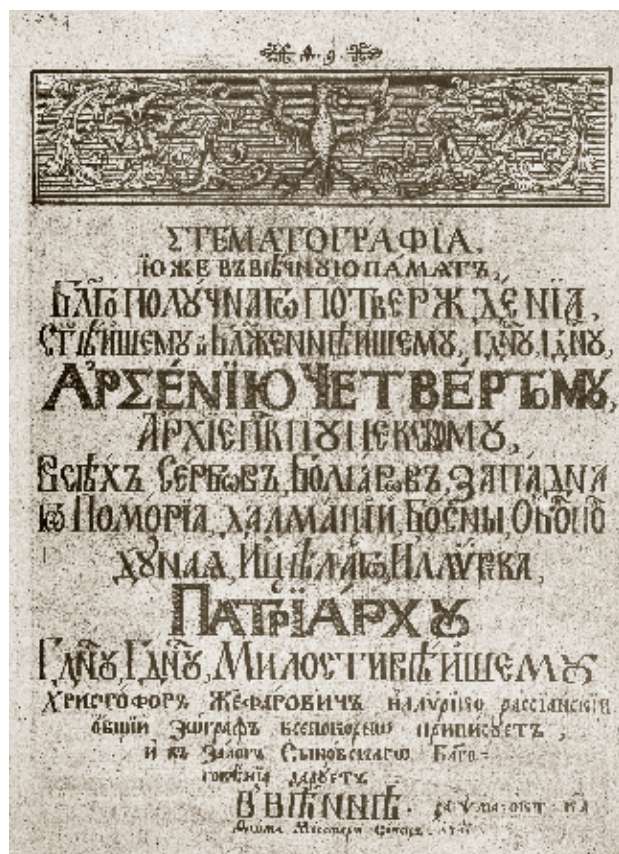
148 Обе представке писане су на француском, као језику којим се служила царска администрација и аустријска аристократија. Више о томе у: С. Гавриловић, *Две представке патријарха Арсенија IV из 1738. године*, у: ЗМСИ 67–68 (2003), 125–127.

Сл. 20. Христофор Цефаровић, *Свети Сава са српским светитељима дома Немањина*, 1741.

месеци касније (Сл. 20). Крунисање је обављено 25. јуна 1741. године у Пожуну (нем. Пресбург, слов. Братислава), отприлике у исто време када је одштампан и овај лист. Композициона схема његовог горњег дела ослања се на представу српских светитеља на графичком листу који је 1733. године израђен за манастир Студеницу. Међутим, одабир светитеља је прилагођен панегиричкој намени графичког листа, а приказани су само светитељи који припадају старом кругу немањићких култова, док су они из лозе сремских Бранковића изостављени. Кроз низ алегоријских слојева у лику Светог Саве може се препознати представа његовог легитимног наследника патријарха Арсенија IV Јовановића. Ова алегоријска представа приказује симболички чин у којем српски патријарх венчава хаџбуршку императорку на историјско немањићко царство.¹⁴⁹ У средини доњег дела изрезан је грб Немањића са натписом „Дом Немањин“, а око њега су грбови Србије, Рашке, Босне, Бугарске, Албаније и Херцеговине. Са стране су

149 Б. Вуксан, *Идеје реформе и појава бакрореза код Срба у XVIII веку*, у: ЗФФ XVI (1989), 218–219.

Сл. 21. Христофор Цефаровић, *Стематѡграфија или Изображеније оружиј илирических*, 1741.

поздравни панегирички стихови које патријарх у име српског народа упућује Марији Терезији поводом крунисања. Идејна структура овог листа идентична је оној у *Стематѡграфији* и заснива се на идеји о небеској и земаљској Србији. На оба примера небеска Србија је отелотворена ликовима националних светитеља, а земаљска хералдиком. Хералдика се често користила у пропагандним програмима хабзбуршке династије, међу којима су се понекад појављивали и грбови Србије, Босне, Бугарске, Куманије, Влашке, Трансилваније и Молдавије, попут графичког листа са представом Марије Терезије као угарске краљице – *Maria Theresia und die ungarischen Länder*.¹⁵⁰

150 Преко таквих листова пропагирана је идеја о крунским земљама Угарске краљевине у коју су улазиле и територије старе српске државе. У: *Maria Theresia als Königin von Ungarn*, katalog der

Сл. 22. Христофор Џефаровић, Свѣтѣи Сѣефан Немања и Свѣтѣи Сѣефан Првовенчани, илустрација из књиге *Сѣематѣоѣрафија* или *Изображеније оружиј илирических*, 1741.

Нешто касније, по патријарховом налогу, прештампана је Витезовићева *Сѣематѣоѣрафија* која је у издању Христофора Џефаровића и Томаса Месмера у знатној мери преобликована (Сл. 21, 22).¹⁵¹ Испред хералдичког дела постављена је поворка српских светитеља, слично ономе како је била замишљена у планираном, али необјављеном делу *Serbia illustrata*. На првим страницама ове књиге налазе се ликови двадесет четири фронтално постављена светитеља. Ликовни узорци овако замишљене представе могу се наћи у оквирима графичког стваралаштва хабзбуршке дворске пропаганде, која је још од XVI века неговала тему

Ausstellung des Landes Burgenland, Schloss Halbturn, 15. Mai – 26. Oktober 1980, Eisenstadt 1980, tab. 3.

¹⁵¹ *Сѣематѣоѣрафија* или *Изображеније оружиј илирических*, изрезали у бакру Христѣофор Џефаровић и Тома Месмер 1741, (ур.) Динко Давидов, Нови Сад 1972.

Светијићели дома аустријској.¹⁵² Поред ликова српских светитеља, појављују се бугарски цар Давид, архиепископ моравски Методије, архиепископ охридски Климент, архиепископ бугарски Теофилакт и краљ Јован Владимир. Разлози за њихово укључивање у српски светитељски пантеон лежали су у званичној патријарховој титули, чије је потврђивање Арсеније IV Јовановић управо очекивао. Одабир светитеља поклапао се са идеалним границама српске цркве, која је своју јурисдикцију поистовећивала са немањинском државом из времена цара Душана, чији се коњанички портрет, окружен грбовима, налази иза другог наслова, после чега следи превод Витезовићеве *Сћематикографије*. У Џефаровић–Месмеровој *Сћематикографији* уписана је пуна патријархова титула – *Архиепископ свих Срба, Буџара, Зајадној Поморја, Далмације, Босне, обе јоловине Дунава и целој Илирика*.¹⁵³ Датум објављивања књиге, како стоји на првој насловној страни, јесте 21. октобар 1741. године, исти дан када је царица Марија Терезија потврдила Арсенију IV Јовановићу титулу карловачког митрополита и патријарха.¹⁵⁴

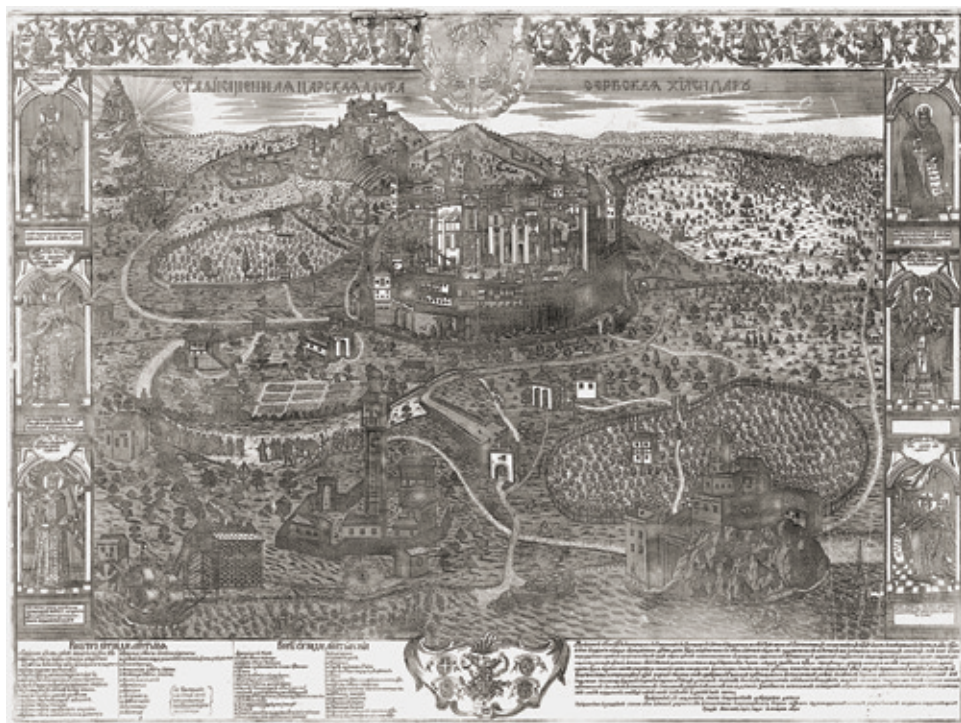
Идеје прокламоване у *Сћематикографији* врло брзо су нашле своје место у верско-политичким програмима Карловачке митрополије. Из српског светитељског хора само су изостављени словенски светитељи јер, након смрти Арсенија IV Јовановића, карловачки митрополити више нису носили патријарашку титулу. Ову титулу је покушао да обнови Јосиф Рајачић када је 1848. године изабран и потврђен за патријарха, али је бечка дворска администрација оспорила њену рестаурацију.¹⁵⁵ У наредних неколико деценија настало је више графичких листова са ведућама манастира, чији је програм допуњаван представом српског светитељског хора и његовим хералдичким еквивалентом. На ведути манастира Хиландара, насталој 1757. године у Москви под патронатом Јелисеја Родионовића, архимандрита манастира Хиландара, приказано је на горњој бордури четрнаест светитеља дома Немањина, који окружују средишњу представу

152 М. Тимотијевић, *Serbia sancta u Serbia sacra*, 406. О култовима поштованих католичких светитеља у Аустрији и њиховим визуелним представама у: В. Mellicensis, *Sancta et Beata Austria*, Augsburg 1750.

153 Још од патријарха Герасима, четвртог по реду од Макарија, периодично се проширује титулатура пећких патријараха увођењем нових географских или етничких одредница, да би тај процес доживео врхунац за време патријараха Арсенија III Чарнојевића и Арсенија IV Јовановића. У: М. Југовић, *Тишуле и јојийиси архиепископској и патријараха српских*, Београд: СПЦ 1934, 11–21. У молби коју је поднео царици у Бечу 14. марта 1741. године патријарх Арсеније IV наводи да се његова власт распростире над Србијом, Бугарском, Македонијом, Далмацијом, Босном, Хрватском, Угарском и уопште свуда где има илирског народа грчке цркве, за шта се потврде могу наћи у статутима и уредбама цара Јустинијана, и привилегијама српских краљева Симеона и Саве, на које се и отомански цареви позивају. У: М. Јакшић, *О Арсенију IV. Јовановићу Шакабенин: лекције из историје карловачке митрополије*, Сремски Карловци 1899, 30.

154 Л. Чурчић, *Џефаровићева 1741. година*, у: ЗЛУМС 26 (1990), 284.

155 Д. Руvaraц, *Јосиф Рајачић – патријарх бујарски и целој Илирика*, у: *Српски Сион* XVII (1907), 305–306.

Сл. 23. Непознати бакрорезац, *Манастѿир Хиландар*, 1757.

Богородице Тројеручице (Сл. 23). Испод Богородице је постављен лик Симеона Немање, коме два анђела приносе круну и жезло са мачем.¹⁵⁶ Допојасни ликови светитеља су уплетени у извијене вреже, што указује на везу са представом лозе Немањића, чија функција није само генеалошка. Представе српских светитеља, које предводи Симеон Немања, родоначелник свете лозе и оснивач манастира, допуњавају идеју о заштити Богородице која бди над манастиром. Истицањем Богородице Тројеручице, хиландарског паладија, патриотски и национални тон дат је и маријанској заштити. Међу светитеље Немањиће укључен је и цар Душан, титулисан као Свети Стефан цар Силни Српски, који није био канонизован, али који је у хиландарској средини уживао велики углед.¹⁵⁷ Његова коњаничка представа у средишњем делу бордуре, окружена грбовима Србије, Бугарске, Илирика и Стефана Немање, преузета је из Џефаровићеве *Сѣматѿиографије* и указивала је на статус Хиландара и његов значај. Он је култно средиште, место старе

156 Д. Давидов, *Манастѿир Хиландар на бакрорезима XVIII века*, у: *Хиландарски зборник* 2 (1971), 155–161.

157 М. Тимотијевић, *Serbia sancta и Serbia sacra*, 409.

Сл. 24. Христофор Цефаровић, Коњаничка представља цара Душана, илустрација из књиге *Систематикографија или Изображеније оружиј илирических*, 1741.

славе, над којим бди национални светитељски хор, што истиче и текст исписан на доњој бордури (Сл. 24).¹⁵⁸

Овоме је идејно сличан бакрорезни лист из 1758. године са ведутом манастира Студенице поред којег стоје Свети Сава и Свети Симеон. На небу лебде два анђела која између себе носе икону Усијења Бојородичиној, празника којем је

¹⁵⁸ J. Todorović, *The Orthodox Concept of Renovatio Imperii and the Equestrian Portrait of Emperor Dushan*, у: *Object*, No. 3 (2000/2001), 102–107.

студенички храм посвећен, док пропратни текст истиче да је то древна ктиторска икона коју су храму поклонили оснивачи. Са стране је постављено по пет медаљона са допојасним ликовима српских светитеља, а у горњим медаљонима су две светитељке, Анастасија и Јелена, после којих следе остали светитељи. У средини доњег дела налази се хералдички пано са немањинским двоглавим орлом и илирским грбовима са стране.¹⁵⁹ Колико је био важан култ оснивача српске државе и цркве, Светог Симеона и Светог Саве, види се из тога што, од обнове Пећке патријаршије средином XVI па све до краја XVII века, скоро да није било цркве у којој нису били приказани ови светитељи. Неговање њиховог култа, снажног и у претходној епохи, у доба турске власти још је више ојачало, јер су врхови Српске цркве били за то заинтересовани. Пећки патријарси били су, с правног гледишта, наследници престола Светога Саве и њихова приврженост првом архиепископу и Стефану Немањи као оснивачу династије била је разумљива и сврсисходна. Разлози великог уважавања Светог Симеона у XVII веку, у време турске власти, исти су као и у претходна два столећа. Превасходно се истичу чуда која су се догађала пред његовим моштима и точење светог мира, најпре у Хиландару, а потом и у Студеници. Тако Светог Симеона Српског, током XVI и XVII века, често спомињу Хиландарци, у писмима у којима моле руске владаре за помоћ, додајући да је он Нови Мироточац, док светогорски монаси 1627. године руском цару на поклон носе миро.¹⁶⁰

Временом се почело са представљањем оба ова светитеља на иконостасима, прво у горњим зонама, да би се током XVIII века појавили и међу престоним иконама. Тако су средином XVII века у манастиру Житомислићу Свети Симеон и Свети Сава уврштени у развијени Деизис, где се налазе уз дванаесторицу апостола. Свети Сава се налази иза апостола Томе, док је Свети Симеон иза апостола Филипа. Обојица су окренути према средини где се налазе Богородица и Свети Јован. На тај начин су и њих двојица постали директни учесници у комуникацији са Богом и заступници изабраног српског народа.¹⁶¹ Исто тако, на централној икони друге зоне иконостаса парохijske цркве Светог Георгија у Великим Бастајама, који је 1785. године осликао Мојсије Суботић, приказан је Исус Христос како седи на повишеном трону, док испред њега, у молитвеном ставу, клече

159 Бакрорезни лист са описом и литературом је публикован у: Д. Давидов, *Српска иконографија XVIII века*, 356–357. На исти начин је изведен и средишњи део другог графичког листа израђеног нешто касније у Русији. Ту су ликови српских светитеља повезани стаблом, по угледу на слична решења на руским иконама, попут *Дрвешта московској царсјива* Симеона Ушакова из 1668. године. Иста иконографска решења кориштена су и у украјинској барокној уметности, попут насловне стране Печерског патерика из 1661. године, где поред храма Кијевопечерске лавре, стоје Свети Антоније и Теодосије Печерски, а из куполе храма израста дрво по чијој крошњи су распоређени медаљони са ликовима светитеља. У: Д. В. Степовик, *Украинская иконография XVI–XVIII вв.: Эволюция образной системы*, Киев 1982, 245.

160 С. Петковић, *Иконографија Светиој Симеона Српској у доба турске владавине код Срба*, у: *Српски светитељи у сликарству православних народа*, 68–70.

161 Исто, 75–76.

Сл. 25. Мојсије Суботић, *Свети Сава и Симеон моле Христа*, икона са иконостаса цркве Светог Георгија у Великим Бастајама, 1785.

Свети Симеон и Свети Сава (Сл. 25). Обучени у монашку, односно архијерејску одежду, поред њих су положене владарске инсигније. Лево и десно од централне иконе постављено је по шест икона са стојећим фигурама српских светитеља, што је визуализовало идеју о српском светитељском хору који, предвођен Светим Савом и Симеоном, упућује молитве Христу за спас отаџбине.¹⁶² Такође, на овој икони може се, иза алегоричких слојева, уочити скривена идеја сложеног

162 Д. Медаковић, *Национална историја Срба у светлостии црквене уметностии новијеј доба*, у: *Пућеви српској барока*, Београд: Нолит 1971, 80.

односа карловачких митрополита и хабзбуршких монарха. Христос, пред којим клече Свети Сава и Симеон, приказан је као цар царева и велики архијереј. Огрнут је хермелинским плаштом, а на његовим прсима је Орден Златног руна, који се појављује и на прсима Светог Стефана Штиљановића.¹⁶³ Тај орден је у верско-политичким програмима хабзбуршких императора заузимао важно место, поготово у контексту истицања њихових историјских територијалних права. Христос, са иконостаса у Великим Бастајама може се препознати као алегореза хабзбуршких императора, тј. актуелног владара Јосифа II, који је у пропаганди представљан као обновитељ новог златног доба верског мира.¹⁶⁴

И током XVIII века су Свети Симеон и Свети Сава задржали централно место у светитељском пантеону који је јерархија Карловачке митрополије истицала као свој штит и оружје у сукобима са бечком државном администрацијом и Католичком црквом. Њихови ликови се употребљавају у визуелном исказивању идеје о континуитету Митрополије са српском средњовековном црквом. Тако на једној од престоних икона крушедолског иконостаса Свети Симеон и Свети Сава окружују архиепископа Максима Бранковића, оснивача манастира и сремског митрополита. Оваквим типом представа успостављала се веза између Пећке патријаршије и Карловачке митрополије, чиме се посредно проширивала сакрализација историјског Светог српског царства.¹⁶⁵ Поред тога, у барокним сликаним програмима често је указивано на то да је Стефан Немања свети краљ, односно свети цар и оснивач светородне династије, који је, завршивши земаљске послове, одбацио инсигније земаљске власти у корист духовног напредовања. Због тога је истицан као пример личности која је у себи спојила све врлине које би требало да красе идеалног владара. Отуда су на иконостасима чешће његове представе као светог монаха, него као светог владара, док се ова друга страна његове личности углавном истицала у верско-политичким пропагандним програмима које су развијали карловачки митрополити.¹⁶⁶ На

163 Управа над овим бургундским витешким редом је, од времена Леополда I, прешла на хабзбуршке монархе, а Орден Златног руна је у XVIII веку ушао у круг њихових одабраних инсигнија. У: P. Diem, *Die Symbole Österreichs: Zeit und Geschichte in Zeichen*, Wien: Kremayr & Scheriau 1995, 214–215.

164 Пример портрета Јосифа II са иконостаса цркве Светих архистратига Михаила и Гаврила у Мокрину који је насликао Теодор Илић Чешљар показује да укључивање владаревог лика као профане иконе у идејни програм иконостаса није било страно пракси у Карловачкој митрополији. У: М. Тимотијевић, *Уметност и политика: портрети Јосифа II*, 296–309.

165 Исти, *Стефан Немања у барокном верско-политичком програму Српске цркве*, у: *Међународни научни скуп Стефан Немања – Симеон Мироточиви: историја и предање*, (ур.) Јованка Калић, Београд: САНУ 1996, 396–401. О паралели између владике Максима и Светог Саве више у: С. Томин, *Владика Максим Бранковић*, Нови Сад: Платонеум 2007, 218–229.

166 Међу престоним иконама на иконостасу Саборне цркве у Сремским Карловцима Теодор Крачун је 1780. године насликао икону Светог Саве и Симеона. Укључивање иконе са ликовима ове двојице српских светитеља на иконостасу катедралног храма Карловачке митрополије исказивало је идеју о њеном верско-политичком идентитету, угледу и континуитету, чији корени сежу до оснивача српске државе и аутокефалне цркве. Истовремено, слика је носила

соклу иконостаса манастира Јаска, који је осликао Димитрије Бачевић 1769. године, приказан је у монашкој одежди са круном поред ногу, окружен Светим Савом и Светим Симоном, својим наследником који је такође примио монашки постриг. Култови двојице српских светитеља ширени су у Карловачкој митрополији и преко графичких листова који су, умножавани и поклањани или продавани, постајали ефикасно пропагандно средство које је подстицало поштовање верника према њима.

Патриотски програм и сакрализација простора

Важан део патриотског програма који је креирала елита Карловачке митрополије састојао се у конструисању различитих сакралних простора које су припадници православне заједнице могли да препознају као део сопствене традиције, а који су, истовремено, доприносили јачању колективног верског идентитета. Сакрализовани простори су били многобројни и имали су различита облика: некад су их чинили реални црквени или манастирски поседи, попут Крушедола, понекад географски топови на којима су се одигравала чуда, док су махом то били ентеријери познатих манастирских храмова са веома развијеном симболичном сакралном топографијом.¹⁶⁷ Простору манастирског храма сакралност су давали посебно вредни објекти који су се у њима чували, попут реликвија, светитељских моштију и гробова, или чудотворних икона. Верници су према њима исказивали снажан осећај поштовања, демонстрирајући своју лојалности верској заједници којој су припадали.¹⁶⁸ Истовремено, таква перцепција простора утицала је и на уобличавање сликаних програма, на програме иконостаса, на

идеју симфоније двеју власти и указивала на значај који су национални светитељи добили, самим тим што су се нашли у зони најважнијих, престоних икона, међу Христом, Богородицом и Јованом Крститељем. У: М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 382.

167 М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, I, Београд: Драганић 2008, 101–102.

168 Разлике између Православне и Католичке цркве су још од средњег века перципиране као фундаментални проблем у приближавању „западњака“ и „источњака“. Православна вера се налазила у средишту византијског друштва, цар је био Христов тринаести апостол и заштитник вере, што је брзо условило стварање корелације између православља и византијског политичког идентитета. Свест о припадности тој заједници временом се у одређеном степену преклопила са широм идејом о заједничком етничком идентитету. У поствизантијском периоду овакав однос је настављен у државама и областима у којима су владали православни владари, превасходно у Русији, али и у Влашкој. До сличног преклапања верског и етничког идентитета дошло је и код православних Срба у Хабзбуршкој монархији на чијем челу су се налазили карловачки митрополити, који су били више него верски, а опет мање него политички владари. О односу верског и етничког идентитета у Византији: G. Page, *Being Byzantine: Greek identity before the Ottomans*, Cambridge University Press 2008, 52–58. О конституисању, очувању и промени верског идентитета у XVII и XVIII веку у: H. Schilling, *Confessionalisation and the Rise of Religious and Cultural Frontiers in Early Modern Europe*, у: *Frontiers of Faith*.

место излагања икона или реликвија и на композицију архитектонских целина. Сликани верско-политички програми храмова носили су са собом снажну поруку о заједништву свих оних који су у њему редовно упражњавали своју веру, а религиозне представе са наглашеним патриотским карактером појављивале су се у просторима доступним највећем броју верника.¹⁶⁹

У идеалној хијерархији тих објеката посебан симболички значај су имале мошти и гробови светитеља. Место ходочашћа и поклоњења многих, они постају поприште чудесних догађаја и исцељења која се дешавају изабраном народу, те се у јавном дискурсу препознају као патриотски топос.¹⁷⁰ И у Студеници и Крушедолу светитељске мошти које се налазе у храму су те које му дају духовну снагу и које реални простор претварају у симболични. Присуство моштију одређеног светитеља дарује ауру светости свему што је било у додиру са њима, па тако и црква или земља у којој су се налазили постаје сакрализован простор под његовом заштитом.¹⁷¹ На мошти светитеља се надовезују други инструменти вере, Христове и Богородичине реликвије, еулогије. Ово је посебно било важно код великих националних светитеља, попут Светог Саве или Светог Симеона. У *Служби Светом Сави* том топосу хришћанског патриотизма посвећује се доста места:

Саво, сведобри оче свештени, / бесова таму одгониш, / стога те блажимо / и молбено певамо / као отачаствољупца и предстојника, / молитваника за душе наше. / Благоуха гробница светог ти тела, / светитељу богонадахнути, / Христово усељење и благоухање постаде / и речима твојим богонадахнутим / јереси злосмрадне низложив, / људе своје благоухао јеси, / и сада молимо те / помени све што те с вером помињу, / јер си у Бога слободу стекао, богоношче.¹⁷²

Ово још више важи за пренос моштију Светог Симеона у манастир Студеницу где се, у служби посвећеној овом догађају, на више места јасно повезују мошти, сакрализован простор и патриотизам:

Прекрасном душом / твој, оче, Сава љубљени / другог те патријарха / као првога Јосиф / новог нам Израиља приноси, / не из египатског ропства / него из Свете Горе, / и у земљи људи твојих утврђење / мироточива те положио јесте. / Црква твоја вели-

Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities, 1470–1750, (Ed.) Eszter Andor & István György Tóth, Budapest: Central European University 2001, 25–27.

169 О проблему хијеротопије погледај у: A. Lidov, *Hierotopy. The Creation of Sacred Spaces as a Form of Creativity and Subject of Cultural History*, у: *Иерошойия. Создание сакралних йросйрансийв в Византии и Древней Руси*, (ур.) А. М. Лидов, Москва: Индрик 2006, 32–37.

170 О настанку, типологији и општим одликама српског владарског гроба: Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд: Институт за историју уметности Филозофског факултета 1992, 165–187. О односу светих моштију и гроба и њиховој улози у стварању сакралног простора: Иста, *Под окриљем свейсости*, 75–95. Упореди: Т. Е. Самойлова, *Священное йросйрансийво княжескојо гроба*, у: *Иерошойия*, 579–603.

171 М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, II, 61–63.

172 Т. Хиландарац, *Служба Светиоме Сави*, у: *Србљак*, I, 221–223.

ка / као божествени рај види се, / гробницу моштију твојих, оче, имајући, / цветове различне, / многилике добродетељи твоје, / чудесно миром процветавајући / и твога спомена, Симеоне, славитеље / облагоухава појући... Туђестранствени гробови ваши / испосничким вашим телима осветлише се, / земља ваша благослови се / доласком ваших моштију, / цркве ваше красе се / мироподатне их и благоухане имајући, / које од Бога миром спасавајте.¹⁷³ Доласком светих моштију твојих / отачаство твоје обогати се, / и светла твоја црква ове примивши / мироподатне их имајући краси се, / и све верне сазива / светлоносни и свети спомен твој да празнују...¹⁷⁴

У *Служби ѡреносу моштију Светиої Саве* често се наглашава да, иако је Свети Сава у рају, његово тело се из Трнова враћа у отаџбину: „...јер гле, по временој смрти добро на Божији миг, / он опет долази у своје отачаство, / песмама божаственим свештено штован.“¹⁷⁵ Отаџбина у коју он долази јесте Света српска земља, његова земаљска отаџбина: „Мртво тело твоје / Српска земља примила јесте / што живоносну светлост испушта“¹⁷⁶, да би: „осветлило се споменом твојим / отачаство ти, светитељу Саво.“¹⁷⁷ Иста идеја сакрализације државе и отаџбине пратила је и пренос моштију Светог Симеона: „Јер као што прекрасни Јосиф узео из Египта тело оца свога Јакова и пренесе га у земљу обећану, тако и ови богољубиви и благообразни синови његови са свом државом примише га.“¹⁷⁸ Идеја о суверености државе отелотворује се у лику Светог Симеона, који се у старим списима представља као „отачаствољубац и просветитељ, заштитник цркве, апостол отачаства, борац за праву веру, искоренитељ безбожне јереси, учитељ отачаства, светило отачаства или отац отачества“.¹⁷⁹

Сахраном владике Максима у припрати храма манастира Крушедола, поред маузолеја Светих деспота Бранковића, то место је истовремено постало и маузолеј београдско-сремских епископа. Прва следећа личност која је ту сахрањена после владике Максима, био је београдски и сремски митрополит хаџи Иларион. Након Велике сеобе 1690. године патријарх Арсеније III Чарнојевић је уз свечану барокну церемонију положен у гробницу владике Максима у припрати храма. Гроб је, по традицији, обележен плочом са хералдичким обележјима, а у епитафу се помиње светитељско тело преминулог патријарха. И потоњи епископи су сахрањивани, по правилу, у гробницу владике Максима, попут Исаије Ђаковића, Викентија Поповића, патријарха Арсенија IV Јовановића и Јована Георгијевића, иако је седиште Митрополије премештено из Крушедола у Сремске Карловце. На тај начин сама гробница се временом учвршћује у свести по-

173 Исти, *Служба Светиоми Симеону*, у: Исто, 205.

174 Исто, 159.

175 Аноним, *Служба ѡреносу моштију Светиої Саве*, у: Исто, 79.

176 Исто, 81.

177 Непознати Милешевац, *Служба уснућу Светиої Саве*, у: Исто, 109.

178 Б. И. Бојовић, *Краљевство и светлост*, 59.

179 Исто, 72–80.

клоника као патриотски топос чврсто повезан са српском православном вером и историјом, а визуелна обележја на њој, као и портрети епископа сабирани у манастирским просторијама, постају важне меморијске тачке.¹⁸⁰ Објављивање моштију Светог деспота и откривање њихове нетрулежности одредили су даље догађаје у вези са њима, док је место полагања моштију у Крушедолу одредила структура самог храма. Плитак предолтарски простор није дозвољавао да се велики кивоти са моштима поставе непосредно испред иконостаса, јер би то отежавало кретање свештеника за време богослужења. Због тога су они положени испред предолтарског простора, наслоњени на источне стубове куполе. У симболичној топографији храма то није мењало њихов хијерархијски значај, а омогућавало је слободан приступ верника моштима.¹⁸¹

У такву меморијалну структуру уклапало се и место на које су положени остаци патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте који је преминуо 7. јануара 1748. године. Неколико година касније патријархови посмртни остаци су извађени из гробнице и пренети у костурницу. Убрзо потом они су поново враћени у цркву и положени у саркофаг од црвеног мермера који је наручио епископ Јован Георгијевић (Сл. 26). Саркофаг је изведен у угарским радионицама, којима је епископ Георгијевић упућивао и друге каменоклесарске наруџбине, попут оних у придворној капели у Вршцу, или у црквама манастира Гргетега и Златице. Има бујну барокну форму, а украшен је високим рељефом. На горњој плочи су укрштени крст и жезло, архијерејски амблематски пиктограми прихваћени у барокној визуелној култури Карловачке митрополије већ на првим штампаним антимињима. На бочним странама су картуше, са круном на врху иза које се укрштају жезло и крст. На овалном медаљону картуша је крст, а са стране су два изврнута рога изобиља. На обема подужним страна-

180 М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, II, 121–130. Српски светитељски пантеон се појављује и у зидном сликарству које је радионица Јова Василијевића извела у припрати крушедолског храма 1750. године. Галерија светитеља, фронтално постављених у првој зони, почиње на западном, а завршава се на источном зиду. На западном зиду, поред улаза у припрату, насликана су два анђела: на левој страни арханђео Михаило, а на десној анђео чувар, који није сачуван. Они су у бароку, осим улоге заштитника појединачних верника, тумачени и као заштитници нација, њихових верско-политичких интереса у рату и миру. Поред арханђела Михаила насликани су Свети Константин и Јелена, за које је већина европских светородних лоза везивала своје порекло. На источном зиду, поред улаза у наос, насликани су Богородица и Христос, поред којих су представљени Свети владика Максим и Свети Сава, чиме се наглашавала древност и углед Карловачке митрополије. Она се преко владике Максима, оснивача Крушедола, надовезивала на светосавску традицију српске црквене аутокефалности. Изнад Светог Саве и владике Максима постављене су композиције *Тринае́стој кондака Бо́городичиној акаџи́стиа* и *Бо́городичиној њокрова*, које су представљале опште место у исказивању идеје о Богородичиној заштити. Идеја Богородице која бди над Карловачком митрополијом допуњена је представом *Бези́решној заче́ћа* у своду припрате. У: Исти, *Идејни њројрам зидној сликарсџва у њријрајџи манасџира Крушедола*, у: *Саоџиџиџења XIX* (1987), 114–121. Упореди: Р. Михайловић, *Црква Вавегења Бо́городице манасџира Бођани (Иконојрафија женске цркве – њријрајџе)*, у: *ЗЛУМС* 21 (1985), 209.

181 М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, II, 68–69.

ма исклесан је истоветан епитаф, срочен у духу барокне репрезентативности. Митрополит Јован Георгијевић, који је преминуо 12. маја 1773. године, био је последња особа која је сахрањена у гробници владике Максима, да би неколико година потом његови остаци били извађени и положени у саркофаг патријарха Арсенија IV.¹⁸²

Статус веома битног топоса верског патриотизма имале су и мошти кнеза Лазара, изложене у предолтарском простору манастира Врдника. Пренесене из Сентандреје у Врдник 1697. године, у храм који су обновили раванички монаси, положене су испред иконостаса, с десне стране царских двери, где је народ долазио да им се поклони. У манастирској ризници, све до Другог светског рата, чуване су меморабилије Светог кнеза: одора коју је носио у Косовском боју, прстен печатњак, путир, и покров који је 1399. године извезла монахиња Јефимија.¹⁸³ Под утицајем повесних слова о кнезу Лазару настала је 1776. године у манастирској трпезарији велика зидна слика Косовског боја коју је насликао Амвросије Јанковић, а финансирао новосадски трговац Давид Рацковић.¹⁸⁴ Ту представу први пут спомиње Вук Ст. Караџић у *Српском рјечнику* (1818), где наводи да народ обилази манастирске трпезарије да би видео религиозне композиције које се налазе на зидовима.¹⁸⁵

На уобличавање сакралног простора утицале су и чудотворне Богородичине иконе, које су у симболичкој топографији храма заузимале хијерархијски истакнуто место: на северном зиду испред предолтарског простора, на проскитарима или сличним дрвеним конструкцијама, дариване и украшаване, окренуте молбама верника за помоћ. Током XVIII века у Карловачкој митрополији је постојало више култова чудотворних икона: Богородице Бођанске, Богородице Бездинске, Богородице Фенечке, Богородице Шиклошке, Богородице Реметске, Богородице Војловачке или Богородице Ходошке.¹⁸⁶ Једнако дуготрајан био је

182 Исто, II, 125–128.

183 Ј. Максимовић, М. Марковић, *Прилої ђознавању исцелииѣлскої кулїа мошїиїу сремских свейиїѣла*, у: ЗМСДН 109 (2000), 145. О истој теми, али у другачијем контексту: М. Костић, *Пошїовање кулїа свейиїѣла, њихових мошїиїу и чуда на ђодручїу Карловачке мїшїроїолиїе у ђериїуду барока*, у: *Чудо у словенским кулїурама*, (ур.) Дејан Ајдачић, Београд: Научно друштво за словенске уметности и културе 2000, 244–245.

184 Б. Тодић, *Косовска диїїка Амвросїа Јанковића и оїїалє униїиїѣне зїдне слике у ђїїїезариїи манасїїира Врдника*, у: *Радови о срїској уметїносїи и уметїницима XVIII века: ђо архивским и друїим ђодацима*, Нови Сад: ГМС 2010, 281–288. Упоређи: М. Коларић, „Бој на Косову“ Амвросїа Јанковића, у: ЗНМ 3 (1962), 233–236.

185 „Тако їду Бачвани о Троїїчїну дне по Сриїјемским намастирїма, али се они слабо бавє код кога намастира, него само путуїу из намастира у намастир те цїелуїу, и глєдаїу трпезариїе (као н. п. у Раваници, ђе је їзмолована Косовска битка, и у Јаску смрт цара Уроша).“ У: В. Ст. Караџић, *Срїски рїечник: їсїїолкован њемачким и лаїиїнским риїечїма*, Беч 1818, 440. Више о Вуковом Рїечнику у: В. Сечански, *Вуков Рїечник из 1818. їодїне*, у: *Сусрїїи диблїоїрафа '86–'87*, Инђїа 1988, 100.

186 Порєд чудотворних своїстава ове иконе су, захваљуїуђи своїм посебним особинама, међу верницима шїром Карловачке митрополиїе постале препознатљїве у толикој мери да су се

Сл. 26. Саркофаг патријарха Арсенија IV Јовановића, припрата цркве манастира Крушедола, шеста деценија XVIII века

и католички култ Марије Снежне на Текијама у Петроварадину који је снажан импулс добио победом Евгенија Савојског са хришћанском војском над Турцима 1716. године. Различите легенде говоре о утицају те чудотворне иконе на морал хришћана и повољан исход битке, док потоња сведочанства описују утицај њеног култа на уобличавање сакралног пејзажа на подручју Срема током XVIII и XIX столећа.¹⁸⁷

Један од снажних култова у Карловачкој митрополији развио се око иконе Богородице Бездинске, што је патријарха Арсенија IV Јовановића навело на идеју да је пренесе у Сремске Карловце, те да је претвори у паладијум Карловачке митрополије (Сл. 27). Ову икону, реплику Богородице Владимирске, донео је из Кијева монах Пајсије Грк 1727. године, да би по одобрењу митрополита Мојсеја Петровића била привремено смештена у београдску Саборну цркву, а потом пренесена у обновљени манастир Винчу. Њено путовање је настављено када су је винчански монаси, склањајући се од Турака, пренели 1739. године у манастир Бездин, да би неколико година касније била пренесена у Сремске Карловце. Тиме што је сместио у своју придворну капелу, а не у цркву Светог Николе, катедрални храм Карловачке митрополије, одабрао је за заштитницу постављајући је на посебан трон, у северном делу предолтарског простора, наспрам патријарховог трона.¹⁸⁸

О важности и утицају који је чудотворна икона имала говори и то што је убрзо по њеном преносу капела постала ходочасничко средиште, а патријарх је 1745. године за њу наручио сребрни оков у Бечу. Поводом окивања иконе певао је похвалну песму у којој моли Богородицу за спас верних, те дао да се она изгравира на сребрној плочи у облику раширеног свитка који држе два

уздигле до нивоа патриотских представа, важних за одржање православне вере у католичкој држави. О култу Богородице у бароку и посебно о улози чудотворних икона у оквиру њега: М. Тимотијевић, *Српско дарокно сликарство*, 339–361. О култу чудотворне иконе Богородице Фенечке: М. Татић-Ђурић, *Фенечка чудотворица*, у: *Студије о Богородици*, Београд: Јасен 2007, 299–303.

187 Више о томе у: Д. Шкорић, *Култ Марије Снежне у Петроварадину*, у: *XVIII столеће*, VII (2008), 117–120.

188 Такви политички гестови нису били нови и еквивалентни примери јављали су се широм Европе: сличну судбину имала је икона Богородице Владимирске, која је из Кијева прво пренесена у Владимир, а потом у Москву. У политичким програмима Хабзбуршке монархије чудотворне представе Богородице истичу се у први план у противтурској пропаганди, посебно након опсаде Беча 1683. године. У извештајима о ратовима тог времена често се наводи да су део плена биле и чудотворице, које су потом као заветни дарови поклањане црквама. Тако је 1697. године чудотворна икона Богородице Почке пренесена по налогу Леополда I и његове супруге Елеоноре у бечку Катедралну цркву, а затим постала паладијум Хабзбуршке монархије. У време Леополда I и Карла VI усталио се обичај да се велике победе над турском војском, попут битака код Сегедина, Темишвара, Петроварадина и Београда, повезују са посредовањем чудотворних икона. У: М. Тимотијевић, *Богородица Бездинска и верско-политички програм патријарха Арсенија IV Јовановића*, у: *Balkanica XXXII/XXXIII* (2001/2002), 315–320. Упореди: Н. Aurenhammer, *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit. Der Wandel ihrer Ikonographie und ihrer Verehrung*, Wien 1956, 41, 84–85.

Сл. 27. Икона Пресвете Богородице, копија чудотворне иконе Богородице Бездинске, Саборна црква у Сремским Карловцима, 1748.

позлаћена анђела, постављеног при дну иконе.¹⁸⁹ Ношена је на челу свечаних литија одмах из Часног крста, пред њом су полагање заклетве, а верници су јој прилагали различите вотивне дарове. За потребе популарне побожности настао је низ сликаних и графичких реплика често пропраћених вотивним текстовима са похвалном садржином. Пре него што је чудотворна икона враћена у манастир Бездин, начињена је истоветна копија, на коју се, у складу са богословским веровањима, пренела тауматургијска снага оригинала. Такав чин није био јединствен, и може се у то доба пронаћи низ сличних примера како у Православној, тако и у Католичкој цркви. Карловачка Богородица начињена је током септембра 1748. године, пре него што је чудотворица враћена у манастир. Посао око израде је, вероватно, поверен неком од угледних иконописаца који су у то време боравили у Сремским Карловцима, можда чак радионици и придворног сликара Јова Василијевића. Сребрни окови су наручени у Бечу и постављени на икону тек 1750. године. Отприлике у исто време је за икону израђен репрезентативни дуборезбарени и позлаћени рам са стакленим поклопцем. Упркос покушају одржавања њеног култа веза са прототипом је временом заборављана, а карловачка икона се све више поштује као чудотворица пред којом се молио патријарх Арсеније IV Јовановић. Икона се налазила у капели све док је ова била у служби, након чега је пренесена у Саборну цркву и постављена испред јужне стране иконостаса.¹⁹⁰

Објављивање појединих Богородичиних икона као чудотворица био је знак да се од ње умоли војно и политичко покровитељство. Тако је објављивање иконе Богородице Смедеревске, приликом победе српских и аустријских над турским трупима у бици код Смедерева 1688, за савременике представљало јасну најаву тријумфа хришћанства. По већ стандардном обрасцу, победа је приписана чудесном деловању Богородичине иконе, те је она у пратњи војске изборног баварског кнеза пренета у Београд. Икона је кратко боравила у Београду, а потом је у свечаном тријумфалном ходу пренесена у Беч, где је положена у катедралну цркву Светог Стефана. Ту је одржано благодарење Богородице, којем је присуствовао цар Леополд I са целом дворском свитом, а између осталих и гроф Георгије Бранковић. Икона је потом свечано пренесена у Минхен заједно са осталим ратним трофејима, којим поводом је у баварској престоници организован ефемерни спектакл, са службом и благодарењем у катедралној Богородичиној цркви. И у Бечу и у Минхену, икона је укључена у политичке пропагандне програме владарских кућа Хабзбурговаца и Вителсбаха, и

189 Молитва патријарха Арсенија IV објављена је у: М. Павловић, *Анџологија српској ђесништва (XIII–XX века)*, Београд: Српска књижевна задруга 1964, 205–206.

190 Тако је патријарх Арсенија IV приложио златан крст са три рубина, док је капетан Станиша Марковић Млатишума тестаментално завештао чудотворној икони Богородице Бездинске златан ланац са медаљоном на којем се налазио портрет цара. У: М. Тимотијевић, *Богородица Бездинска*, 330–332. Упореди: Исти, *Сузе и звезде: О илаци Богородичиних чудотворних икона у бароку*, у: *Чудо у словенским културама*, 221–229.

употребљавана је за јачање патриотских осећања поданика према владајућој католичкој вери и династији.¹⁹¹

Поред интересовања за култна места старе српске државе, у процесу сакрализовања територије значајну улогу су играли манастири у прекосавским областима, посебно они на Фрушкој гори, у којима су се налазиле мошти Бранковића, Немањића и Стефана Штиљановића. Манастир је сагледаван као идеализовани меморијални топос преко којег се диференцирала верска и етничка свест народа, а степен сакрализације његовог простора одређивале су литургијска, богослужбена и култна намена. Посебно место у хијерархији манастира имала је Студеница, о чему говори више сачуваних графичких листова, јер је тај манастир више од других репрезентовао идеју о српској државности. Студеница је у симболичној топографији Србије њено историјско средиште, *monimentum princeps* и *domus culta* у верском и политичком смислу. У симболичној топографији идеолошких верско-политичких програма, *monimentum princeps* је, попут главног града, традиционално тумачен као слика другог Јерусалима, односно Израела, као државе одабраног народа. Овакво тумачење је било опште место византијске владарске идеологије, добро познато у средњовековној Србији. Култни центар, у бароку уобичајено тумачен као алегорија много ширих територијалних оквира, у верско-политичким програмима тог времена популаризован је графичким листовима на којима се у горњем делу приказују представници Небеског Јерусалима, који бдеју над његовим земаљским еквивалентом.¹⁹² Студеница је ходочаснички центар, ограђени врт земаљског раја, свето место у којем се сусрећу прошлост, садашњост и будућност. Ту се ланцем одабраних светих предака повезују небо и земља. Они су својим заслугама подигли духовну лествицу која води до царства небеског, како истиче још Свети Сава уводном стихиром у *Служби Светиом Симеону*.¹⁹³

Међу фрушкогорским манастирима најзначајније место заузимао је Крушедол чије подизање је било у вези са сакрализацијом српских прекосавских области, након Велике сеобе, када је основана Крушедолска митрополија. Оснивањем црквене организације Срба у Хабзбуршкој монархији почетком XVIII века, на иницијативу јенопољског митрополита Исаије Ђаковића, за средиште ново-

191 Икона је 19. септембра 1738. године постављена на главни олтар цркве манастира Свете Ане у Лехелу (Баварска), где је остала све до 1944, када је уништена у рату. У: Исти, *Бојородица Смедеревска*, у: ЗЛУМС 36 (2008), 78–86. Поред укључивања чудотворних икона иновераца у верско-политичке програме понекад се дешавало да су поједине цркве имале и два олтара, на којима су засебно вршили службе припадници различитих хришћанских конфесија. Тако су црква Свете Текле у Спичу и црква Светог Јована (код Бара), црква на Мљету, као и црква Марије Снежне на Текијама у Петроварадину имале по два олтара – један за православну, а други за католичку заједницу. У: М. Јачов, *Сийси коніреџације за йропајанду вере у Риму о Србима 1622–1644*, I, Београд: САНУ 1986, 414–415.

192 Р. Михаиловић, *Топографски њејазж срјске умејносџи XVIII века као йолийички арјуменџи*, у: ЗЛУМС 9 (1973), 139–150.

193 Д. Медаковић, *Манастир Студеница у историји срјској народа*, у: ЗМСИ 55 (1997), 8–15.

Сл. 28. Никола Нешковић, *Свети десјоји Бранковићи*, 1753.

створене митрополије изабран је манастир Крушедол.¹⁹⁴ Избор митрополијског средишта није био нимало случајан. Крушедол је почетком XVIII века уживао статус водећег фрушкогорског манастира и сматран је за најугледније српско верско средиште у подунавским областима. Овај статус манастир је стекао одмах по оснивању, а његов историјски значај као „друге Студенице“ разјашњава се у контексту који су му одредили оснивачи. Највећи ктитори манастира били су деспотска породица Бранковић: деспот Ђорђе, у монаштву назван Максим, и његова мајка деспотица Ангелина. Подизање манастира почетком XVI века било је везано за њихову жељу да саграде маузолеј у који би сместили земне остатке преминулих чланова најуже породице, пре свега тело слепог деспота Стефана Бранковића, а затим и његовог сина Светог деспота Јована, који су обојица недуго после смрти проглашени за светитеље (Сл. 28). Светородност породице имала је велику важност у учвршћивању политичког положаја породице не само у Срему и међу српским становништвом Угарског краљевства, него и на територијама некадашње Србије према којој су стално упирали поглед. Због тога је настајао низ визуелних представа, превасходно икона, са ликовима светитељске породице Бранковић, а једну такву је насликао Никола Нешковић, придворни сликар вршачког епископа Јована Георгијевића, 1753. године. Приказавши на репрезентативној икони Светог Максима, Свету Ангелину, Светог Јована и Светог Стефана, сликар је поновио композицију са старијег предлошка, одржавајући на тај начин живом идеју поштовања традиције и очувања визуелних канона.¹⁹⁵

Пратећи градитељску традицију средњовековне Србије, Бранковићи су поштовали архитектонске концепте маузолејских цркава Немањиха. Тиме су јасно истицали своју идеологију представљајући се као њихови легитимни наследници. Образованом митрополиту Максиму Бранковићу била је добро позната традиција прожимања политичких и верских интереса култовима моштију. Идеолошка веза Крушедола као маузолеја Бранковића и као средишта Митрополије најбоље је истакнута похвалним стиховима у *Србљаку* у којима се идентификује земља коју су својим присуством посветили Свети деспоти и која је постала њихова нова отаџбина:

Ликуј, Сирмијо, земљо српска, / весели се света митрополијо, / храмe Божје Матере,
/ радуј се положењем светих моштију / Стефана благочастивог, / Максима блаженог,
/ Анђелине преподобне, / Јована праведног, / јер моле се за народ свој / као
отачаствољупци...¹⁹⁶

194 О установљењу Крушедолске митрополије у: Р. Л. Веселиновић, *Срби у Великом рају 1683–1699*, у: *Историја српског народа*, III/1, Београд: Српска књижевна задруга 1993, 561–564.

195 Епископ Георгијевић је 1753. године пронашао у манастиру Шемљугу старију икону Андреје Раичевића, коју је братство оставило приликом бекства у Банат 1688. године. Верујући да је реч о аутентичним ликовима светитеља, од Нешковића је наручио копију, а затим је обе иконе послао на поклон крушедолском братству. У: М. Тимотијевић, *Сремски десијоши Бранковићи и оснивање манастира Крушедола*, у: *ЗЛУМС* 27/28 (1991/92), 128–133.

196 Непознати Крушедолац, *Служба Светом десијошу Јовану Бранковићу*, у: *Србљак*, III, 93.

Симболични простор који је манастир Крушедол сакрализовао обухватао је духовни простор у којем је он деловао као верско и митрополијско средиште. Свети простор манастира постаје симболични Сион у којем се чува нови ковчег завета, кивоти са моштима Светих деспота, што потврђују стихови *Службе ђрејоодобној мајци Анїелини*: „Приђите у нови Израил, све околне земље и градови.“¹⁹⁷

Култови светих деспота утврдили су идеју о Крушедолу као водећем духовном центру Срба у областима северно од Саве и Дунава. У ту сврху су употребљаване и меморабилеје Светих деспота, које су у манастиру чуване и излагане и чиниле саставни део поклоничке пажње. У богослужбеним текстовима насталим у првој половини, или средином XVI века, место Крушедола као духовног центра одређује се још увек у односу на Срем, као деспотску српску земљу, али се шири и даље на околне земље и градове. У основи овога лежи верска патриотска свест, што је најдоследније исказано стиховима из службе деспоту Јовану: „Красна похвала јеси и весеље Земље српске и украшеније, свети храм Божје Матере.“¹⁹⁸ Померање тежишта са немањихке идеје о отечеству као личном владаревом поседу на идеју о српској земљи новија је тековина преузета из времена Деспотовине, понајвише од Константина Филозофа и његовог животописа деспота Стефана Лазаревића. У крушедолским богослужбеним текстовима XVI века „храм Матере Божје“ и „света митрополија“ не доводе се ни у какву везу са земаљском хијерархијом, нити другим храмовима, што је у политичкој теологији Деспотовине било важно место сакрализације земље. Једина веза која се успоставља је она са небеском митрополијом и небеским Сионом. Мошти Светих Бранковића, последњих српских деспота, почивају у земаљском, док они сами обитавају у небеском Сиону. У крушедолској химнографији манастир је једини сакрални центар српске земље, исходиште заштите и исцељења у последњим временима Антихристове владавине:

Године представљења вашег, о, богоблажени, осироте престо српског владарства, агаренска чеда као пси безочни нападоше земљу људи отачества вашег, а ви их, свети, молитвама вашим као праћком отерујете од стада својега, и од сад мачем молитава ваших сасеците непријатеље наше.¹⁹⁹

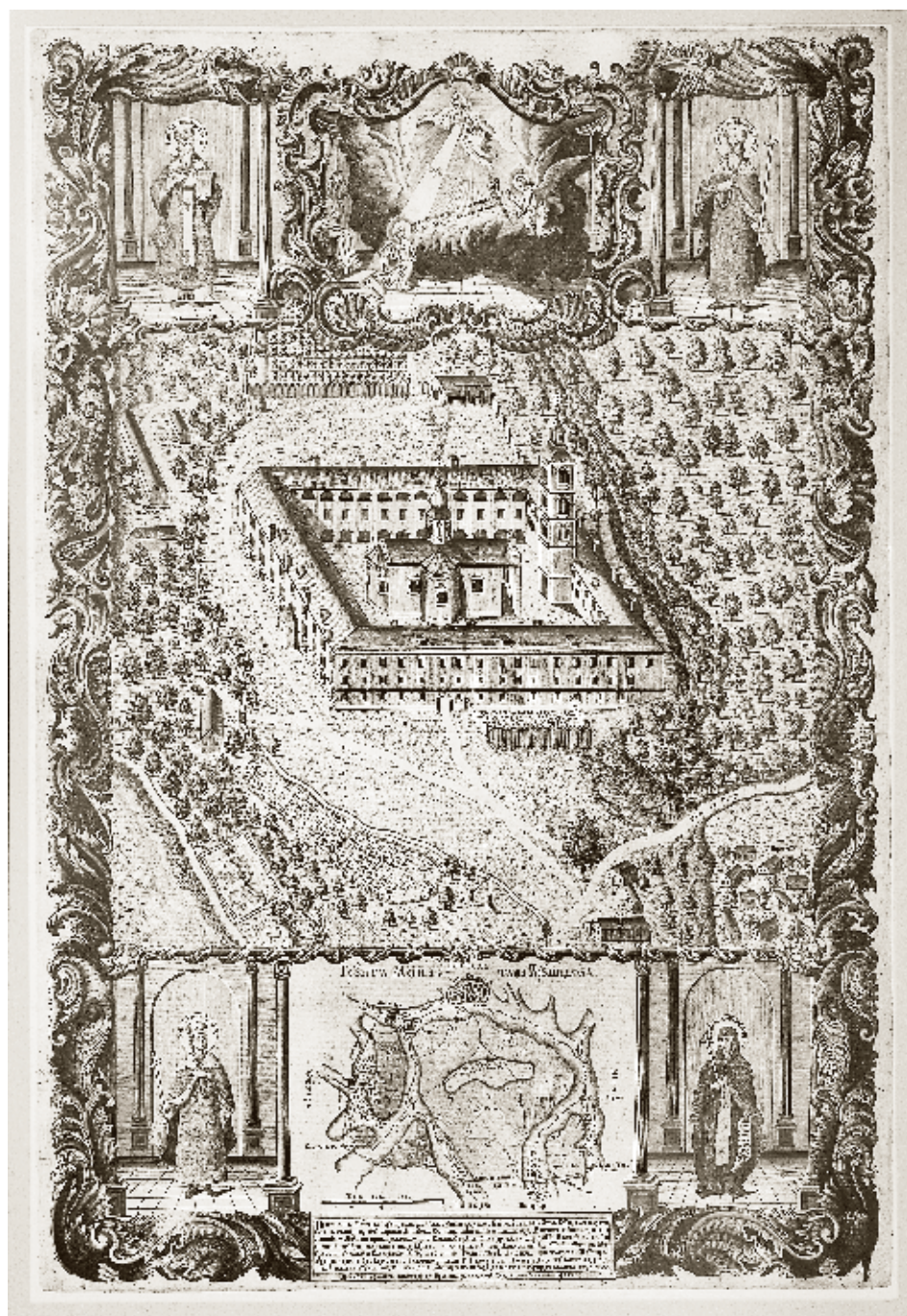
Међутим, обнова Пећке патријаршије потискује идеју о Крушедолу као универзалном сакралном центру, и поставља га у оквире раније утврђених верских хијерархијских односа. Манастир тако постаје саставни део знатно шире институционалне верске структуре и она наставља и шири мисију старих манастира, царских и деспотских лаври – Студенице, Жиче, Милешеве, Дечана, Раванице, Манасије и других.²⁰⁰

197 Непознати Крушедолац, *Служба ђрејоодобној мајци Анїелини*, у: Исто, 43.

198 Непознати Крушедолац, *Служба Свѣтѡм десѡѡѡу Јѡвану Бранковићу*, у: Исто, 71.

199 Исто, 121.

200 М. Тимотијевић, *Манасѡир Крушедол*, I, 102–103.

Сл. 29. Захарија Орфелин, *Манастир Крушедол*, 1775.

Почетком XVIII столећа стари поредак сакралне топографије, утврђен под обновљеном Пећком патријаршијом, све више је губио на својој важности. Стварни духовни живот у Карловачкој митрополији одвијао се у манастирима разасутим на Фрушкој гори, што је условило постепено уобличавање идеје о Светој Српској Гори. Та идеја се развијала и у XVIII веку, међутим, сваки манастир је био препознат као засебна духовна и територијална област, те се сакрализација Фрушке горе састојала из мреже појединачних сакралних јединица које су заједно сакрализовале већи простор. У том контексту се може објаснити велики број ведута фрушкогорских манастира, попут Новог Хопова, Бешенова, Раковца, Кувеждина, Врдника или Крушедола, које су, изложене по манастирским келијама и ходницима, сачињавале праве галерије оцртавајући тиме контуре свете српске земље.²⁰¹ Тако перципиран сакрални простор постаје место великог броја поклоника и центар ходочашћа у региону. Инспирисан верским патриотизмом један од њих је и млади Герасим Зелић, који 1774. полази на пут да види фрушкогорске царске манастире и у њима српске светитеље.²⁰²

Значај манастира као симболичког центра српске духовне заједнице види се на графичком листу са представом проспекта манастира Крушедола, који је израдио Захарија Орфелин 1775. године (Сл. 29). У средишњем делу налази се ведута манастира Крушедола, са свим припадајућим имањима и добрима, изнад је представа Благовести којима је храм посвећен, док се испод налази географска карта манастирске земље, са размерником прерачунатим у часовима хода, уз помоћ чега су се утврђивале границе манастирског поседа. У угловима су приказани ликови Светих деспота Бранковића, чије су мошти чуване у манастиру.²⁰³ На тај начин заокружена слика манастира носила је у себи и профане и сакралне

201 Везе између небеског и земаљског царства директније су исказиване на графичким листовима са ведутама манастира и ликовима српских светитеља. Ти графички листови представљају топографију свете српске земље, а на оживљавање свести о њеној важности утицала је и идеја барокног историзма. На схватање важности и употребе историје највећи утицај је извршило дело *Annales ecclesiastici* (Дејанија церковнаја и гражданскаја ои рождества іосіода нашеіо Ісуса Христіа из лейіойисанија Кесарја Баронија собраннаја, Москва 1719), римског историчара Ђезара Баронијуса. Баронијус велику пажњу поклања христијанизацији Римске империје и њеном прерастању у Свето римско царство. Поред интересовања за мошти и реликвије ранохришћанских мученика, чија житија објављује у *Martyrologium Romanum*, он значајну пажњу поклања ранохришћанској архитектури, катакомбама, базиликама, првим црквама и манастирима у Италији. Ова два Баронијусова дела, *Annales ecclesiastici* и *Martyrologium Romanum*, представљале су званично конституисање идеје о *Roma sancta* и *Roma sacra* у верско-политичком програму римске контрареформације, а посредно су утицала и на ликовне формулације верско-политичког програма Карловачке митрополије. М. А. Mullett, *The Catholic Reformation*, London: Routledge 1999, 101, 144–145. Упореди: J. Bergin, *The Counter-Reformation Church and Its Bishops, y: Past & Present*, No. 165 (Nov., 1999), 52–53.

202 Жийије Герасима Зелића, I, Београд 1897, 31. Сличне побуде наводе и Доситеја Обрадовића на маштање о Срему и Фрушкој гори као светом месту на којем је могуће подизавати се у духу строгог хришћанског аскетизма. Упореди: Д. Обрадовић, *Сабрана дела*, I, Београд: Просвета 1961, 126–127.

203 Д. Давидов, *Срїска їрафика XVIII века*, 305–306.

елементе, попут прњавора, кућа, крчми, воћњака и винограда, са празником Благовести и ликовима светитеља чији култови су се ту прослављали. Графика је у јединствену идеју повезивала две слике, реалну и симболичку, отварајући вернику могућност да препозна две димензије манастирског простора.²⁰⁴

Идеја Свете Фрушке Горе, као потпуно формирана идеолошки топос, биће препозната тек у XIX веку када се у њу буде имплементирала национална идеја и када буду почеле да се појављују прве популарне графичке представе Фрушке горе уобличене по узору на атоске. Те представе су конципиране по узору на старије; у доњем делу обично би се налазила представа Фрушке горе са манастирским здањима, док би се изнад налазили национални светитељи чије су мошти чуване у њима. Светитељи постају национални хероји, Фрушка гора света национална земља, а манастир национални историјски споменик. Вера и нација стапају се у једну идеју, која постаје основни историјски елемент у конституисању националног идентитета.²⁰⁵

204 Овом проблему посвећена је пажња у: М. Тимотијевић, *Просјект манастира Крушегола у Срему: Бакорез Захарија Орфелина из 1775*, у: ЗЛУМС 38 (2010), 118–131.

205 Исти, *Манастир Крушедол*, I, 104–113.

Списак илустрација

- Сл. 1. Златни новац ердељског војводе Стефана Бочкаија из 1605. године, илустрација из књиге Јохана Фридриха Јоакима *Das Neu eröffnete Münzkabinet*, Нирнберг 1761, бакорез, ПБ сигн. Орф 29
- Сл. 2. Емблем *Amor Patriae*, из емблематског зборника Јохана Гриндла фон Аха *Pyramis oder Sinnreiche Ehren-Säule*, Дрезден 1680, бакорез, приватно власништво
- Сл. 3. Аксентије Марковић, Фигура пеликана са архијерејског трона, црква Рођења Пресвете Богородице у Земуну, 1788, дрво, позлата (фото М. Лазић)
- Сл. 4. Емблем *Officio Patriae*, из емблематског зборника *Emblemata trecenta*, Аугзбург 1714, бакорез, приватно власништво
- Сл. 5. Емблем *Pro Grege*, из емблематског зборника Петера Иселбурга *Emblemata Politica*, Нирнберг 1617, бакорез, UBW сигн. Sa I 51/35
- Сл. 6. Емблем *Власџелин длајоујодни*, из емблематског зборника *Ишџка иеройолџџка*, Беч 1774, бакорез, УББ сигн. ТР 631
- Сл. 7. Христофор Џефаровић, *Ојисаније Свеџоја Божијеј ірада Јерусалима*, Беч 1748, насловна страна, бакорез, УББ сигн. ТР 180
- Сл. 8. Јанош Филип Биндер, *Сџари іраг Јерусалим*, око 1785, бакорез, ГМС/У 1849
- Сл. 9. Емблем *Cordis sit Patria Coelum*, из емблематског зборника Јеронима Амона *Imitatio Crameriana*, Нирнберг 1647, бакорез, приватно власништво
- Сл. 10. Јохан Улрих Краус, *Недески Јерусалим*, илустрација из књиге *Historische Bilder-bibel*, Аугзбург 1702, бакорез, УББ сигн. ТР1 203
- Сл. 11. Христофор Џефаровић, *Недески Јерусалим*, 1748, бакорез, приватно власништво
- Сл. 12. Непознати иконописац, *Недески Јерусалим*, икона, припадала Серафиону, протосинђелу владице нишког, 1726, темпера на дрвету, МПСЦ инв. бр. 4212 – Šiš. 67
- Сл. 13. Јохан Георг Мансфелд, *Христџос Крмчија*, почетак XIX века, бакорез, ГМС/У 3184/41

- Сл. 14. Саркофаг Светог Леополда у манастиру Клостернојбургу, илустрација из књиге Зигмунда Биркена *Spiegel der Ehren des Hoechstloeblichsten Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich*, Нирнберг 1668, бакорез, УББ сигн. TP1 489
- Сл. 15. Непознати иконописац, *Срди свейишељи*, друга половина XVIII века, темпера на дрвету, МПСЦ инв. бр. 9284/97
- Сл. 16. *Смрт кнеза Лазара*, илустрација из књиге *Türkische Chronica. Wahrhaffte eigentliche und kurtze Beschreibung, der Türcken Ankunfft, Regierung, Königen, und Keysern, Kriegen, Schlachten, Victorien und Sigen, wider Christen und Heyden*, Franckfurt am Mayn 1577, дрворез, УББ сигн. TP1 522
- Сл. 17. Непознати дрворезац, *Свейи кнез Лазар Срѷски*, крај XVII – почетак XVIII века, дрворез, ГМС/У 3411
- Сл. 18. Захарија Орфелин, *Кнез Лазар*, 1773, бакорез, ГМС/У 3184/26
- Сл. 19. Непознати бакорезац, *Манасѷир Сѷугеница*, 1733, бакорез, ГМС/У 3606
- Сл. 20. Христофор Цефаровић, *Свейи Сава са срѷским свейишељима дома Немањина*, 1741, бакорез, ГМС/У 2410
- Сл. 21. Христофор Цефаровић, *Сѷемаѷоѷрафија или Изображеније оружиј Илирических*, Беч 1741, насловна страна, бакорез, БМС сигн. P18Cr II 12
- Сл. 22. Христофор Цефаровић, *Свейи Сѷефан Немања и Свейи Сѷефан Прво-венчани*, илустрација из књиге *Сѷемаѷоѷрафија или Изображеније оружиј Илирических*, Беч 1741, бакорез, БМС сигн. P18Cr II 12
- Сл. 23. Непознати бакорезац, *Манасѷир Хиландар*, Москва 1757, бакорез, ГМС/У 3067
- Сл. 24. Христофор Цефаровић, *Коњаничка ѷредсѷава цара Душана*, илустрација из књиге *Сѷемаѷоѷрафија или Изображеније оружиј Илирических*, Беч 1741, бакорез, БМС сигн. P18Cr II 12
- Сл. 25. Мојсеј Суботић, *Свейи Сава и Симеон моле Хрисѷа*, икона са иконостаса цркве Светог Георгија у Великим Бастајама, 1785, темпера на дрвету, Музеј српске православне цркве у Сремским Карловцима
- Сл. 26. Саркофаг патријарха Арсенија IV Јовановића, припрата цркве манастира Крушедола, шеста деценија XVIII века (фото Н. Марковић)
- Сл. 27. Икона Пресвете Богородице, Саборна црква у Сремским Карловцима, 1748, копија чудотворне иконе Богородице Бездинске из капеле Владичанског двора у Вршцу (фото М. Лазић)
- Сл. 28. Никола Нешковић, *Свейи десѷоѷи Бранковићи*, икона, 1753, темпера на дрвету, МПСЦ инв. бр. 4015 (фото Н. Марковић)

- Сл. 29. Захарија Орфелин, *Манасѿир Крушедол*, 1775, бакорез, ГМС/У 3072
- Сл. 30. Јохан Данијел Херц, *Марија Терезија као краљица Угарске са ѿрдовима ујарских земаља*, средина XVIII века, бакорез, приватно власништво
- Сл. 31. Грбови угарских земаља под влашћу угарске краљице Марије Терезије, илустрација из књиге Франца Карла фон Палма *Abhandlung von den Titeln und Wappen, welche Maria Theresia als apostolische Königin von Hungarn führet*, Беч 1774, бакорез, Библиотека САНУ сигн. R4 130
- Сл. 32. Константин Филипидес од Гаја, *Јосиф вѿтори имѿераѿор римски*, Беч 1773, насловна страна и фронтиспис, бакорез, БМС сигн. P18Cp IV 10
- Сл. 33. Капија Карла VI, Београдска тврђава, подигнута 1736. (фото М. Лазић)
- Сл. 34. *Каѿела мира*, Сремски Карловци, архивска фотографија из 1885. (фото Rechnitzer)
- Сл. 35. Непознати бакорезац, Кажњавање побуњеника након гушења буне Пере Сегединца, 1735, илустрација из књиге *A magyar nemzet története. 8 köt., Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig: (1711–1815)*, Budapest 1898.
- Сл. 36. Непознати иконописац, *Боѿородица живоносни исѿочник*, крај XVII – почетак XVIII века, икона, темпера на дрвету, KHM Wien инв. бр. GG 7000
- Сл. 37. Кућа породице Карамата у Земуну, поглед са улице, друга половина XVIII века (фото ЗЗСКГБ)
- Сл. 38. Пожун као крунидбени град Угарске краљевине, илустрација из књиге *Representation au Vrai des Peuples de la Hongrie qui ont paru dans la Guerre en Boheme, en Silesie, en Baviere, & sur les Frontieres de France, en 1741, 1742, 1743, 1744 etc.* [s.l.], [s.a.], бакорез, УББ сигн. TP1 870
- Сл. 39. Захарија Орфелин, Круне Светог римског царства и Краљевине Угарске, илустрација из књиге *Славенска калиѿрафија*, 1777, фототипско издање рукописа, бакорез, ПБ
- Сл. 40. Полагање заклетве – церемонијал приликом крунисања Марије Терезије круном Угарске краљевине у Пожуну, 1741, бакорез, ÖNB Wien сигн. Port 00047706 01
- Сл. 41. Одвајање просфора у *Чину ѿроскомидије*, илустрација из књиге *Служедник*, Будим 1825, бакорез, БМС Pст Cp III 22
- Сл. 42. Јохан Александар Бенер, *Леополд I, римски цар*, илустрација из књиге *Historia di Ferdinando terzo imperatore*, Беч 1672, бакорез, УББ сигн. ПБ 2/413
- Сл. 43. Емблем *Закључење мира у Пожаревцу 21. јула 1718. ѿдине*, илустрација из књиге Антала Ваношија *Poesis entheia* (1719), репродукција преузета из: Éva Knapp & Gábor Tüskés, *Emblematics in Hungary. A study of the history of*

- symbolic representation in Renaissance and Baroque literature*, Tübingen: Max Niemeyer 2003.
- Сл. 44. Непознати медаљер, Комеморативна медаља поводом закључења Пожаревачког мира 1718. године, аверс и реверс, сребро, МГБ инв. бр. N 2985
- Сл. 45. Филип Хајнрих Милер и Георг Вилхелм Фестнер, Комеморативна медаља поводом закључења Пожаревачког мира 1718. године, аверс и реверс, сребро, МГБ инв. бр. N 2986
- Сл. 46. Непознати сликар, *Јосиф II*, последња четвртина XVIII века, уље на платну, НМБ инв. бр. 3386
- Сл. 47. Јохан Е. Нилсон, *Јосиф, надвојвода Аустрије*, пре 1765, бакрорез, ÖNB Wien инв. бр. Port 00047832 02
- Сл. 48. Арсеније Теодоровић, Аврам Мразовић, оснивач и директор прве српске учитељске школе у Сомбору, 1820, уље на платну, ГМ Сомбор инв. бр. 52
- Сл. 49. Василије Остојић, Висарион Павловић, бачки епископ, после 1731, уље на платну, Епископски двор у Новом Саду
- Сл. 50. Непознати сликар, *Царица Марија Терезија као удовица*, после 1765, уље на платну, Епископски двор у Вршцу
- Сл. 51. Стефан Гавриловић, *Миштролић Мојсеј Пушник*, око 1790, уље на платну, ГМС/У 79
- Сл. 52. Јов Василијевич, *Патријарх Арсеније III Чарнојевић*, 1744, уље на платну, МПСЦ инв. бр. 468
- Сл. 53. Захарија Орфелин, *Руски цар Петар Велики*, илустрација из књиге *Житије и славна дела православног императора Петра Великог самодержца руског*, Венеција 1772, бакрорез, БМС сигн. ИС IV 1/1
- Сл. 54. Конфирмациона диплома цара Карла VI за бачког епископа Висариона Павловића, 1731, АСАНУК сигн. 115
- Сл. 55. Кројцер са ликом царице Марије Терезије, 1762, бакарни новац, приватно власништво
- Сл. 56. Теодор Илић Чешљар, Портрет Јосифа II са иконостаса цркве у Мокрину, 1782, уље на дрвету, позлата, МГБ инв. бр. 953
- Сл. 57. Захарија Орфелин, Магични квадрат са портретима цара Франца, царице Марије Терезије и митрополита Павла Ненадовића, илустрација из рукописа *Свечани поздрав Мојсеју Пушнику*, 1757, бакрорез, WUL сигн. IV fol. 88 s.
- Сл. 58. Аустријски државни грб на таваници Караматине куће у Земуну, друга половина XVIII века (фото: М. Лазић)

- Сл. 59. Царица Марија Терезија као удовица, илустрација из *Месеџослова*, 1778, бакорез, БМС сигн. РПСр I 51.1
- Сл. 60. Алегорија о склапању брака између Марије Терезије и Франца Стефана, из књиге Жан-Лорен Крафта *Histoire générale de l'auguste maison d'Autriche, contenant une description exacte de tous ses empereurs, rois, ducs, archiducs & autres princes, tant ecclesiastiques que seculiers*, том I, Брисел 1744, бакорез, УББ сигн. ТР1 515
- Сл. 61. Филип Килијан (по Јонасу Арнолду), Алегорија на лозу предака цара Леополда I, фронтиспис књиге Зигмунда Биркена *Spiegel der Ehren des Hoechstloeblichsten Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich*, Нирнберг 1668, бакорез, УББ сигн. ТР1 489
- Сл. 62. Антон Матијас Доманек, *Медаља у славу чејици йуџа осѣураној хабзбуршкој наслеђа*, 1754, сребро, приватно власништво
- Сл. 63. Двоструки портрет цара Леополда I и царице Маргарете, илустрација из књиге Зигмунда Биркена *Spiegel der Ehren des Hoechstloeblichsten Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich*, Нирнберг 1668, бакорез, УББ сигн. ТР1 489
- Сл. 64. Двоструки портрет цара Леополда I и царице Маргарете, илустрација из књиге Зигмунда Биркена *Spiegel der Ehren des Hoechstloeblichsten Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich*, Нирнберг 1668, бакорез, УББ сигн. ТР1 489
- Сл. 65. Јохан Пфефел, Портрет престолонаследника Јосифа, из књиге Антонија Бонфинија *Rerum Hungaricarum decades quinque*, Пожун 1744, бакорез, УББ сигн. ТР1 162
- Сл. 66. Јохан Данијел Херц, Портрет престолонаследника Јосифа, илустрација из књиге Бертолда Мелицензиса *Sancta et Beata Austria*, Аугсбург 1750, бакорез, УББ сигн. ТР1 718
- Сл. 67. Михаел Реслер, *Castrum doloris* за принца Евгенија Савојског у цркви Светог Стефана у Бечу, бакорезни лист из књиге *Eugenius nummis illustratus: Leben und Thaten des Grosen und Siegreichen Printzen Eugenii*, Нирнберг 1736, УББ сигн. ТР1 138
- Сл. 68. Јероним Лешенкол, *Сѣоменик Француској револуцији 1789.90.91. и 92, 1792*, бакорез, © Wien Museum инв. бр. 62.055
- Сл. 69. Непознати бакорезац, *Алејорија на Проілашење йаѣиенѣа о ѣолеранији*, 1787, бакорез, преузето из књиге: S. Mattl-Wurm, *Wien vom Barock bis zur Aufklärung*, Wien: Pichler 1999, 99.
- Сл. 70. Непознати сликар, *Јован Појовић Текелија, родоначелник срѣске ѣлемеѣке йородице Текелија*, око 1716, уље на платну, ГМС/У 88

- Сл. 71. Арсеније Теодоровић, *Бојић Вучковић њл. Сѣрайѣмировић, сѣахија кул-ѣински*, 1812, копија по портрету Христофора Цефаровића из 1745, уље на платну, ГМС/У 4212
- Сл. 72. Арсеније Теодоровић, *Досиѣеј Обрадовић*, 1791, уље на платну, НМБ инв. бр. 1479
- Сл. 73. Јероним Лешенкол, *Јавна ѣрослава ѣоводом сѣуѣања на ѣрон цара Лео-ѣолда II 6. аѣрила 1790*, 1790, колорисани бакрорез, © Wien Museum инв. бр. 179.012
- Сл. 74. Гостионица „Код златног јелена“ у Будиму, прве деценије XIX века, РОМС сигн. CXLI 50218
- Сл. 75. Јосиф II, *Пашени ѣ ѣолеранији од 13. окѣобра 1781*.
- Сл. 76. Јохан Метенлајтер, *Победа ѣросветѣѣельства*, крај девете деценије XVIII века, бакрорез, ÖNB Wien инв. бр. Port 00047904 01
- Сл. 77. Јероним Лешенкол, *Пешар Пеѣровић, ѣемишварски еѣиской*, око 1775, бакрорез, ÖNB Wien инв. бр. Port 00082365 01
- Сл. 78. Самуел Клајн, *Расужденије о ѣосѣах восѣочнија церкве*, Беч 1794, наслов-на страна, БМС сигн. P18Cr II 19
- Сл. 79. Јозеф Ајбл, *Чѣо јесѣ ѣаѣа?*, Беч 1784, насловна страна, БМС сигн. P18Cr I 1
- Сл. 80. Јохан Ернст Мансфелд, *Јосиф II као нови рибар ѣудских душа*, око 1783, бакрорез, © Wien Museum инв. бр. 90.827 (521/6)
- Сл. 81. Јероним Лешенкол, *Алеѣорија на ѣроѣлашење Пашениа о ѣолеранији из 1781*, 1784, бакрорез, © Wien Museum инв. бр. 62.035
- Сл. 82. Непознати аутор, *Тури ѣредају Беоѣрад Аусѣријаницима 1789*, око 1790, бакрорез, МГБ инв. бр. I1 0131
- Сл. 83. Клеменс Кол, *Фелдмаршал Ернесѣ Гидеон Лаудон*, 1790, бакрорез, МГБ инв. бр. I1 0392
- Сл. 84. Мартин Холцхеј, *Медаља у славу цара Јосифа II и ѣенерала Лаудона – ослободилаца Беоѣрада од Турака*, 1789, аверс, сребро, НМБ 20894 (фото: Владимир Вукадиновић)
- Сл. 85. Мартин Холцхеј, *Медаља у славу цара Јосифа II и ѣенерала Лаудона – ослободилаца Беоѣрада од Турака*, 1789, реверс, сребро, НМБ 20894 (фото: Владимир Вукадиновић)
- Сл. 86. Јосиф Мансфелд, *Издављена Сердија*, илустрација уз песму Доситеја Обрадовића *Песна о издављенију Сердије*, 1789, бакрорез, БМС сигн. P18Cr II 70
- Сл. 87. Матија Караман, *Буквар славенски ѣисмени ѣреѣодобнаѣ Кирила сла-вјаном еѣискойа*, Рим 1753, насловна страна, УББ сигн. TP 220

- Сл. 88. Табла са илирским и српским алфабетом, текст и илустрација из Енциклопедије Дени Дидроа и Жана Д’Аламбера, Париз 1763.
- Сл. 89. Јохан Енгелман, *Свети Тирило и Методије*, из књиге Павла Соларића *Азбука славенска*, Венеција 1814, фронтиспис, бакрорез, УББ сигн. Р1635
- Сл. 90. Срби примају привилегије од хабзбуршког императора Фердинанда II, илустрација из Statuta Valachorum од 5. октобра 1630. године, РМН
- Сл. 91. Срби примају потврду привилегија од хабзбуршког императора Карла VI, илустрација из Statuta Valachorum од 16. априла 1717, РМН
- Сл. 92. Захарија Орфелин, *Народ ђоздравља Мојсеја Пућника*, илустрација из рукописа *Свечани ђоздрав Мојсеју Пућнику*, 1757, цртеж, WUL сигн. IV fol. 88 s.
- Сл. 93. Захарија Орфелин, *Клер ђоздравља Мојсеја Пућника*, илустрација из рукописа *Свечани ђоздрав Мојсеју Пућнику*, 1757, цртеж, WUL сигн. IV fol. 88 s.
- Сл. 94. Абрахам Босе, *Левијатан*, насловна страна књиге Томаса Хобса *Leviathan or The Matter, Forme and Power of a Common Wealth Ecclesiasticall and Civil*, бакрорез, 1651.
- Сл. 95. *Illyricum sacrum*, фронтиспис књиге Данијела Фарлатија *Illyricum sacrum*, том I, Венеција 1751, бакрорез, УББ сигн. TP1 519
- Сл. 96. Христофор Цефаровић, *Грб Илирика*, илустрација из књиге *Схема-тиографија или Изображеније оружји илирических*, бакрорез, Беч 1741. УББ сигн. TP 64
- Сл. 97. *Slavo del mar germanico*, илустрација из књиге Мавра Орбина *Il Regno degli Slavi*, Pesaro 1601, УББ сигн. TP1 15
- Сл. 98. *Slavo dell illirico*, илустрација из књиге Мавра Орбина *Il Regno degli Slavi*, Pesaro 1601, УББ сигн. TP1 15
- Сл. 99. Јаков Орфелин, *Роду и обичејву*, илустрација из књиге Јована Рајића *Историја разних словенских народа, најаче Болјар, Хорватов и Сербов*, Беч 1794, бакрорез, УББ сигн. TP 1161
- Сл. 100. *Свети ојави Сава*, илустрација из књиге Ивана Томка Мрнавића *Vita S. Sabbae abbatis Stephani Nemaniae Rasciae regis filii*, Венеција 1789, фронтиспис, УББ сигн. TP1 868
- Сл. 101. Непознати сликар, *Гроф Ђорђе Бранковић*, средина XVIII века, уље на платну, МПСПЦ
- Сл. 102. Лукијан Мушицки, *Да Бој живић цара! Ошечествено народна јесма*, превод патриотске песме *Gott erhalte Franz den Kaiser*, Карловац 1830, УББ сигн. TP1 105

- Сл. 103. Привилегија Леополда I с државним печатом од 20. августа 1691, МПСЦ инв. бр. ОРГ Д-25/III
- Сл. 104. Штампано издање српских привилегија са потврдом царице Марије Терезије, *Privilegia per divos imperatores, Leopoldum, Josephum, et Carolum VI. gloriosissimae reminiscentiae, nec non modernam Regnantem Majestatem Mariam Theresiam, inclytae nationi Illyrico-Rascianae*, Беч 1743, насловна страна, БМС сигн. Р18Лат IV 40
- Сл. 105. Радионица Јова Василијевича, *Круна*, 1751, зидно сликарство олтарског простора цркве манастира Крушедола (фото Н. Марковић)
- Сл. 106. Радионица Јова Василијевича, *Српски ђрд*, 1751, зидно сликарство олтарског простора цркве манастира Крушедола (фото Н. Марковић)
- Сл. 107. Јоаким Марковић, *Срди и Хрваџи ђримају ђривилеџије од визанџијскоџ цара Василија Македонскоџ*, иконостас цркве у Плавшинцима, 1750, МЕЗЉСПЦ
- Сл. 108. Јоаким Марковић, *Срди ђримају ђривилеџије од цара Рудолфа II 1612. ђодине*, иконостас цркве у Плавшинцима, 1750, МЕЗЉСПЦ
- Сл. 109. Непознати аутор, *Темишварски сабор 1790*, илустрација из *Српскоџ народноџ лисџа* бр. 1 из 1837. године
- Сл. 110. Жан Мишел Моро млађи, *Оџварање Генералне скуџишџине сџалежа у Версају 5. маја 1789*, бакрорез, 1789.
- Сл. 111. Јохан Донат, *Сава Текелија*, 1808, уље на платну, МСПЕБС, Фонд историјских предмета бр. 103

Скраћенице

Институције

БМС – Библиотека Матице српске, Нови Сад
ГМВ – Градски музеј, Вршац
ГМС – Галерија Матице српске, Нови Сад
ГМ Сомбор – Градски музеј, Сомбор
ЗЗСКГБ – Завод за заштиту споменика културе града Београда
JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
КНМ Wien – Kunsthistorisches Museum, Wien
МГБ – Музеј града Београда
МСПЕБС – Музеј српске православне епархије будимске, Сентандреја
МПСПЦ – Музеј Патријаршије Српске православне цркве, Београд
МЕЗЉСПЦ – Музеј Епархије Загребачко-љубљанске српске православне цркве, Загреб
НБС – Народна библиотека Србије, Београд
НМБ – Народни музеј, Београд
ÖNB Wien – Österreichische Nationalbibliothek, Wien
ПБ – Патријаршијска библиотека Српске православне цркве, Београд
РМН – Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb
РЗЗСК – Републички завод за заштиту споменика културе, Београд
РОМС – Рукописно одељење Матице српске, Нови Сад
САН – Српска академија наука, Београд
САНУ – Српска академија наука и уметности, Београд
СКА – Српска краљевска академија, Београд
СПЦ – Српска православна црква
УББ – Универзитетска библиотека, Београд
UBW – Universitätsbibliothek Wien
WUL – Wroclaw University Library

Часописи

ANALI DUBROVNIK – Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku
ГДИ – Годишњак за друштвену историју
ГИДНС – Гласник историјског друштва у Новом Саду
ГФФНС – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду

- ЗЛУМС – Зборник Матице српске за ликовне уметности
ЗМПУ – Зборник Музеја примењене уметности
ЗМСИ – Зборник Матице српске за историју
ЗМСДН – Зборник Матице српске за друштвене науке
ЗМСЗСУМ – Зборник Матице српске за сценске уметности и музику
ЗМСКИЈ – Зборник Матице српске за књижевност и језик
ЗНМ – Зборник Народног музеја
ЗФФ – Зборник Филозофског факултета
ИЧ – Историјски часопис
JÖGEAJ – Jahrbuch der österreichischer Gesellschaft zur Erforschung des Achtzenten
Jahrhundert
ЛМС – Летопис Матице српске
РВМ – Рад војвођанских музеја
ССР – Croatica Christiana Periodica
WJK – Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte

Литература

- Ach, J. F. G. von, *Pyramis oder Sinnreiche Ehren-Säule*, Dresden 1680.
- Алкен, Л. Е., *Еразмо међу нама*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића 1994.
- Ammon, H., *Imitatio Crameriana*, Nürnberg 1647.
- Anderson, B., *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb: Školska knjiga 1990.
- Андрић, Н., *Живот и књижевни рад Павла Соларића*, Загреб 1902.
- Аноним, *Народни конгреси овозвраћених Срба*, у: ЛМС 105 (1862), 94–129.
- Антиоложија стваријеј српској ђесништва, (ур.) Никола Грдинић, Нови Сад: Светови 2005.
- Appuhn-Radtke, S., *Das Thesenblatt im Hochbarock: Studien zu einer graphischen Gattung am Beispiel der Werke Bartholomäus Kilians*, Weissenhorn: A. H. Konrad 1988.
- Aravamudan, S., „The Unity of the Representer“: Reading *Leviathan* against the Grain, у: *The South Atlantic Quarterly* 104:4 (Fall, 2005), 631–653.
- Арх. Вениамин, *Новая Скрижаль или Объяснение о Церкви, о Лишургии и о всех службах и ушварях церковных*, Москва 1992.
- Асман, Ј., *Културно ђаћење: ђисмо, сјећање и ђолишички ђеншисшети у раним високим културама*, Зеница: Вријеме 2005.
- Assmann, A., *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München 1999.
- Atherton, H. M., *The „Mob“ in Eighteenth-Century English Caricature*, у: *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 12, No. 1 (Autumn, 1978), 47–58.
- Atzmannstorfer, J., Christian, A., *Much of the same? Das Leben am Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800). Ein quellenkritischer Werkstattbericht*, у: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, (Hg.) Irmgard Pangerl, Martin Scheutz & Thomas Winkelbauer, Innsbruck: Studien Verlag 2007, 229–254.
- Auerbach, I., *Stände in Ostmitteleuropa: Alternativen zum monarchischen Prinzip in der frühen Neuzeit*, München: Otto Sagner 1997.
- Aufklärung und Kulturtransfer in Mittel- und Osteuropa*, (Hg.) Iwan Michelangelo D'Aprile und Agnieszka Pufelska, *Aufklärung und Moderne*, Band 19, Hannover: Wehrhahn Verlag 2009.
- Augustin, A., *O држави Божијој*, I–II, Zagreb: Kršćanska sadašnjost 1995.
- Aurenhammer, H., *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit: Der Wandel Ihrer Ikonographie und Ihrer Verehrung*, Wien: Selbstverlag des Österreichischen Museums für Volkskunde 1956.

- Baehr, S. L., *From History to National Myth: Translatio Imperii in Eighteenth-Century Russia*, y: *Russian Review*, Vol. 37, No. 1 (Jan., 1978), 1–13.
- Bárány, G., *Hoping Against Hope: The Enlightened Age in Hungary*, y: *The American Historical Review*, Vol. 76, No. 2 (Apr., 1971), 319–357.
- Barker, C., Galasinski, D., *Cultural Studies and Discourse Analysis: A Dialogue on Language and Identity*, London: Sage 2001.
- Barker, R. S., *Legitimizing identities: the self-presentations of rulers and subjects*, Cambridge University Press 2001.
- Barta, I., *Familienporträts der Habsburger. Dinastische Repräsentation im Zeitalter der Aufklärung*, Wien: Böhlau 2001.
- Бартенштајн, Ј. Х., *О расејаном илирско-расцијанском народу*, Београд: Гутенбергова галаксија 1995.
- Bauer, V., *Jetztherrschend, Jetztregierend, Jetztlebend. Genealogie und Zeitungswesen im Alten Reich des ausgehenden 17. Jahrhunderts*, y: *Daphnis – Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur*, Vol. 37, No. 1–2 (2008), 271–300.
- Baum, W., *Der Josephinismus im Spiegel der Kritik Lessings, Wielands und Herders*, y: *Verdrängter Humanismus-verzögerte Aufklärung. Österreichische Philosophie zur Zeit der Revolution und Restauration (1750–1820)*, Wien: Verlag Turia & Kant 1992, 615–654.
- Beales, D., *Joseph II: In the Shadow of Maria Theresia, 1741–1780*, Vol. I, Cambridge University Press 1987.
- Beales, D., *Prosperity and Plunder: European Catholic Monasteries in the Age of Revolution, 1650–1815*, Cambridge University press 2003.
- Beales, D., *Enlightenment and Reform in Eighteenth-century Europe*, London: I. B. Tauris 2005.
- Beachy, R., *Recasting Cosmopolitanism: German Freemasonry and Regional Identity in the Early Nineteenth Century*, y: *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 33, No. 2 (Winter, 2000), 268–276.
- Беговић, Н., *Повјесница њравославне (србске) обђине у Карловцу*, y: *Србско-галмајински маџазин XXVII* (1868), 12–13.
- Beiser, F., *Berlin and the German Counter-Enlightenment*, y: *Transactions of the American Philosophical Society, New Series*, Vol. 93, No. 5 (2003), 105–116.
- Бејкер, К. М., *Сиејес*, y: *Кријички речник Француске револуције*, (ур.) Франсоа Фире, Мона Озуф, Сремски Карловци: Издавачка књијарница Зорана Стојановића 1996, 438–448.
- Bell, D. A., *Lawyers and citizens: the making of a political elite in Old Regime France*, Oxford University Press 1994.
- Belting, H., *Likeness and Presence: A History of the Image before the Era of Art*, University of Chicago Press 1997.
- Bergin, J., *The Counter-Reformation Church and Its Bishops*, y: *Past & Present*, No. 165 (Nov., 1999), 30–73.
- Берк, П., *Историја и друштвена теорија*, Београд: Equilibrium 2002.
- Berlin, I., *Koreni romantizma*, Београд: Službeni glasnik 2006.
- Бикар, Ф., *Сенћандреја у оілегалу њрошлосћи*, Нови Сад 2003.

- Birken, S. von., *Spiegel der Ehren des Hoechstloeblichsten Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich*, Nürnberg 1668.
- Blažević, Z., *Vitezovićeva Hrvatska između stvarnosti i utopije: ideološka koncepcija u djelima postkarlovačkog ciklusa Pavla Ritera Vitezovića (1652–1713)*, Zagreb: Barbat 2002.
- Blažević, Z., *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb: Golden marketing 2008.
- Blanning, T. C. W., *Joseph II*, London and New York: Longman 1994.
- Blanning, T. C. W., *The Culture of Power and the Power of Culture: Old Regime Europe 1660–1789*, Oxford University Press 2002.
- Blitz, H. M., *Aus Liebe zum Vaterland: Die deutsche Nation im 18. Jahrhundert*, Hamburg: Hamburger Edition 2000.
- Bloor, M., Bloor, T., *The Practice of Critical Discourse Analysis. An Introduction*, Oxford University Press 2007.
- Bloch, M., *Feudal Society: Social Classes and Political Organisation*, II, London: Routledge 1989.
- Bodi, L., *Tauwetter in Wien: Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795*, Wien: Böhlau 1995.
- Boeckl, C. M., *Vienna's Pestsäule: The Analysis of a Seicento Plague Monument*, у: WJK 49 (1996), 41–56.
- Бојовић, Б. И., *Краљевство и светост: њолиџичка филозофија средњовековне Србије*, Београд: Службени лист 1999.
- Böning, H., *Das Volk im Patriotismus des deutschen Aufklärung*, у: *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, (Hg.) Otto Dann, Miroslav Hroch und Johannes Koll, Köln: SH-Verlag 2003, 63–98.
- Bonfini, A., *Rerum Hungaricarum decades quinque*, Požun/Bratislava 1744.
- Борозан, И., *Репрезентативна култура и њолиџичка ѡројанагда: сѡменик кнезу Милошу у Неѡѡину*, Београд: Филозофски факултет 2006.
- Bosbach, F., *Monarchia universalis. Ein politischer Leitbegriff in der frühen Neuzeit*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1988.
- Bosse, H., *Patriotismus und Öffentlichkeit*, у: *Volk – Nation – Vaterland*, (Hg.) Ulrich Hermann, Hamburg: Meiner Felix Verlag 1996, 67–88.
- Brajić, S., *U Bogorodičinom vrtu: Bogorodica i Boka Kotorska – barokna pobožnost zapadnog hrišćanstva*, Београд: Plato 2006.
- Бранковић, Ђ., *Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије*, превео Стеван Бугарски, Нови Сад: Прометеј 1994.
- Брковић, М., *Царска ѡѡовања*, у: XVIII сѡолеће VI (2007), 189–211.
- Burke, P., *Ludwig XIV. Die Inszenierung des Sonnenkönigs*, Frankfurt am Main: Fischer-Taschbuch-Verlag 1995.
- Burke, P., *Languages and Communities in Early Modern Europe*, Cambridge University Press 2004.
- Busch, W., *Das sentimentalische Bild: Die Krise der Kunst im 18. Jahrhundert und die Geburt der Moderne*, München: C. H. Beck 1993.
- Büschel, H., *Untertanenliebe. Der Kult um deutsche Monarchen 1770–1830*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2006.

- Büttner, F., *Das Bild als Mittel politischer Propaganda im Zeitalter der Revolution*, y: 1789. *Aspekte des Zeitalters der Revolution*, (Hg.) Frank Büttner, Kiel 1990, 75–100.
- Buettner, B., *Profane Illuminations, Secular Illusions: Manuscripts in Late Medieval Courtly Society*, y: *The Art Bulletin*, Vol. 74, No. 1 (Mar., 1992), 75–90.
- Wangermann, E., *Joseph von Sonnenfels und die Vaterlandsliebe der Aufklärung*, y: *Joseph von Sonnenfels*, (Hg.) Helmut Reinalter, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1988, 157–169.
- Wangermann, E., *Die Waffen der Publizität. Zum Funktionswandel der politischen Literatur unter Joseph II.*, München: Oldenbourg 2004.
- Vanino, M., *Isusovci u Beogradu u XVII i XVIII stoljeću*, y: *Vrela i prinosi* 4 (1934), 1–47.
- Vaniček, F., *Istorija Vojničke krajine ili Istorija vascelog srpskog naroda sa ove i one strane Dunava, Save, Une, Vrbasa tako i Primorja*, I, Novi Sad 1880.
- Ward, W. R., *Late Jansenism and the Habsburgs*, y: *Religion and Politics in Enlightenment Europe*, (Ed.) James E. Bradley and Dale K. van Kley, University of Notre Dame Press 2001, 154–186.
- Warncke, C. P., *Symbol, Emblem, Allegorie: Die zweite Sprache der Bilder*, Köln: Deubner Verlag 2005.
- Васић, К., *Пајријарх Арсеније IV Јовановић и бакрорезна графика на њогручју Карловачке митрополије 40-тих година XVIII века*, (рукопис магистарског рада), Београд 2007.
- Васић, К., *Бакрорезни њориреи њајријарха Арсенија IV Јовановића Шакабеније из 1746. године*, y: *ЗНМ XVIII/2* (2007), 219–230.
- Васић, П., *Умјеничка њојографија Сомбора*, Нови Сад: Матица српска 1984.
- Vazsonyi, N., *Montesquieu, Friedrich Carl von Moser, and the „National Spirit Debate“ in Germany, 1765–1767*, y: *German Studies Review*, Vol. 22, No. 2 (May, 1999), 225–246.
- Watteroth, H. J., *Die Reformation in Deutschland zu Ende des achtzehnten Jahrhunderts*, Wien 1781.
- Webb, D., *Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West*, New York: I. B. Tauris 1999.
- Webb, D., *Medieval European Pilgrimage, c.700–c.1500*, New York: Palgrave Macmillan 2002.
- Weis, E., *Enlightenment and Absolutism in the Holy Roman Empire: Thoughts on Enlightened Absolutism in Germany*, y: *The Journal of Modern History*, Vol. 58, Supplement: Politics and Society in the Holy Roman Empire, 1500–1806 (Dec., 1986), 181–197.
- Weissensteiner, J., *Die katholische Kirche zwischen Josephinischen Reformen, Französischen Revolution und Franzosenkriegen*, y: *Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit auch in Österreich? Auswirkungen der Französischen Revolution auf Wien und Tirol*, Eigenverlag der Museen der Stadt Wien, Wien 1989, 225–232.
- Венцловић, Г. С., *Црни диво у срцу: лејенге, беседе, њесме*, (ур.) Милорад Павић, Београд: Просвета 1966.
- Веселиновић, Р. Л., *Срби у Хрвајској у XVI и XVII веку*, y: *Историја српског народа*, III/1, Београд: Српска књижевна задруга 1993, 427–490.

- Веселиновић, Р. Л., *Срби у Великом рају 1683–1699*, у: *Историја српског народа*, III/1, Београд: Српска књижевна задруга 1993, 491–574.
- Веселиновић-Шулц, М., *Јужнословенске земље и народи у мађарској периодичној иштампи 1780–1800 – рајови и рајници*, у: *XVIII столеће* 2/1 (1997), 45–49.
- Wilson, P. H., *Absolutism in central Europe*, London: Routledge 2000.
- Windisch, K. G., *Geographie des Königreichs Ungarn. Mit Kupfern und einer illuminirten Landkarte*, I–II, Pressburg 1780.
- Winkelbauer, T., *Ständefreiheit und Fürstenmacht: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*, Bd. 1, Wien: Verlag Carl Ueberreuter 2003.
- Winter, E., *Der Josefismus und seine Geschichte: Beiträge zur Geistesgeschichte Österreichs 1740–1848*, Brünn 1943.
- Winter, E., *Die Pflege der west- und südslawischen Sprachen in Halle in 18. Jahrhundert*, Berlin: Akademie Verlag 1954.
- Winter, H., *Glanz des Hauses Habsburg. Die habsburgische Medaille im Münzkabinett des Kunsthistorischen Museums*, Wien: Kunsthistorisches Museum 2009.
- Viroli, M., *For Love of Country: An Essay on Patriotism and Nationalism*, Oxford University Press 2003.
- Vocelka, K., Heller, L., *Die Lebenswelt der Habsburger. Kultur- und Mentalitätsgeschichte einer Familie*, Graz: Styria 1997.
- Volkman, S., *Die Architektur des 18. Jahrhunderts im Temescher Banat*, (рукопис докторског рада), Heidelberg 2001.
- Wolf, N. Ch., *Polemische Konstellationen: Berliner Aufklärung, Leipziger Aufklärung und der Beginn der Aufklärung in Wien (1760–1770)*, у: *Berliner Aufklärung. Kulturwissenschaftliche Studien*, (Hg.) Ursula Goldenbaum und Alexander Košenina, Bd. 2, Hannover: Wehrhahn Verlag 2003, 34–64.
- Woodward, J., *The Theatre of Death: The Ritual Management of Royal Funerals in Renaissance England, 1570–1625*, Woodbridge: Boydell Press 1997.
- Vopa, A. J. La, *Herder's Publikum: Language, Print, and Sociability in Eighteenth-Century Germany*, у: *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 29, No. 1 (Fall, 1995), 5–24.
- Wortman, R. S., *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, Princeton University Press 2006.
- Vocelka, K., *Glanz und Untergang der höfischen Welt: Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat*, Wien: Ueberreuter 2004.
- Wrede, M., *Das Reich und seine Feinde: Politische Feindbilder in der Reichspatriotischen Publizistik zwischen westfälischem Frieden und Siebenjährigem Krieg*, Mainz: Verlag Phillip von Zabern 2004.
- Вукашиновић, В., *Српско барокно дојословље: дидлијско и светотојајинско дојословље у Карловачкој митрополији XVIII века*, Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке 2008.
- Вуксан, Б., *Идеје реформе и појава бакрореза код Срба у XVIII веку*, у: *ЗФФ XVI* (1989), 218–219.
- Вуксан, Б., *Кришика барокне појожности у Орфелиновој предстојави Марији Терезији (Из историје идеја код Срба у XVIII веку)*, у: *ГДИ 1* (1995), 81–88.

- Whitton, B. J., *Herder's Critique of the Enlightenment: Cultural Community versus Cosmopolitan Rationalism*, у: *History and Theory*, Vol. 27, No. 2. (May 1988), 146–168.
- Гавриловић, В., *Дипломатски сјиси код Срба у Хабсбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века*, Ветерник: ЛДИЈ 2001.
- Гавриловић, В., *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад: Платонеум 2005.
- Гавриловић, С., *Инвентар иришкој тјрџовца из XVIII стјолећа*, у: *РВМ* 10 (1961), 154–163.
- Гавриловић, С., Петровић, Н., *Темишварски сабор 1790*, Сремски Карловци: Архив Војводине 1972.
- Гавриловић, С., *Ђирилска њисма и акџа из њрве њоловине XVIII века*, у: *Истјраживања* 11 (1985), 252–310.
- Гавриловић, С., *Срби у Ујарској и Славонији од аусџиро-џиурској раџа 1737–1739. до краја XVIII века*, у: *Истјорија срјској народа*, IV/1, Београд: Српска књижевна задруга 1986, 195–216.
- Гавриловић, С., *Срјски национални њројрам њаџиријарха Арсенија IV Јовановића Шакабентје из 1736/37. њодине*, у: *ЗМСИ* 44 (1991), 39–48.
- Гавриловић, С., *Илирска дворска канцеларија у Бечу (1791–1792)*, у: *ЗМСИ* 49 (1994), 7–30.
- Гавриловић, С., *Срби у Хабсбуршкој монархији (1792–1849)*, Нови Сад: Матица српска 1994.
- Гавриловић, С., *Две њредстјавке њаџиријарха Арсенија IV из 1738. њодине*, у: *ЗМСИ* 67–68 (2003), 125–133.
- Гавриловић, С., *Сјиси из заостјавиџине њаџиријарха Арсенија IV Јовановића–Шакабентје*, у: *Сјоменик САНУ CXXXIX*, Одељење историјских наука 13 (2004), 62–94.
- Geertz, C., *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, New York: Basic 1973.
- Georgescu, V., *Political Ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities (1750–1831)*, New York: Columbia University Press 1971.
- Георгијевић, Ј., *Содраније изадраних молиџви*, Беч 1771.
- Gestrich, A., *Absolutismus und Öffentlichkeit: politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1994.
- Gilli, M., „Volk“ bei Georg Forster und den deutschen Jakobinern, у: *Volk – Nation – Vaterland*, (Hg.) Ulrich Hermann, Hamburg: Meiner Felix Verlag 1996, 46–54.
- Глишић, К., *Римокаџоличке цркве на џериџирији Беоџрада*, (рукопис магистарског рада), Београд 2007.
- Glixon, B. L., Glixon, J. E., *Inventing the business of opera: the impresario and his world in seventeenth-century Venice*, Oxford University Press 2006.
- Godsey, W. D. Jr., *Nobles and Nation in Central Europe: Free Imperial Knights in the Age of Revolution, 1750–1850*, Cambridge University Press 2004.
- Golubeva, M., *The Glorification of Emperor Leopold I in image, spectacle and text*, Mainz: Verlag Philipp von Zabern 2000.

- Голубовић, Б., *Георгије Стојановић (?–1746)*, Нови Сад: Галерија Матице српске 1990.
- Goodin, R. E., *Communities of Enlightenment*, у: *British Journal of Political Science*, Vol. 28, No. 3 (Jul., 1998), 531–558.
- Graf, H., *Die Residenz in München: Hofzeremoniell, Innenräume und Möblierung von Kurfürst Maximilian I. bis Kaiser Karl VII*, München: Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen 2002.
- Грбић, М., *Карловачко владичанство*, I, Карловац 1891.
- Greenfeld, L., *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Cambridge: Harvard University Press 2003.
- Grieger, A., „Etwas zu dem Ruhm und Nutzen meines Vaterlandes beyzutragen“: *Die politische Dimension der bürgerlichen Kunstkonzeptionen in der Sturm-und-Drang-Zeit*, Würzburg: Königshausen & Neumann 1993.
- Grimm, G., *Antijesuitismus und (Staats-)bürgerliche Erziehung: Zur Rezeption der französischen Aufklärungspedagogik in Österreich*, у: *Verdrängter Humanismus-verzögerte Aufklärung. Österreichische Philosophie zur Zeit der Revolution und Restauration (1750–1820)*, Wien: Verlag Turia & Kant 1992, 471–488.
- Groot, J. De, *Royalist identities*, New York: Palgrave Macmillan 2004.
- Грујић, Р. М., *Како се постојало са српским молдама на двору ћесара аустријској последње године животој њаширијарха Арсенија III. Чрнојевића*, Нови Сад: Матица српска 1906.
- Грујић, Р. М., *Прилози за историју Србије у доба аустријске владавине (1717–1739)*, у: *Своменик LII, други разред 44 (1914)*, 84–208.
- Грујић, Р. М., *Духовни животи*, у: *Војводина*, II, Нови Сад: Историско друштво 1939, 367–416.
- Грујић, Р. М., *Аилопоија српској народа у Хрвајској и Славонији*, Београд: Просвета 1989.
- Gurguris, S., *Sanjana nacija: prosvećenost, kolonizacija i ustanovljavanje moderne Grčke*, Beograd: Beogradski krug 2004.
- Дабих, В. С., *Војна крајина: Карловачки генералитет (1530–1746)*, Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве 2000.
- Давидов, Д., *Манастир Хиландар на бакорезима XVIII века*, у: *Хиландарски зборник 2 (1971)*, 155–161.
- Давидов, Д., *Бакорезне илустрације Захарије Орфелина у Историји Петра Великој*, у: *ЗЛУМС 10 (1974)*, 187–206.
- Давидов, Д., *Српска графика XVIII века*, Нови Сад: Матица српска 1978.
- Давидов, Д., *Српске привилегије царској дома хабсбуршкој*, Нови Сад: Галерија Матице српске 1994.
- Давидов, Д., *Срби и Јерусалим*, Београд: Политика 2007.
- Давидовић, Д., *Задачникъ: за годину 1815*, Беч 1815.
- Danelzik-Brüggemann, C., *Ereignisse und Bilder: Bildpublizistik und politische Kultur in Deutschland zur Zeit der Französischen Revolution*, Berlin: Akademie Verlag 1996.
- Daniel, D. P., *The Influence of the Augsburg Confession in South-East Central Europe*, у: *Sixteenth Century Journal*, Vol 11, No. 3 (Jun., 1980), 99–114.

- Dann, O., Hroch, M., *Einleitung*, y: *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, (Hg.) Otto Dann, Miroslav Hroch und Johannes Koll, Köln: SH-Verlag 2003, 9–18.
- Dann, O., *The Invention of National Languages*, y: *Unity and Diversity in European Culture c. 1800*, (Ed.) Tim Blanning and Hagen Schulze, Oxford University Press 2006, 121–134.
- Deanović, M., *Odrizi talijanske akademije „degli Arcadi“ preko Jadrana*, y: *Rad JAZU* 248 (1933), 1–98.
- Deletant, D., *Rumanian Presses and Printing in the Seventeenth Century: I*, y: *The Slavonic and East European Review*, Vol. 60, No. 4 (Oct., 1982), 481–499.
- Денић, Ч., *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, књ. 1, Београд: САНУ 2010.
- Der Junge Goethe: neu bearbeitete Ausgabe*, (Hg.) Hanna Fischer-Lamberg, Bd. 1, Berlin: Walter de Gruyter 1999.
- Diem, P., *Die Symbole Österreichs. Zeit und Geschichte in Zeichen*, Wien: Kremayr & Scheriau 1995.
- Dietz, M. G., *Patriotism. A Brief History of the Term*, y: *Political Innovation and Conceptual Change*, (Ed.) Terence Ball & James Farr, Cambridge University Press 1995, 177–193.
- Dijk, T. A. van, *Discourse studies*, London: Sage 2008.
- Димитријевић, Ст. М., *Грађа за српску историју из руских архива и библиотеке*, y: *Сѹоменик LIII*, II разред 45, Београд: СКА 1922.
- Disselkamp, M., *Barockheroismus. Konzeptionen „politischer“ Größe in Literatur und Traktatistik des 17. Jahrhundert*, Tübingen: Niemeyer 2002.
- Dickson, P. G. M., *Joseph II's Reshaping of the Austrian Church*, y: *The Historical Journal*, Vol. 36, No. 1 (Mar., 1993), 89–114.
- Dickson, P. G. M., *Joseph II's Hungarian Land Survey*, y: *The English Historical Review*, Vol. 106, No. 420 (Jul., 1991), 611–634.
- Дневник Саве Текелије: бесмртној благодетеља народа српској вођен у Бечу 1795–1797*, (ур.) Стеван Бугарски, Нови Сад: Матица српска 1992.
- Drabek, A. M., *Patriotismus und nationale Identität in Böhmen und Mähren*, y: *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, (Hg.) Otto Dann, Miroslav Hroch und Johannes Koll, Köln 2003, 151–170.
- Dubin, L. C., *The Port Jews of Habsburg Trieste: Absolutist Politics and Enlightenment Culture*, Stanford University Press 1999.
- Duindam, J., *The Court of Austrian Habsburgs, c. 1500–1750*, y: *The Princely Courts of Europe: Ritual, Politics and Culture under the Ancien Régime 1500–1750*, (Ed.) John Adamson, London: Weidenfeld & Nicolson 2000, 165–188.
- Evans, R. J. W., *Austria, Hungary and the Habsburgs: Essays on Central Europe, c. 1683–1867*, Oxford University Press 2006.
- Ewin, R. E., *Loyalty and Virtues*, y: *The Philosophical Quarterly*, Vol. 42, No. 169. (Oct., 1992), 403–419.

- Ellingson, T. J., *The myth of the noble savage*, Berkeley: University of California Press 2001.
- Elliot, J. H., *A Europe of Composite Monarchies*, y: *Past and Present*, No. 137 (Nov., 1992), 48–71.
- Elijas, N., *Proces civilizacije: sociogenetička i psihogenetička istraživanja*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića 2001.
- Emblemata trecenta*, Augsburg 1714.
- Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers. Recueil de Planches, sur les Sciences, les Arts Libéraux, et les Arts Mécaniques, avec leur explication, par une Société de Gens de Lettres*, 2, Paris 1763.
- Ердељан, Ј., *Игеја Јерусалима и їрадови-їресїонице држава їправославних Словена у їозном средњем веку*, (рукопис докторског рада), Београд 2008.
- Ерчић, В., *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Трагедокомегија*, Београд: Институт за књижевност и уметност 1980.
- Eugenius nummis illustratus. Leben und Thaten des Prinzen Eugenii*, Nürnberg 1736.
- Eckhart, J. G., *Origines serenissimae ac potentissimae familiae habsburgoaustriacae ex monumentis veteribus, scriptoribus coetaneis, diplomatibus, chartisque*, Leipzig 1721.
- Жиїије Герасима Зелића, I, Београд 1897.
- Зайадноевройски дарок и визанїїјски свейї: зборник радова са научної скуїа одржаної од 10. до 13. окїїобра 1989*, Београд: САНУ 1991.
- Змајевић, А., *Љейойис црковни*, I, (ур.) Мато Пижурица, Цетиње: Обод 1996, 7–20.
- Знамења Карловачке миїїройолије*, каталог изложбе, (ур.) Динко Давидов, Београд: САНУ 2006.
- Ивић, А., *Исїиорија Срба у Војводини од најсїиариїјих времена до оснивања Поїїиско-їиомориїке їранице*, Нови Сад: Матица српска 1929.
- Ивић, П., *Језичке їриликe код Срба у раздобљу од 1537. до 1699*, y: *Исїиорија срїскої народа*, III/2, Београд: Српска књижевна задруга 1993, 105–134.
- Ивић, П., *Преїлед исїиорије срїскої језика*, (ур.) Александар Младеновић, VIII, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића 1998.
- Иеройойия. Создание сакралних їросїирансїїв в Визанїїии и Древней Руси*, (ур.) А. М. Лидов, Москва: Индрик 2006.
- Игњатовић, Ј., *Мемоари: райсодије из їрошлої срїскої живоїи*, Београд: Српска књижевна задруга 1966.
- Иконойис Врањске ейархије*, (ур.) М. Тимотијевић и Н. Макуљевић, Београд: Филозофски факултет 2005.
- Иконосїиас. Происхождение – развїиїе – символика*, (ур.) А. М. Лидов, Москва: Прогресс-Традиция 2000.
- Iovine, M. S., *The “Illyrian Language” and the Language Question Among the Southern Slavs in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, y: *Aspects of the Slavic language question*, Vol. 1, Church Slavonic - South Slavonic - West Slavonic, (Eds.) Riccardo

- Picchio and Harvey Goldblatt, New Haven: Yale 1984, 101–156. Isselburg, P., *Emblemata politica*, Nürnberg 1617.
- Историја српског народа, III/1, Београд: Српска књижевна задруга 1993.
- Илија цериоллија, Беч 1774.
- Јавор, лист за даву, науку и књижевност, бр. 22 (1891), 350–352.
- Јакшић, М., О Арсенију IV. Јовановићу Шакабенићу: лекције из историје Карловачке митрополије, Сремски Карловци 1899.
- Јакшић, М., О Вићентију Јовановићу. Прилози за историју митрополијства му 1731–1737, Нови Сад 1900.
- Јанковић, Е., Трговци, Београд: Службени гласник 2008.
- Jansen, S. L., *Debating women, politics, and power in early modern Europe*, New York: Palgrave Macmillan 2008.
- Jarrard, A., *Architecture as Performance in Seventeenth-Century Europe: Court Ritual in Modena, Rome, and Paris*, Cambridge University press 2003.
- Јачов, М., Сјиси конгрегације за пројекатну веру у Риму о Србима 1622–1644, I, Београд: САНУ 1986.
- Јачов, М., Милешева и римска курија од обнове Пећке патријаршије до велике сеобе, у: Милешева у историји српског народа, (ур.) Војислав Ј. Ђурић, Међународни научни скуп поводом седам и по векова постојања, Београд: САНУ 1987, 253–266.
- Јачов, М., *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645–1669)*, II, Rome: Biblioteca Apostolica Vaticana 1992.
- Joachim, J. F., *Das Neu eröffnete Münzkabinet*, Nürnberg 1761.
- Јовановић, М., Језик и друштвена историја: друштвеноисторијски оквири јолими-ке о српском књижевном језику, Београд: Стубови културе 2002.
- Јовановић, М., Лајински језик и класичне књижевности у Војводини 18. века, у: XVIII столеће VI (2007), 67–93.
- Joseph, J. E., *Language and identity: national, ethnic, religious*, New York: Palgrave Macmillan 2004.
- Johannesson, K., *The Portrait of the Prince as the Rethorical Genre*, у: *Iconography, propaganda and legitimation*, (Ed.) Allan Ellenius, Oxford University Press 1998, 11–36.
- Југовић, М., Тишле и јојиси архиепископа и патријарха српских, Београд: СПЦ 1934.
- Јулинац, П., *Крайное введение в историју происхождения славено-српског народа*, Венеција 1765.
- Kalas, R. J., *The Noble Widow's Place in the Patriarchal Household: The Life and Career of Jeanne de Gontault*, у: *The Sixteenth Century Journal*, Vol. 24, No. 3 (Autumn, 1993), 519–539.
- Kamusella, T., *The politics of language and nationalism in modern Central Europe*, New York: Palgrave Macmillan 2009.

- Kanduth, E., *Der Kaiserliche Hofdichter im 18. Jahrhundert*, y: *Die Österreichische Literatur: Ihr Profil an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert (1750–1830)*, (Hg.) Herbert Zeman, Bd. I, Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt 1979, 307–330.
- Kann, R. A., *A study in Austrian intellectual history: from late Baroque to Romanticism*, New York: F. A. Praeger 1960.
- Kantorowicz, E. H., *Pro Patria Mori in Medieval Political Thought*, y: *The American Historical Review*, Vol. 56, No. 3. (Apr., 1951), 472–492.
- Kantorowicz, E. H., *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*, Princeton University Press 1957.
- Kanz, R., *Dichter und Denker im Porträt. Spurengänge zur deutschen Porträtkultur des 18. Jahrhunderts*, München: Deutscher Kunstverlag 1993.
- Kaplan, B. J., *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Harvard University Press 2007.
- Kapner, G., *Barocker Heiligenkult in Wien und seine Träger*, Wien: Verlag f. Geschichte u. Politik 1978.
- Karant-Nunn, S. C., *Preaching the Word in Early Modern Germany*, y: *Preachers and People in the Reformations and Early Modern Period*, (Ed.) Larissa Taylor, Leiden: Brill 2003, 193–220.
- Караџић, В. С., *Српски рјечник: истолкован њемачким и латинским ријечима*, Беч 1818.
- Касирер, Е., *Филозофија просветиољства*, Београд: Гутенбергова галаксија 2003.
- Кашић, Д., *Прилози за историју „Statuta Valachorum“*, Београд 1957.
- Кашић, Д., *Српски манастири у Хрватској и Славонији*, Београд: Српска Патријаршија 1971.
- Keduri, E., *Nacionalizam*, Podgorica: CID 2000.
- Кефер, И., Веселиновић-Шулц, М., *Јужнословенски народи у мађарској ђериодици 1780–1800*, I, Нови Сад: Матица српска 1993.
- Kipling, G., *Enter the King: Theatre, Liturgy and Ritual in the Medieval Civic Triumph*, Oxford University Press 1998.
- Кириловић, Д., *Пројоведи Јована Рајића војницима*, y: *ЗМСКИЈ* 3 (1956), 164–167.
- Klaić, V., *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića (1652–1713)*, Zagreb: Matica hrvatska 1914.
- Kleingeld, P., *Six Varieties of Cosmopolitanism in Late Eighteenth-Century Germany*, y: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 60, No. 3. (Jul., 1999), 505–524.
- Kleingeld, P., *Kantian Patriotism*, y: *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 29, No. 4. (Autumn, 2000), 313–341.
- Klecker, E., *Tradition und Moderne im Dienst des Herscherlobes. Beispiele lateinischer Panegyrik für Maria Theresia*, y: *Strukturwandel kultureller Praxis: Beiträge zu einer kulturwissenschaftlichen Sicht des theresianischen Zeitalters*, (Hg.) Franz M. Eybl, Wien 2002, 233–247.
- Kley, D. K. Van, *Piety and politics in the century of lights*, y: *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*, (Ed.) Mark Goldie & Robert Wokler, Cambridge University Press 2006, 110–146.

- Knapp, É., Tüskes, G., *Emblematics in Hungary: A study of the history of symbolic representation in Renaissance and Baroque literature*, Tübingen: Niemeyer 2003.
- Knapp, É., Tüskes, G., *Volksfrommigkeit in Ungarn: Beitrage zur vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte*, Dettelbach 1996.
- Kneidinger, M., Dittinger, P., *Hoftrauer am Kaiserhof, 1652 bis 1800*, у: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, (Hg.) Irmgard Pangerl, Martin Scheutz & Thomas Winkelbauer, Innsbruck: Studien Verlag 2007, 529–572.
- Knippenberg, J. M., *Moving Beyond Fear: Rousseau and Kant on Cosmopolitan Education*, у: *The Journal of Politics*, Vol. 51, No. 4 (Nov., 1989), 809–827.
- Knipping, J. B., *Iconography of the Counter Reformation in Netherlands*, I, Nieuwkoop: De Graff 1974.
- Књижевност Дубровника: ренесанса и барок, (ур.) Злата Бојовић, Београд: Филолошки факултет 2007.
- Козелек, Р., *Кришика и криза: стиудија о њајоіенези ірађанскоі свеіа*, Београд: Плато 1997.
- Коларић, М., „Бој на Косову“ Амвросија Јанковића, у: *ЗНМ* 3 (1962), 233–236.
- Koselleck, R., *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 2006.
- Костић, М., *Штејтан ујицај францускоі философа Bayle-a на іемишварскоі ейи-скоіа Пеітра Пеіровића*, у: *ГИДНС* 1 (1928), 67–71.
- Костић, М., *Гроф Колер као културноіросвеіни реформайор код Срба у Ујарској у XVIII веку*, Београд: СКА 1932.
- Костић, М., *Кулї Пеітра Великоі међу Русима, Србима и Хрвайима у XVIII веку*, у: *ИЧ САН* 8 (1959), 83–106.
- Костић, М., *Срїски стиуденїи на универзиїеїма у Халеу, Лајпцију и Геїиііену у XVIII стиолећу*, у: *ЗМСИ* 44 (1991), 19–38.
- Костић, М., *Акаїоличка књижевност код Срба крајем XVIII века*, у: *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку, Одабране стиудије*, Загреб 2010, 249–261.
- Костић, М., *Одјеци Ајблове књиіе іроїив њаїсїва код Срба*, у: *Исто*, 310–313.
- Костић, М., *Неколико идејних одгара Француске револуције у срїском друшїву крајем XVIII и іочейком XIX века*, у: *Исто*, 233–248.
- Костић, М., *Јаков Орфелин и њеіово доба*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2007.
- Костић, С., *Једна немачка іесма іоводом закључења Пожаревачкоі мира (1718)*, у: *Браничево, часоїис за књижевност, културна и друшївена њиїања* 3 (1959), 54–58.
- Костић, С., *Орфелин и іерезијанске школске реформе*, у: *ЗМСКИЈ* 21/2 (1973), 219–235.
- Kraft, J. L., *Histoire générale de l'auguste maison d'Autriche, contenant une description exacte de tous ses empereurs, rois, ducs, archiducs & autres princes, tant ecclésiastiques que seculiers*, I–III, Bruxelles 1744.
- Kreidl-Papadopoulou, K., *Die Ikone der Muttergottes „Zoodóchos Pigí“ im Kloster der Elisabethinen in Wien*, у: *WJK XXX/XXXI* (1977/78), 225–236.

- Крстић, Н., *Срби у 18. веку и њихово учење француској језика*, у: *XVIII столеће IV* (2006), 76–85.
- Krueger, R., *Czech, German, and noble: status and national identity in Habsburg Bohemia*, Oxford University Press 2009.
- Кулић, Б., *Инвентари манастира Бешеново (1775) и Ново Хойово (1776)*, у: *Грађа за проучавање сѐменика културе Војводине XVIII* (1996), 199–217.
- Кулић, Б., *Новосадске дрворезбарске радионице 18. века*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2007.
- Кулић, Т., *Култура сећања: теоријска објашњења употребе прошлости*, Београд: Чигоја штампа 2006.
- Küster, S., *Vier Monarchien – Vier Öffentlichkeiten: Kommunikation um die Schlacht bei Dettingen*, Münster: LIT Verlag 2004.
- Laborde, C., *From Constitutional to Civic Patriotism*, у: *British Journal of Political Science*, Vol. 32, No. 4 (Oct., 2002), 591–612.
- Лазић, М., Ранковић, З., *Уредбе и прописи Митрополије београдске: 1835–1856*, Пожаревац: Епархија браничевска 2010.
- Lakuš, J., *Jozefinistički duh i katekizmi prve polovine 19. stoljeća u Dalmaciji*, у: *Croatica Christiana periodica* 59 (2007), 67–84.
- Landes, J. B., *Visualizing the Nation: Gender, Representation, and Revolution in Eighteenth-Century France*, Ithaca: Cornell University Press 2001.
- Lauer, R., *Poetika i ideologija: (jugoslovenske teme)*, Београд: Prosveta 1987.
- Lea, C. A., *Tolerance Unlimited: „The Noble Jew“ on the German and Austrian Stage (1750–1805)*, у: *The German Quarterly*, Vol. 64, No. 2 (Spring, 1991), 166–77.
- Levie, D. de, *Patriotism and Clerical Office: Germany 1761–1773*, у: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 14, No. 4. (Oct., 1953), 622–627.
- Леро, Р., *Идеја хуманости: увод у феноменологију*, Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића 1993.
- Letić, B., *Rodoljublje u dubrovačkoj književnosti XVII veka*, Sarajevo: Svjetlost 1982.
- Lechtreck, H. J., *Herrscher im „royaume agricole“. Das kaiserliche Pflügen als Gegenstand reformabsolutistischer Bildsprache*, у: *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 64/3 (2001), 331–363.
- Ликови дарока, (ур.) Розарио Вилари, Београд: Clio 2004.
- Lloyd, H. A., *Constitutionalism*, у: *The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*, (Ed.) J. H. Burns and M. Goldie, Cambridge University Press 1991.
- Loewenson, L., *Some Details of Peter the Great's Stay in England in 1698: Neglected English Material*, у: *The Slavonic and East European Review*, Vol. 40, No. 95 (Jun., 1962), 431–443.
- Lonza, N., *Obliti privatorum publica curate: preci i srodnici jedne političke maksime*, у: *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 44 (2006), 25–46.
- Löffler, T., *Emblematik zwischen Genealogie und Fürstenspiegel: Die Sinnbilder in den „Excubiae tutelares LX heroum“ (1637) von Andreas Brunner und ihre Rezeption*, (рукопис докторске дисертације), München 2008.

- Lukowski, J., *The European nobility in the eighteenth century*, New York: Palgrave Macmillan 2003.
- Lucas, C., *The Crowd and Politics between „Ancien Regime“ and Revolution in France*, у: *The Journal of Modern History*, Vol. 60, No. 3 (Sep., 1988), 421–457.
- Maguire, H., *Style and Ideology in Byzantine Imperial Art*, у: *Gesta*, Vol. 28, No. 2 (1989), 217–231.
- Макинтајер, А., *Трајање за врлином: студија из теорије морала*, Београд: Плато 2006.
- Максимовић, Ј., Марковић, М., *Прилој познавању исцелишеској култи мошћују сремских светитеља*, у: *ЗМСДН* 109 (2000), 131–163.
- Максимовић, М., *Что јест ђаја?*, Беч 1784.
- Макуљевић, Н., *Умешност и национална идеја у XIX веку: сисџем евројске и срјске визуелне културе у служби нације*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства 2006.
- Mandić, R., *Medalje izdate povodom zauzeća Beograda 1688, 1717. i 1798. godine: iz zbirke Narodnog muzeja u Beogradu*, у: *Dinar: numizmatički časopis*, 26 (2006), 60–64.
- Maravall, J. A., *Culture of the Baroque. Analysis of a Historical Structure*, Minneapolis: University of Minnesota Press 1986.
- Маринковић, Б., *Скица за ђри ђорјреја – I Дионисије Новаковић*, у: *ГФФНС* 11/1 (1968), 221–250.
- Maria Theresia als Königin von Ungarn*, Katalog der Ausstellung des Landes Burgenland, Schloss Halbturn, 15. Mai – 26. Oktober 1980, Eisenstadt 1980.
- Марјановић-Душанић, С., *Владарска идеологија Немањића: дијломајичка студија*, Београд: Српска књижевна задруга 1997.
- Марјановић-Душанић, С., *Свети краљ: култи Стефана Дечанској*, Београд: Балканолошки институт САНУ 2007.
- Markell, P., *Making Affect Safe for Democracy?: On „Constitutional Patriotism“*, у: *Political Theory*, Vol. 28, No. 1 (Feb., 2000), 38–63.
- Matsche, F., *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI: Ikonographie, Ikonologie und Programmatik des „Kaiserstils“*, Berlin: De Gruyter 1981.
- Mah, H., *The Epistemology of the Sentence: Language, Civility and Identity in France and Germany, Diderot to Nietzsche*, у: *Representations*, No. 47 (Summer, 1994), 64–84.
- Mcgrath, A. E., *A Brief History Of Heaven*, Blackwell Publishers 2003.
- Медаковић, Д., *Две историјске композиције сликара Јоакима Марковића из 1750*, у: *ЗМПУ* 5 (1961), 113–121.
- Медаковић, Д., *Национална историја Срба у светлости црквене умешности новијеј доба*, у: *Пућеви срјској барока*, Београд: Нолит 1971.
- Медаковић, Д., *Косовски дој у ликовним умешностима*, Београд: Српска књижевна задруга 1990.
- Медаковић, Д., *Манастир Сјугеница у историји срјској народа*, у: *ЗМСИ* 55 (1997), 7–24.
- Медаковић, Д., *Јосиф II и Срби*, Нови Сад: Прометеј 2005.

- Међународни научни скуп *Стефан Немања – Симеон Мироточиви: историја и предање*, (ур.) Јованка Калић, Београд: САНУ 1996.
- Mellicensis, B., *Sancta et Beata Austria*, Augsburg 1750.
- Melichar, P., *Zur Soziogenese des Intellektuellen in Österreich vor allem im josephinischen Wien*, (рукопис докторске дисертације), Wien 1993.
- Melton, J. V. H., *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, Cambridge University Press 2001.
- Meyer, A. R., *Medieval Allegory and the Building of the New Jerusalem*, Cambridge: D. S. Brewer 2003.
- Микић, О., *Портрети Срба XVIII века*, Нови Сад: Матица српска 2003.
- Микић, О., *Стефан Тенецки – банатски сликар из XVIII века*, у: *Српско сликарство 18–20. века: одабране студије*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2005, 33–54.
- Милановић-Јовић, О., *Иконостас Николајевске цркве у Сџаром Сланкамену*, у: *ЗЛУМС 6* (1970), 367–377.
- Милекер, С., *Повесница слободне краљеве вароши Вршца*, I–II, Вршац: Градски музеј 2005.
- Милосављевић, В., *Сава Текелија и српска мисао*, I–II, Београд: Мирослав 1998.
- Милосављевић, Д., *Сликар Лазовићи и њихово доба*, Ужице: Народни музеј 2000.
- Милошевић, А., *Уметносни „Краљевине Србије“ између Пожаревачкој и Београдској мира*, (рукопис магистарског рада), Београд 2008.
- Милошевић, А., *Настанак и развој концепција Краљевине Србије у барокној историографији и визуелним медијима*, у: *Зборник Музеја примењене уметности 6* (2010), 19–26.
- Milošević, A., *The Festival Book for the Exchange of Austrian and Turkish Deputations in 1719*, у: *The peace of Passarowitz, 1718*, (Eds.) Charles Ingrao, Nikola Samardzic & Jovan Pesalj, Purdue University Press 2011, 239–253.
- Михаиловић, Р., *Топографски пејзаж српске уметности XVIII века као политички аргумент*, у: *ЗЛУМС 9* (1973), 139–150.
- Михаиловић, Р., *Црква Ваведења Богородице манастира Бојани (Иконографија женске цркве – припадност)*, у: *ЗЛУМС 21* (1985), 205–221.
- Mittelalterliche nationes – neuzeitliche Nationen: Probleme der Nationenbildung in Europa*, (Hg.) Almut Bues und Rex Rexhauser, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 1995.
- Mitchell, W. J. T., *Picture Theory: Essays on Visual and Verbal Representation*, University Of Chicago Press 1994.
- Мишић, С., *Уметничка заоставштина Саве Текелије*, у: *Сава Текелија: велики српски добротвор*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2010, 107–173.
- Mokuter, I., *Jezička obeležja srpskih izdanja budimske univerzitetske štamparije u periodu od 1796. do 1814. godine*, у: *Typographia Universitas Hungaricae Budae 1777–1848*, (Hg.) Péter Király, Budapest 1983, 377–385.
- Moss, A., *The Politica of Justus Lipsius and the Commonplace-Book*, у: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 59, No. 3 (Jul., 1998), 421–436.
- Mozart: Experiment Aufklärung im Wien des ausgehenden 18. Jahrhundert*, (Hg.) Herbert Lachmayer, Wien: Hatje Cantz Verlag 2006.

- Mrnavić, J. T., *Vita S. Sabbae abbatis Stephani Nemaniae Rasciae regis filii*, Venecija 1789.
Музеј српске православне цркве Епархије зајребацко-љубљанске у Зајребу, (ур.) Слободан Милеуснић, Загреб 2006.
- Mullett, M. A., *The Catholic Reformation*, London: Routledge 1999.
- Munck, T., *The Enlightenment: A Comparative Social History 1721–1794*, Oxford University Press 2000.
- Müller, J. W., *Constitutional patriotism*, Princeton University Press 2007.
- McIlwain, C. H., *Constitutionalism: Ancient and Modern*, Indianapolis: Liberty Fund 2007.
- McMahon, D. M., *Enemies of the enlightenment: the French counter-Enlightenment and the making of modernity*, Oxford University Press 2001.
- McNeely, I. F., *The emancipation of writing: German civil society in the making, 1790s–1820s*, Berkeley: University of California Press 2003.
- Ненадовић, М., *Мемоари*, Београд: Рад 2001.
- The New Cultural History: Essays*, (Ed.) Aletta Biersack, University of California Press 1989.
- Nierop, H. V., „And Ye Shall Hear of Wars and Rumours of Wars“. *Rumour and the Revolt of the Netherlands*, у: *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands*, 69–86.
- Новак, В., *Илирикум сакрум (Illyricum sacrum)*, у: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, (ур.) Станоје Станојевић, II, Нови Сад: Штампарија “Будућност” 2001.
- Новаковић, Д., *Ейићом или крајика објашњења о светљом храму, одеждама, дожансјивеној лићурји која се служи у њему и њеном окружењу, кроз крајика ишћања и одговоре*, (ур.) Владимир Вукашиновић, Панчево: Х. Б. Вишњић 2007.
- Новаковић, С., *Славено-српскија вedomосји*, Нови Сад: Матица српска 1961.
- Novalis: Philosophical Writings*, (Ed.) Margaret Mahoney Stoljar, New York: State University Press 1997.
- Новине србске*, бр. 54 (6. јул 1818); бр. 222 (7. октобар 1815)
- Нора, П., *Нација*, у: *Кријички речник Француске револуције*, (ур.) Франсоа Фире и Мона Озуф, Нови Сад 1996, 803–814.
- Nusbaum, M. K., *Patriotizam i kosmopolitizam*, у: *Za ljubav domovine. Rasprava o granicama patriotizma*, (ur.) M. K. Nusbaum, Dž. Koen, Zemun: Biblioteka XX vek 1999, 9–26.
- Обрадовић, Д., *Сабрана дела*, I–III, Београд: Просвета 1961.
- O’Brien, C. H., *Ideas of Religious Toleration at the Time of Joseph II. A Study of the Enlightenment among Catholics in Austria*, у: *Transactions of the American Philosophical Society, New Series*, Vol. 59, No. 7 (1969), 1–80.
- Oestreich, G., *Neostoicism and the early modern State*, Cambridge University Press 1982.

- Ozouf, M., *Le tour de la France par deux enfants: The Little Red Book of the Republic*, у: *Realms of Memory: The Construction of the French Past*, Vol. II, (Ed.) Pierre Nora, New York: Columbia University Press 1997, 125–150.
- Озуф, М., *Суђење краљу*, у: *Кријички речник Француске револуције*, (ур.) Франсоа Фире, Мона Озуф, Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића 1996, 160–171.
- Olden-Jorgensen, S., *Humanistic and Political Patriotism in 16th and 17th Century Denmark*, у: *Patria und Patrioten vor dem Patriotismus: Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen in 17. Jahrhundert*, (Hg.) Robert von Friedenburg, Wiesbaden 2005, 243–257.
- Oldenquist, A., *Loyalties*, у: *The Journal of Philosophy*, Vol. 79, No. 4. (Apr., 1982), 173–193.
- Opalinski, E., *Civic Culture of the Polish Nobility in the 16th and Early 17th Century*, у: *Political Culture in Central Europe (10th–20th Century)*, (Ed.) Halina Manikowska and Jaroslav Pánek, I, Prague: Institute of History, Academy of Sciences of the Czech Republic 2005, 233–248.
- Описаније Јерусалима, изрезао у бакру Христофор Џефаровић, Беч 1748, (ур.) Динко Давидов, Нови Сад 1973.
- О ипросећеносћии, (ур.) Никола Грдинић, Нови Сад: Завод за културу Војводине 2004.
- Орбини, М., *Книја историографија початіија имене, славы и разширенія народа славянскоіо и ихъ Царей и Владетіелей іодъ мноіиіи именами и со мноіиіи Царствіями, Королевствіями, и Провінціями*, Санктпетербург 1722.
- Орбин, М., *Краљевство Словена*, Зрењанин: Sezam book 2006.
- Орфелин, З., *Представка Марији Терезији*, (ур.) Страхинја К. Костић, Нови Сад: Матица српска 1972.
- Орфелин, З., *Славенска калиграфија (1777)*, Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве 1992.
- Österreich zur Zeit Kaiser Joseph II: Mitregent Kaiserin Maria Theresias und Landesfürst, Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseum, Stift Melk, 29. März – 2. Nov. 1980.
- Österreichs Orden: vom Mittelalter bis zur Gegenwart, (Hg.) Johann Stolzer und Christian Steeb, Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt 1996.
- Остојић, Т., *Захарија Орфелин, животи и рад му*, Београд 1923.
- Остојић, Т., *Досијеј Обрадовић у Хојову: студија из културне и књижевне историје*, Нови Сад: Матица српска 2002.
- Outram, D., *The Enlightenment*, Cambridge University Press 2005.
- Павић, М., *Историја српске књижевности барокној доба (XVII и XVIII век)*, Београд: Нолит 1970.
- Павић, М., *Историја српске књижевности класицизма и њедромантизма*, Београд: Нолит 1979.
- Pallas, D. I., *Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή*, у: *Archaiologikon Deltion* 26 (1971), 201–224.
- Palm, F. K. von, *Abhandlung von den Titeln und Wappen, welche Maria Theresia als apostolische Königin von Hungarn führet*, Wien 1774.

- Pavlović, D., *Iz književne i kulturne istorije Dubrovnika*, Sarajevo: Svjetlost 1955.
- Павловић, М., *Анџолоџија српској ђесништва (XIII–XX века)*, Београд: Српска књижевна задруга 1964.
- Pangerl, I., „Höfische Öffentlichkeit“: *Fragen des Kammerzutritts und der räumlichen Repräsentation am Wiener Hof*, у: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, (Hg.) Irmgard Pangerl, Martin Scheutz & Thomas Winkelbauer, Innsbruck: Studien Verlag 2007, 255–286.
- Pangerl, I., *Zeremoniell und zeremonielles Handeln am Wiener Hof*, у: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, (Hg.) Irmgard Pangerl, Martin Scheutz & Thomas Winkelbauer, Innsbruck: Studien Verlag 2007, 7–14.
- Пантић, М., *Кнез Лазар и Косовска бишка у старој књижевности Дубровника и Боке Которске*, у: *О кнезу Лазару*, (ур.) Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић, Београд: Филозофски факултет 1975, 338–408.
- Pantić, M., *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd: Srpska književna zadruga 1990.
- Papastratos, D., *Paper Icons: Greek Orthodox religious engravings 1665–1899*, Vol. I–II, Athens 1990.
- Pattemore, S., *The People of God in the Apocalypse: Discourse, Structure and Exegesis*, Cambridge University Press 2004.
- Patria und Patrioten vor dem Patriotismus: Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen in 17. Jahrhundert*, (Hg.) Robert von Friedenburg, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2005.
- Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, (Hg.) Otto Dann, Miroslav Hroch und Johannes Koll, Köln: SH-Verlag 2003.
- Patriotizam*, (ur.) Igor Primorac, Zagreb: Kruzak 2004.
- Пенингтон, Д. Х., *Европа у седамнаестом веку*, Београд: Clio 2002.
- Песништво ренесансе и барока: Дубровник, Далмација, Бока Которска*, (ур.) Мирован Пантић, Београд: Просвета 1968.
- Петковић, С., *Српски свештеници у сликарству православних народа*, Нови Сад: Матица српска 2007.
- Петровић, Д., *Музика у Орфелиновом делу „Поздрав Мојсеју Пућнику“*, у: *Српска графика XVIII века*, зборник радова, (ур.) Динко Давидов, Београд: Балканолошки институт САНУ 1986, 175–179.
- Петровић, М., *Стари српски зајиси и најјисци из Војводине*, II, Нови Сад: Матица српска 1995.
- Pettegree, A., *Reformation and the Culture of Persuasion*, Cambridge University Press 2005.
- Pettegree, A., *A Provincial News Community in Sixteenth-Century Europe*, у: *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands*, (Ed.) Judith Pollmann and Andrew Spicer, Leiden: Brill 2007, 33–48.
- Pierling, O., Rački, F., *L. Komulovića izveštaj i listovi o poslanstvu njegovu u Tursku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku*, у: *Starine JAZU* 14 (1882), 83–124.

- Поезија Дубровника и Боке Коџорске*, (ур.) Злата Бојовић, Нови Сад: Матица српска 2010.
- Polleroß, F., *Zur Repräsentation der Habsburger in der bildenden Kunst*, у: *Welt des Barock*, (Hg.) Rupert Feuchtmüller und Elisabeth Kovács, Wien 1986, 87–104.
- Polleroß, F., *Kaiser, König, Landesfürst: Habsburgische „Dreifaltigkeit“ im Porträt*, у: *Bildnis, Fürst und Territorium*, (Hg.) Andreas Beyer, Ulrich Schütte und Lutz Unbehaun, München: Deutscher Kunstverlag 2000, 189–218.
- Polleroß, F., „*Pro decore Majestatis*“: *Zur Repräsentation Kaiser Leopolds I. in Architektur, Bildender und Angewandter Kunst*, у: *Jahrbuch des Kunsthistorischen Museums Wien* 4/5 (2002/2003), 191–295.
- Polleroß, F., „*Pro Deo, Caesare et patria*.“ *Zur Repräsentation der Stände in Österreich vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, у: *Bündnispartner und Konkurrenten der Landesfürsten? Die Stände in der Habsburgermonarchie*, (Hg.) Gerhard Ammerer, Wien: Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 2007, 479–532.
- Popelka, L., *Castrum Doloris oder „Trauriger Schauplatz“*. *Untersuchungen zu Entstehung und Wesen ephemerer Architektur*, Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften 1994.
- Поповић, Д., *Племсѝво*, у: *Војводина*, II, Нови Сад: Историско друштво 1939, 111–137.
- Поповић, Д. Ј., *Девеѝ ѝисама Гаврила Сѝефановића Веницловића*, у: *ЗМСКИЈ* 4–5 (1958), 233–247.
- Поповић, Д., *Срѝи у Војводини: Од Карловачкој мира 1699. до Течишварској сабора 1790*, II, Нови Сад: Матица српска 1990.
- Поповић, Д., *Срѝски владарски гроб у средњем веку*, Београд: Институт за историју уметности Филозофског факултета 1992.
- Поповић, Д., *Меторија ѝаѝиријарха Максима*, у: *ЗЛУМС* 34–35 (2003), 111–117.
- Поповић, Д., *Под окриљем свеѝосѝи: кулѝ свеѝих владара и реликвија у средњовековној Срѝији*, Београд: Балканолошки институт САНУ 2006.
- Поповић, М., *Беоѝрадска ѝврђава*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда 2006.
- Potts, J., *A History of Charisma*, Palgrave Macmillan 2009.
- Pribojević, V., *O podrijetlu i slavi Slavena*, ur. M. Kurelac, Zagreb: Narodne novine 1997.
- Приваѝни живоѝ у срѝским земљама у освиѝ модерној доба*, (ур.) Александар Фотић, Београд: Клио 2005.
- Придаѝак к ручној књизи за селскаја училишѝа. Должносѝи ѝодаников к ѝихову монарху*, Беч 1787.
- Pfeffel, J. A., *Göldene Aepfel in silbernen Schalen*, Augsburg 1746.
- Радојчић, Н., *Срѝска исѝорија Мавра Орѝинија*, Београд: Научна књига 1950.
- Радојчић, Н., *Срѝски исѝоричар Јован Рајић*, Београд: Научна књига 1952.
- Радонић, Ј., *Прилози за исѝорију Срѝа у Уѝарској у XVI, XVII и XVIII веку*, I, Нови Сад 1909.
- Радонић, Ј., *Гроф Ђорђе Бранковић и ѝеѝово време*, Београд: СКА 1911.

- Радонић, Ј., *Штампарнице и школе римске курије у Италији и јужнословенским земљама XVII века*, Београд: Издавачко предузеће НР Србије 1949.
- Радонић, Ј., Костић, М., *Српске привилегије од 1690. до 1792*, Београд: Научна књига 1954.
- Rady, M. C., *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, New York: Palgrave Macmillan 2000.
- Рајић, Ј., *Историја катихизма православних Србаља у царским државама*, св. 95, Панчево [б.г.].
- Рајић, Ј., *Историја разних словенских народа, највише Бољар, Хорватов и Сербов*, I–IV, Беч 1794.
- Рајковић, Ђ., *Српски народно црквени сабор 1769. у Карловцима*, у: ЛМС 114 (1872), 151–202.
- Ракић, З., *Паул – српски сликар XVII века*, Нови Сад: Галерија Матице српске 1998.
- Randall, D., *Credibility in Elizabethan and Early Stuart Military News*, London: Pickering & Chatto Publishers 2008.
- Rathmann, J., *Die „Volk“ – Konzeption bei Herder*, у: *Volk – Nation – Vaterland*, (Hg.) Ulrich Hermann, Hamburg: Meiner Felix Verlag 1996, 55–66.
- Redekop, B. W., *Thomas Abbt and the Formation of an Enlightened German „Public“*, у: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 58, No. 1. (Jan., 1997), 81–103.
- Reinalter, H., *Die Französische Revolution und Österreich: ein Überblick*, у: *Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit auch in Österreich? Auswirkungen der Französischen Revolution auf Wien und Tirol*, Eigenverlag der Museen der Stadt Wien, Wien 1989, 180–195.
- Religion and Politics in Enlightenment Europe*, (Ed.) James E. Bradley & Dale K. Van Kley, University of Notre Dame Press 2001.
- Reynolds, B. R., *Latin Historiography: A Survey, 1400–1600*, у: *Studies in the Renaissance*, Vol. 2 (1955), 7–66.
- Reynolds, J., *Discourses on Art*, New Haven: Yale University Press 1997.
- Reynolds, S., *Regnal Sentiments and Medieval Communities*, у: *Nationalism*, (Ed.) John Hutchinson and Anthony D. Smith, Oxford University Press 1994, 137–140.
- Ристовић, Н., *Српска књижевност на латинском језику*, у: *XVIII столеће VI* (2007), 40–66.
- Roeck, B., *Civic Culture And Everyday Life in Early Modern Germany*, Leiden: Brill 2006.
- Рокаи, П., Ђере, З., *Историја Мађара*, Београд: Clio 2002.
- Роксандић, Д., *Павао Ритер Вишезовић у српској култури*, у: *Просвјета. Народни српски календар*, Загреб: Српско културно друштво Просвјета 1995, 73–77.
- Rombouts, S., *Art as Propaganda in Eighteenth-Century France: The Paradox of Edme Bouchardon's Louis XV*, у: *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 27, No. 2 (Winter, 1993–1994), 255–282.
- Rose, G., *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials*, London: Sage 2002.
- Rothenberg, G. E., *Nobility and Military Careers: The Habsburg Officer Corps, 1740–1914*, у: *Military Affairs*, Vol. 40, No. 4 (Dec., 1976), 182–186.

- Руварац, Д., *Српски црквено-народни сабори у Угарској и ц. к. и к. повереници на њима од 1690. до данас*, Земун 1889.
- Руварац, Д., *Мојсије Пејровић, митрополић београдски 1713–1730, прилози историји српске цркве*, у: Споменик СКА XXXIV (1898), 81–200.
- Руварац, Д., *Својеручни зајиси владице јорњо-карловачкој, а појом митрополића Павла Ненадовића*, у: Српски Сион, год. XIV, бр. 2 (31. јануар 1904), 34–38.
- Руварац, Д., *Тужба обиче народна цесарском величеству*, у: Српски Сион 9 (1905), 248–249.
- Руварац, Д., *Наставление Митрополића Павла Ненадовића фрушкојорским настојатељима о владању при долазу цара Јосифа II. у манастир*, у: Српски Сион 23 (1905)
- Руварац, Д., *Јосиф Рајачић – патријарх дунавски и целаја Илирика*, у: Српски Сион XVII (1907), 305–306.
- Rude, G., *The London „Mob“ of the Eighteenth Century*, у: *The Historical Journal*, Vol. 2, No. 1 (1959), 1–18.
- Rupitz, J., *Indices der verbotenen Bücher in Österreich 1754–1792*, у: *Verdrängter Humanismus-verzögerte Aufklärung. Österreichische Philosophie zur Zeit der Revolution und Restauration (1750–1820)*, Wien: Verlag Turia & Kant 1992, 921–932.
- Самарџић, Р., *Писци српске историје*, I, Београд: Просвета 1976.
- Самарџић, Р., *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, у: *Историја српској на-
рода*, III/2, Београд: Српска књижевна задруга 1993, 7–104.
- Sashegyi, O., *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.: Beitrag zur Kulturgeschichte der Habsburgischen Länder*, Budapest: Akadémiai Kiadó 1958.
- Свети Сава у српској историји и традицији, (ур.) Сима Ђирковић, Београд: САНУ 1998.
- Seton-Watson, H., *Old and New Nations*, у: *Nationalism*, (Ed.) John Hutchinson and Anthony D. Smith, Oxford 1994, 134–137.
- Sedlák, P., *Leopold Kollonich (1631.–1707.) – kardinal hrvatskoga podrijetla i njegova crkvena i politička djelatnost: (300. obljetnica smrti primasa Leopolda Kollonica)*, у: *Croatia Christiana Periodica*, Vol. 60, No. 31 (Prosinac 2007), 85–99.
- Segesvary, V., *The History of a Private Library in 18th Century Hungary: The Library of Pál and Gedeon Ráday*, Hague 2005.
- Seidler, M. J., „*Wer mir gutes thut, den liebe ich*“: Pufendorf on Patriotism and Political Loyalty, у: *Patria und Patrioten vor dem Patriotismus: Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen in 17. Jahrhundert*, (Hg.) Robert von Friedenburg, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2005, 335–365.
- Сербске летописи*, год. II, св. 5 (1826); *Сербский летопись* 61/2 (1843)
- Српски народни листи* 40 (1842)
- Сечански, В., *Вуков Рјечник из 1818. године*, у: *Сусрећи библиографа '86–'87*, Инђија 1988, 100–105.
- Silver, L., *Marketing Maximilian: the visual ideology of a Holy Roman Emperor*, Princeton University Press 2008.

- Симић, В., *Ars memorie: Констијуисање кулџа Досијеја Обрадовића на љремеру њејовој Мезимца из 1818. јодине*, у: XVIII сџолеће VI (2007), 161–172.
- Симић, В., *Неколико речи о емблему Друшџва за љроучавање 18. века*, у: XVIII сџолеће VI (2007), 212–218.
- Симић, В., *Кулџурни љтрансфер у доба љпросветиџијељсџтва: Орфелин, Калиџрафија и реформа срџских основних школа*, у: ЗЛУМС 37 (2009), 193–219.
- Симић, В., *Сава Текелија – љаџриотиа, љпросветиџијељ и добротвор на размеђи XVIII и XIX века*, у: *Сава Текелија: велики срџски добротвор*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2010, 15–106.
- Симић, В., *О должностџи љоддаников к њихову монарху: љолиџички каџихизис из доба љпросветиџијељсџтва*, (у штампџ).
- Simić, V., *Patriotism and Propaganda: Habsburg Media Promotion of the Peace Treaty of Passarowitz*, у: *The peace of Passarowitz, 1718*, (Eds.) Charles Ingrao, Nikola Samardžić & Jovan Pesalj, Purdue University Press 2011, 267–290.
- Скерлић, Ј., *Срџска књџжевносџ у XVIII веку*, Београд 1923.
- Скерлић, Ј., *Омладина и њена књџжевносџ (1848–1871): изучавања о националном и књџжевном романџизму код Срба*, Београд 1925.
- Skinner, Q., *Visions of Politics: Hobbes and Civil Science*, Vol. III, Cambridge University Press 2002.
- Служебник*, Москва 1780.
- Служебник*, Будим 1799.
- Служебник*, Будим 1825.
- Smith, A. D., *Chosen People*, Oxford University Press 2003.
- Soergel, P. M., *Wondrous in his saints: counter-Reformation propaganda in Bavaria*, Berkeley: University of California Press 1993.
- Соларић, П., *Кључић у моје Земљеойисаније чрез неколика љисма мојему љријаџељу Л. Н., Венеџија 1804.*
- Solarić, P., *Azbuka slavenska izjasnena Rimskom, po pravopisaniju Dalmatskomu, Horvatskomu, Slavonskomu, i Krajnskomu. Ljubitelem svojega jezuka i pisma*, Venecija 1814.
- Sommerville, J. P., *Absolutism and royalism*, у: *The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*, (Ed.) J. H. Burns and M. Goldie, Cambridge University Press 1991, 347–373.
- Sonnenfels, J. von, *Von dem Verdienste des Portraitmalers: in einer außerordentlichen Versammlung der k. k. freyen Zeichnung- und Kupferstecherakademie am 23. Septemb. 1768*, Wien 1768.
- Sonnenfels, J. von, *Über die Liebe des Vaterlandes*, Wien 1771.
- Sonnenfels, J. von, *Ueber die Ankunft Pius’ des VI. in Wien. Fragment eines Briefes*, Wien 1782.
- Србљак: службе, канони, акаџиџиџи*, (ур.) Ђорђе Трифуновић, I–III, Београд: Српска књџжевна задруга 1970.
- Срџска љрађанска љоезија XVIII и с љочейка XIX сџолећа*, (ур.) Боровоје Маринковић, II, Београд: Просвета 1966.

- Стајић, В., *Грађанско друштво и сељаци*, у: Војводина, II, Нови Сад: Историско друштво 1939, 164–268.
- Стајић, В., *Грађа за културну историју Новог Сада*, Нови Сад 1947.
- Стајић, В., *Новосадске диографије*, I/1, Нови Сад: Матица српска 2002.
- Stauber, R., *Vaterland – Provinz – Nation: Gesamtstaat, Länder und nationale Gruppen in der österreichischen Monarchie 1750–1800*, у: *Aufklärung. Interdisziplinäres Jahrbuch für die Erforschung des 18. Jahrhundert und seine Wirkungsgeschichte* 10/2 (1998), 59–72.
- Стемашић-Рафија, *Изображеније оружја илиричких, изрезали у бакру Христофор Цефаровић и Тома Месмер 1741*, (ур.) Динко Давидов, Нови Сад 1972.
- Stephenson, D., *Visions of Heaven. The Dome in European Architecture*, New York: Princeton Architectural Press 2005.
- Степовик, Д. В., *Украинская ірафика XVI–XVIII вв.: Эволюция образной системы*, Киев 1982.
- Sternfeld, N., *Ein Bildreporter im Dienste Ihre Majestät*, у: *Hieronymus Löschenkohl – Sensationen aus dem alten Wien*, (Hg.) Monika Sommer, Wien: Brandstätter 2009, 116–125.
- Стефановић, В., *Стихира Србима светихиљима – скраћена верзија са дојунским текстом и коментаром*, у: *Богословље IX (XXIV)*, св. 1–2 (1965), 185–193.
- Стефановић, М. Д., *Први ей у српској књижевности као јародија јуначкој ейа*, у: Јован Рајић, *Бој змаја са орлови*, Београд: Службени гласник 2008, 109–126.
- Стефановић, М. Д., „Наравоучиљелна“ комедија, у: Емануил Јанковић, *Трјовци*, Београд: Службени гласник 2008, 137–156.
- Стефановић, М. Д., *Лексикон српској просветиљелства*, Београд: Службени гласник 2009.
- Стефановић, М. Д., *Чему историографија у 18. столећу?*, у: *Испраживања* 21 (2010), 125–131.
- Стојановић, Љ., *Сћари српски зайиси и најийиси*, књ. II, Београд 1903.
- Стојановић, Љ., *Сћари српски зайиси и најийиси*, књ. V, Београд 1925.
- Стојанчевић, В., *Рајићев сјев Бој змаја са орлови као историјски извор*, у: Јован Рајић – живић и дело, (ур.) Марта Фрајнд, Београд: Институт за књижевност и уметност 1997, 155–160.
- Стојанчевић, В., *Српски народ у својој новијој историји: крај XVII – почетак XX века*, Нови Сад: Прометеј 1998.
- Стоканов, Р., *Сомбор у 18. веку у „Зодойису“ самосћана фрањевачкој*, у: *XVIII столеће III* (2002), 89–98.
- Стошић, Љ., *Зайагноевројска ірафика као јредложак у српском сликарству XVIII века*, Београд: САНУ 1992.
- Stošić, Lj., *Emblematic Motifs on Baroque Gates of Belgrade*, у: *Balkanica* 28 (1997), 213–233.
- Стошић, Љ., *Српска умейност 1690–1740*, Београд: Балканолошки институт САНУ 2006.
- Strong, R., *Coronation: From the 8th to the 21st Century*, London: Harper Perennial 2006.

- Sudar, K., *Die Regierung und die Universitätsdruckerei (1777–1830)*, y: *Typographia Universitas Hungaricae Budae 1777–1848*, Hrsgs. Von Péter Király, Budapest 1983, 85–90.
- Sugar, P. F., *The Nature of the Non-Germanic Societies under Habsburg Rule*, y: *Slavic Review*, Vol. 22, No. 1 (Mar., 1963), 1–30.
- Sharpe, J. A., „Last Dying Speeches“: Religion, Ideology and Public Execution in Seventeenth-Century England, y: *Past & Present*, No. 107 (May, 1985), 144–167.
- Shoemaker, R. B., *The London Mob: Violence and Disorder in an Eighteenth-Century City*, London: Hambledon Continuum 2007.
- Shubin, D. H., *A history of Russian Christianity: The Patriarchal Era through Peter the Great, 1586 to 1725*, Vol. II, New York: Algora Publishing 2005.
- Scrivener, M., *The Cosmopolitan Ideal in the Age of Revolution and Reaction, 1776–1832*, London: Pickering & Chatto 2007.
- Schama, S., *The Domestication of Majesty: Royal Family Portraiture, 1500–1850*, y: *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 17, No. 1 (Summer, 1986), 155–183.
- Schwandner, J. G., *Calligraphia latina. Austriaci Stadelkirchensis Dissertatio Epistolaris De Calligraphiae Nomenclatione, Cultu, Praestantia, Utilitate*, Viennae 1756.
- Scheutz, M., Wührer, J., *Dienst, Pflicht, Ordnung und „gute Policey“. Instruktionsbücher am Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert*, y: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, (Hg.) Irmgard Pangerl, Martin Scheutz & Thomas Winkelbauer, Innsbruck: Studien Verlag 2007, 15–94.
- Scheutz, M., „Hab ichs auch im wüthshaus da und dort gehört [...]“. *Gaststätten als multifunktionale öffentliche Orten im 18. Jahrhundert*, y: *JÖGEAJ* 18/19 (2004), 169–203.
- Schmal, K., *Die Pietas Maria Theresias im Spannungsfeld von Barock und Aufklärung: Religiöse Praxis und Sendungsbewußtsein gegenüber Familie, Untertanen und Dynastie*, Frankfurt am Main: Peter Lang 2001.
- Schmidt, C. B., *Antonio Cesti's „Il pomo d'oro“: A Reexamination of a Famous Hapsburg Court Spectacle*, y: *Journal of the American Musicological Society*, Vol. 29, No. 3 (Autumn, 1976), 381–412.
- Schmidt, J., *Civility, Enlightenment, and Society: Conceptual Confusion and Kantian Remedies*, y: *The American Political Science Review*, Vol. 92, No. 2 (Jun 1998), 419–427.
- Schmidt, R. J., *Cultural Nationalism in Herder*, y: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 17, No. 3 (Jun., 1956), 407–417.
- Schmitt-Vorster, A., *Pro Deo et Populo: Die Porträts Josephs II. (1765–1790). Untersuchungen zu Bestand, Ikonographie und Verbreitung des Kaiserbildnisses im Zeitalter der Aufklärung*, (рукопис докторске дисертације), München 2006.
- Schmoldt, W., *Die Nadelstiche des Kupferstechers: Graphische Portraits als Mittel der Propaganda*, y: *Krieg der Bilder: Druckgraphik als Medium politischer Auseinandersetzung im Europa des Absolutismus*, (Hg.) Wolfgang Cilleßen, Katalog der Ausstellung Deutsches Historisches Museum, Berlin: G + H Verlag 1997, 67–75.
- Schneiders, W., *Das Zeitalter der Aufklärung*, München: C. H. Beck 2001.

- Schumann, J., *Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I.*, Berlin: Akademie Verlag 2003.
- Tadić, J., *Dubrovnik u vreme Dživa Gundulića*, у: *Srpski književni glasnik* LVI /4 (1939), 275–282.
- Tanner, M., *The Last Descendant of Aeneas: the Hapsburgs and the Mythic Image of the Emperor*, New Haven: Yale University Press 1993.
- Татић-Ђурић, М., *Стилугије о Бојородици*, Београд: Јасен 2007.
- Таубе, Ф. В. Фон, *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и војводства Срема*, Нови Сад: Матица српска 1998.
- Текелија, С., *Описаније живописа*, Београд: Просвета 1966.
- Текелија, С., *Dissertatio ivridica de cavsа, et fine civitatis = Правна дисертација о узроку и циљу постојања државе*, (ур.) Душан Николић, Нови Сад: Матица српска 2009.
- Telesko, W., *Das Thesenblatt: Gestaltwandel und Funktionsweise eines frühneuzeitlichen Kommunikationsmittel*, у: *Druckgraphik, Funktion und Form*, (Hg.) Robert Stalla, Berlin: Deutscher Kunstverlag 2001, 29–36.
- Telesko, W., *Herrscherdarstellungen und Programmbilder*, у: *Hieronymus Löschenkohl – Sensationen aus dem alten Wien*, (Hg.) Monika Sommer, Wien: Brandstätter 2009, 74–91.
- Тимотијевић, М., *Идејни пројам зидног сликарства у ирираји манастира Крушедола*, у: *Саопштења РЗСК* XIX (1987), 109–126.
- Тимотијевић, М., *Христифор Џефаровић – коњанички иориреји Браће Стирашмировић – као Militis Christiani*, у: *ЗНМ* 13/2 (1987), 71–82.
- Тимотијевић, М., *Визијација манастира Шишајовца: ирило истраживању ефемерног сјектакла*, у: *Манастир Шишајовац*, Београд: Српска академија наука и уметности 1989, 341–366.
- Тимотијевић, М., *Пориреји архијереја у новијој српској уметности*, у: *Западноевропски дарок и византијски свет*, Зборник радова са научног скупа одржаног од 10. до 13. октобра 1989, Београд: САНУ 1991, 147–174.
- Исти, *Сремски десетости Бранковићи и оснивање манастира Крушедола*, у: *ЗЛУМС* 27/28 (1991/92), 128–133.
- Тимотијевић, М., *Уметности и описица: иориреји Јосифа II на иконостазу Теодора Илића Чешљара у Мокрину*, у: *ЗФФ* XVIII (1994), 283–310.
- Тимотијевић, М., *Идејни пројам зидног сликарства у олтарском иростору манастира Крушедола*, у: *Саопштења РЗСК* 26 (1994), 95–127.
- Тимотијевић, М., *Српско дарокно сликарство*, Нови Сад: Матица српска 1996.
- Тимотијевић, М., *Црква Светиој Георгија у Темишвару*, Нови Сад: Матица српска 1996.
- Тимотијевић, М., *Трон за кивот са мошима светиој Теодора Тирона у манастиру Ново Хойово – иорекло облика и значење*, у: *Грађа за ироучавање сјоменика културе Војводине* 20 (1999), 123–138.

- Тимотијевић, М., О симболичним фигурама композиција „Јевреји на водама вавилонским“ Едуарда Бендемана и Живка Пејровића, у: Саопштења РЗСК XXXII–XXXIII (2000/2001), 81–98.
- Тимотијевић, М., Бојородица Бездинска и верско-политички програми илустрација Арсенија IV Јовановића, у: *Valcanica* XXXII–XXXIII (2001/2002), 311–346.
- Тимотијевић, М., Римничко издање Србљака и барокна примењена амблематика, у: *ЗМСКИЈ* 50, св. 1/2 (2002), 87–98.
- Тимотијевић, М., Гуслар као симболична фигура српској народној певачици, у: *ЗНМ* XVII/2 (2004), 253–285.
- Тимотијевић, М., Васпитање емоција и уобличавање модерној грађанској идентитетској код Срба, у: *ГДИ* 1–3 (2005), 7–24.
- Тимотијевић, М., Композиције Стефана Гавриловића „Гај Муције Сцевола преко Порсена“ и „Томирис са Кировом лавом“ као илустрацијски „*Exemplum virtutis*“, у: *ЗНМ* XVIII/2 (2005), 273–309.
- Тимотијевић, М., Рађање модерне државности. Приватни живот Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до почетка 19. века, Београд: *Clio* 2006.
- Тимотијевић, М., Бојородица Смедеревска, у: *ЗЛУМС* 36 (2008), 57–87.
- Тимотијевић, М., Крушедолска илустрација и верско-политички програми „групе цркве“ у Карловачкој митрополији, у: *Анали Огранка САНУ у Новом Саду*, Додатак броју 4 – за годину 2008, Нови Сад 2008, 61–82.
- Тимотијевић, М., Манастир Крушедол, I–II, Београд: Драганић 2008.
- Тимотијевић, М., „Просветио манастира Крушедола у Срему“: бакорез Захарија Орфелина из 1775., *ЗЛУМС* 38 (2010), 111–136.
- Тимотијевић, М., Таковски усанак – српске Цвице. О произвођењу јавног сећања и заборављања у симболичној политици званичне репрезентативне културе, (рукопис рада).
- Тодић, Б., Јов Василијевић у Карловцима 1743–1744. године, у: *ЗНМ* XVIII/2 (2007), 179–201.
- Тодић, Б., Косовска битка Амвросија Јанковића и остале уништене зидне слике у илустрацији манастира Врбника, у: *Радови о српској уметности и уметницима XVIII века: по архивским и другим изворима*, Нови Сад: ГМС 2010, 281–302.
- Todorović, J., *The Orthodox Concept of Renovatio Imperii and the Equestrian Portrait of Emperor Dushan*, у: *Object*, No. 3 (2000/2001), 102–107.
- Todorović, J., *An Orthodox Festival Book in the Habsburg Empire: Zaharija Orfelin's Festive Greeting to Mojsej Putnik (1757)*, Ashgate Publishing 2006.
- Тодоровић, Н., Медаља у служби идеје мира, у: *ЗНМ* 1 (1956/57), 320–331.
- Тодоровић, Н., *Пожаревачки мир, 1718, у литератури, гравири и медаљерству*, у: *ЗНМ* VIII (1975), 509–524.
- Тодоровић, Н., *Југословенске и иностране медаље*, Београд: Народни музеј 1964.
- Томашевић, К., Музичка делатност језуита у Београду и Пејроварадину током XVII и XVIII века, у: *ЗМССУМ* 18–19 (1996), 69–78.
- Томин, С., *Владика Максим Бранковић*, Нови Сад: Платонеум 2007.

- The Cambridge history of political thought, 1450–1700*, (Ed.) by J. H. Burns, Cambridge University Press 1991.
- The Cambridge History of Medieval Political Thought c.350 – c.1450*, Ed. by J. H. Burns, Cambridge University Press 1998.
- Thomas, P. D. G., *The Beginning of Parliamentary Reporting in Newspapers, 1768–1774*, у: *The English Historical Review*, Vol. 74, No. 293 (Oct., 1959), 623–636.
- Точанац, И., Проблем њивилеија у Краљевини Срдији, у: XVIII сџолеће VI (2007), 173–183.
- Точанац, И., Беџрагска и Карловачка мџироџолија: џроцес уједињења (1722–1731), у: ИЧ 55 (2007), 201–217.
- Ђирковић, С., Рајућева исџорија и џочеци модерне срџске исџориџрафије, у: ЛМС 453, св. 4 (1994), 528–536.
- Uzelac, Z., *Balthasar Neuman i barokni Beograd - jedna reinterpetacija Sangallovog bunara iz Orvieta*, у: *Їовјек i prostor*, 7–8 (1988), 31–34.
- Umbach, M., *The Politics of Sentimentality and the German Furstenbund, 1779–1785*, у: *The Historical Journal*, Vol. 41, No. 3 (Sep., 1998), 679–704.
- Unowsky, D. L., *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria 1848–1916*, West Lafayette: Purdue University Press 2005.
- Успенски, Н. Д., *Колизџја двеју џеџолоџија џри ревџзији руских доџслужбених књиџа у XVII веку*, Краљево: Епархијски управни одбор Епархије жичке 2004.
- Fairey, J., *The Politics of ABCs: „Language Wars“ and Literary Vernacularization Among the Serbs and Romanians of Austria-Hungary, 1780–1870*, у: *The vulgar tongue: medieval and postmedieval vernacularity*, (Ed.) Fiona Somerset and Nicholas Watson, Pennsylvania State University 2003, 177–197.
- Feichtinger, J., Heiss, J., *Berichterstattung vom letzten österreichischen Türkenkrieg, у: Hieronymus Löschenkohl – Sensationen aus dem alten Wien*, (Hg.) Monika Sommer, Wien: Brandstätter 2009, 138–155.
- Fine, R., *Cosmopolitanism*, London: Routledge 2007.
- Fischer, W., *Dositej Obradović als bürgerlicher Kulturheld: zur Formierung eines serbischen bürgerlichen Selbstbildes durch literarische Kommunikation: 1783–1845*, Frankfurt am Main: Peter Lang 2007.
- Fontana, B., *Love of Country and Love of God: The Political Uses of Religion in Machiavelli*, у: *Journal of the History of Ideas*, Vol. 60, No. 4. (Oct., 1999), 639–658.
- Фџришковић, А., *Текелије, војничко џлемсџво XVIII века*, Нови Сад: Матица српска 1985.
- Фџришковић, А., *Полиџџички, џравни и грушџџвени џноси код Срба у Хабзбуршкој монархији*, у: *Исџорија срџскоџ народа*, IV/1, Београд: Српска књижевна за- друга 1986, 233–305.
- Forster, M. R., *Catholic Revival in the Age of the Baroque: Religious Identity in Southwest Germany, 1550–1750*, Cambridge University Press 2001.

- Фотић, А., *Свејџа Гора и Хиландар у Османском царстџву (XV–XVII век)*, Београд: Балканолошки институт САНУ 2000.
- Fox, R. A., J. G. Herder on Language and the Metaphysics of National Community, y: *The Review of Politics*, Vol. 65, No. 2 (Spring, 2003), 237–262.
- François, E., „Peuple“ als politische Kategorie, y: *Volk – Nation – Vaterland*, (Hg.) Ulrich Hermann, Hamburg: Meiner Felix Verlag 1996, 35–45.
- Freedberg, D., *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response*, University of Chicago Press 1991.
- Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit auch in Österreich? Auswirkungen der Französischen Revolution auf Wien und Tirol*, Eigenverlag der Museen der Stadt Wien, Wien 1989.
- Friedeburg, R. Van, *In Defense of Patria: Resisting Magistrates and the Duties of Patriots in the Empire from 1530s to the 1640s*, y: *Sixteenth Century Journal*, Vol. 32, No. 2. (Summer, 2001), 357–382.
- Friedrich, A., *Emblemata Nova*, Frankfurt 1644.
- Fritz, P. S., *The Trade in Death: The Royal Funerals in England, 1685–1830*, y: *Eighteenth-Century Studies*, Vol. 15, No. 3 (Spring, 1982), 291–316.
- Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities, 1470–1750*, (Ed.) by Eszter Andor and István György Tóth, Budapest: Central European University 2001.
- Frötschel, R., *Mit Handkuss. Die Hand als Gegenstand des Zeremoniells am Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert*, y: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800): Eine Annäherung*, (Hg.) Irmgard Pangerl, Martin Scheutz & Thomas Winkelbauer, Innsbruck: Studien Verlag 2007, 337–356.
- Фуко, М., *Нагзирајући и кажњавајући: рођење зајџвора*, Београд: Просвета 1997.
- Fülop, G., *Die Universitätsdruckerei und das ungarische Buch- und Verlagswesen im Zeitalter der Aufklärung und der Reformzeit*, y: *Typographia Universitas Hungaricae Budaë 1777–1848*, (Hg.) Péter Király, Budapest: Akadémiai Kiadó 1983, 113–118.
- Habermas, J., *Javno mnjenje: istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, Београд: Kultura 1969.
- Хегедиш, А., *Нови власћелини и њихови кметџови у Банатџу 1782. јодине*, y: *Годишњак Друшћџва истџоричара Војводине* (1978), 55–75.
- Хегедиш, А., *Јосиф II о свом јуџџовању у Банатџ 1768*, y: *Истџраживања* 11 (1985), 202–251.
- Hellmuth, E., *Die „Wiedergeburt“ Friedrichs des Großen und der „Tod fürs Vaterland“: Zum patriotischen Selbstverständnis in Preußen in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, y: *Aufklärung. Interdisziplinäres Jahrbuch für die Erforschung des 18. Jahrhundert und seine Wirkungsgeschichte* 10/2 (1998), 23–54.
- Herman, A. L., *The Language of Fidelity in Early Modern France*, y: *The Journal of Modern History*, Vol 67, No. 1 (Mar., 1995), 1–24.
- Hieronimus Löschekohl (1753–1807)*, (Hg.) Peter Pötschner, Wien: Histor. Museum der Stadt Wien 1959.

- Historisches Wörterbuch der Philosophie*, (Hg.) Joachim Ritter, Karlfried Gründer und Gottfried Gabriel, Bd. 6, Basel: Schwabe Verlag 1984.
- Хлапец-Ђорђевић, Ј., *Подвојвода Јован Монастирлија*, у: ЛМС 247/1 (1908), 1-24.
- Хобс, Т., *Левијатан или мајерија, облик и власт државе црквене и грађанске*, 1-2, Ниш: Градина 1991.
- Hobsbawm, E. J., *Nacije i nacionalizam: program, mit, stvarnost*, Zagreb: Novi liber 1993.
- Holló, S. A., Dománszky G. S., *József nádor (1776-1847) Pest-Budán: kiállitás a Budapesti Történeti Múzeumban*, Budapesti 1997.
- Holton, R. J., *The Crowd in History: Some Problems of Theory and Method*, у: *Social History*, Vol. 3, No. 2 (May, 1978), 219-233.
- Holčík, Š., *Krönungsfeierlichkeiten in Pressburg/Bratislava 1563-1830*, Bratislava: Tatran 1988.
- Houk, K. J., *Cosmopolitanism*, у: *New Dictionary of the History of Ideas*, (Ed.) by Maryanne Cline Horowitz, II, New York: Charles Scribner's Sons 2005, 487-489.
- Cilleßen, W., *Vorboten des Krieges: politische Graphik und Bildsatire im späten 17. Jahrhundert*, у: *Krieg der Bilder: Druckgraphik als Medium politischer Auseinandersetzung im Europa des Absolutismus*, (Hg.) Wolfgang Cilleßen, Katalog der Ausstellung Deutsches Historisches Museum, Berlin: G + H Verlag 1997, 11-36.
- Collins, S. D., *Aristotle and the Rediscovery of Citizenship*, Cambridge University Press 2006.
- Comenius, J. A., *The Labyrinth of the World and the Paradise of the Heart*, Whitefish: Kessinger Publishing 1992.
- Connor, W., *The Timelessness of Nations*, у: *History And National Destiny: Ethnosymbolism and its Critics*, (Eds.) Montserrat Guibernau & John Hutchinson, Blackwell Publishing 2004, 35-47.
- Considine, J., *Dictionaries In Early Modern Europe – Lexicography And The Making Of Heritage*, Cambridge University Press 2008.
- Corbett, M., Lightbown, R., *The Comely Frontispiece: The Emblematic Title-page in England, 1550-1660*, London: Routledge 1979.
- Coreth, A., *Österreichische Geschichtschreibung in der Barockzeit (1629-1740)*, Wien 1950.
- Coreth, A., *Pietas Austriaca. Österreichische Frömmigkeit im Barock*, Wien: Verlag für Geschichte und Politik 1982.
- Coronations: Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*, (Ed.) János M. Bak, Berkeley: University of California Press 1990.
- Cranz, F. E., *De Civitate Dei*, XV, 2, and *Augustine's Idea of the Christian Society*, у: *Speculum*, Vol. 25, No. 2. (Apr., 1950), 215-225.
- Crnobrnja, N., *Spomen medalje izdate povodom austrijskog osvajanja Beograda 1688, 1717. i 1789. godine i Požarevačkog mira 1718. godine*, у: *Dinar* 23 (2004), 61-64.
- Cultural Translation in Early Modern Europe*, (Ed.) Peter Burke and R. Po-Chia Hsia, Cambridge University Press 2007.
- Curran, J. V., *Oral Reading, Print Culture, and the German Enlightenment*, у: *The Modern Language Review*, Vol. 100, No. 3 (Jul., 2005), 695-708.
- Cushing, G. F., *Books and Readers in 18th-Century Hungary*, у: *The Slavonic and East European Review*, Vol. 47, No. 108 (Jan., 1969), 57-77.

- Charipova, L., *Peter Mohyla's Translation of „The Imitation of Christ“*, у: *The Historical Journal*, Vol. 46, No. 2 (Jun., 2003), 237–261.
- Chrościcki, J., *Ceremonial Space*, у: *Iconography, propaganda, and legitimation*, (Ed.) by Allan Ellenius, Oxford University Press 1998, 193–216.
- Човек доба њросвећеностѝ, (ур.) Мишел Вовел, Београд: Слио 2006.
- Чудо у словенским кулѝурама, (ур.) Дејан Ајдачић, Београд: Научно друштво за словенске уметности и културе 2000.
- Чурчић, Л., *Срѝске књиѝе и срѝски ѝисци 18. века*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада 1988.
- Чурчић, Л., *Џефаровићева 1741. ѝодина*, у: *ЗЛУМС* 26 (1990), 271–286.
- Чурчић, Л., *Књиѝа о Захарију Орфелину*, Загреб: Српско културно друштво Просвјета 2002.
- Швикер, Ј. Х., *Полиѝиичка исиѝорија Срба у Уѝарској*, Нови Сад: Матица српска 1998.
- Шелмић, Л., *Бакрорез „Кнез Лазар“ Захарије Орфелина*, у: *Срѝска умеѝностѝ 18. и 19. века: одабрани чланци и сиѝудије*, Нови Сад: Галерија Матице српске 2003, 15–25.
- Шкорић, Д., *Јавни живоѝ новосадских дрворезбара браће Марковић*, у: *Домеѝи*, 128–129 (пролеће–лето 2007), 81–103.
- Шкорић, Д., *Кулѝи Марије Снежне у Пеѝироварадину*, у: *XVIII сиѝолеће*, VII (2008), 116–123.
- Шобат, С., *Наук хришћански за малољеѝину гечицу ѝравославне исиѝочне цркве*, Загреб: Епархијски управни одбор 2002.
- Xénia, G., *Istenszülő az életadó forrás: Egy győri ikon a szentendrei Szerb Egyházművészeti Gyűjteményből*, (рукопис чланка), Budapest 2001.
- Yates, F. A., *The Art of Memory*, Pimlico 1992.
- Yeager, S. M., *Jerusalem in Medieval Narrative*, Cambridge University Press 2008.
- Yonan, M. E., *Conceptualizing the Kaiserinwitwe: Empress Maria Theresia and Her Portraits*, у: *Widowhood and Visual Culture in Early Modern Europe*, Ed. by Allison Levy, Ashgate Publishing 2003, 109–128.
- Yonan, M. E., *Modesty and Monarchy: Rethinking Empress Maria Theresa at Schönbrunn*, у: *Austrian History Yearbook* 35 (2004), 25–47.
- Zaubertöne: Mozart in Wien 1781–1791*, Ausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien, (Hg.) Günter Dürig, Wien 1991.
- Zmora, H., *Monarchy, aristocracy, and the state in Europe 1300–1800*, London: Routledge 2001.